

Marginalia Historica

Časopis pro dějiny vzdělanosti a kultury

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra dějin a didaktiky dějepisu

2_2017

Marginalia Historica

Ročník 8, číslo 2/2017

Odborný recenzovaný časopis, který se věnuje široce pojímaným dějinám vzdělanosti (včetně školství i osvěty) a komplementárně chápané kultury. Původní vědecké studie, materiálové příspěvky, recenze a zprávy se zaměřují na problematiku českých zemí nahlíženou v středoevropském a evropském kontextu. Vychází dvakrát ročně. Redakční uzávěrka 31. března a 30. září. Časopis je zařazen na Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v ČR. Webová stránka je dostupná zde: <http://kdddweb.pedf.cuni.cz>.

Peer-reviewed academic journal focused on broadly defined history of education (including schooling and adult education) as well as on culture history viewed as complementary to it. It presents original research, materials, review articles and reports reflecting Czech lands in Central European and a wider European context. The academic journal is included in the List of non-impact peer-reviewed journals published in the Czech Republic. Web page: <http://kdddweb.pedf.cuni.cz>.

Vydává/Published by

Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra dějin a didaktiky dějepisu, Magdalény Rettigové 4, 116 39 Praha 1

Mezinárodní redakční rada/International Editorial Board

Christoph Boyer (Salzburg), Lukáš Fasora (Brno), Kateřina Charvátová (Praha), Tomáš Kasper (Liberec), Jiří Knapík (Opava), Tomáš Knoz (Brno), Jiří Křesťan (Praha), Robert Luft (Mnichov), Elena Mannová (Bratislava), Antoine Marès (Paříž), Robert Novotný (Praha), Tomáš Pavlíček (Praha), Stanisław Pijaj (Krakov), Jiří Pokorný (Praha), Jan Šindelář (Praha), Martina Šmejkalová (Praha), Vít Vlnas (Praha), Ewa Wólkiewicz (Varšava)

Předsedkyně redakční rady/Editor-in-chief

Ivana Čornejová

Zástupce předsedkyně redakční rady/Deputy Editor-in-chief

Jiří Hnilica

Výkonná redakce/Executive editors

Jitka Bílková (vedoucí redaktorka), Vojtěch Čurda, Milan Ducháček, Václav Nájemník, Bohuslav Rejzl

Jazyková korektura/Copyeditor

Josef Lesák

Anglické překlady/English translation by

Josef Kales

Korespondenci (příspěvky) adresujte prosím k rukám vedoucí redaktorky na adresu vydavatele či na elektronickou adresu marginalia@seznam.cz. Jednotlivé příspěvky jsou recenzovány anonymně ve spolupráci redakční rady s okruhem odborníků.

Vychází v rámci Specifického vysokoškolského výzkumu — Studentského vědeckého projektu č. 260–459 (Duchovní a kulturní pouta Evropy a lidská práva), hlavní řešitel prof. PhDr. Jiří Pokorný, CSc.

ISSN: 1804-5367

Evidenční číslo MK ČR: E 19664

Obsah

STUDIE

Marie BAHENSKÁ Na cestách s Marií Gebauerovou	9
Petr CHARVÁT Od Dunaje k Nilu a Jordánu: Rakousko-uherská archeologie na Blízkém východě (1848–1916)	31
Petr KADLEC V zájmu vlasti, regionu i svém vlastním. K otázce cestování učitelů ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století	51
Ondřej KOLÁŘ „Hanáci v Bosně“. Vojenská služba v Bosně a Hercegovině pohledem příslušníků olomouckého pěšího pluku č. 54	71
Luboš KROPÁČEK Rakouský Islamgesetz, mezník na cestách mezináboženského dialogu.....	81
Vojtěch KROUPA Benjamin von Kállay – fragmenty současného stavu bádání o jeho roli v Bosně a Hercegovině	95
Norbert MORAWIEC Nauczyciel w podróży. Obraz szkolnictwa cerkiewnego w <i>Drodze mojego życia</i> arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego	123
Milena SECKÁ Slečny učitelky na cestách aneb To se pro ženskou nesluší	149

Pavla VOŠAHLÍKOVÁ
Islámský svět očima českého úředníka na Balkáně počátkem
20. století 159

Jan ŽUPANIČ
Muslimští šlechtici habsburské monarchie 171

RECENZE

Michal MACHÁČEK, *Gustáv Husák*.
(Petr Svoboda) 195

František GRAUS, *Živá minulost. Středověké tradice a představy
o středověku*.
(Marek Fapšo) 200

Jan SOBOTKA, *Lobkowiczská mapová sbírka*.
(Ivana Čornejová) 264

Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska v dílně lidskosti. Česká škola
v 19. století očima účastníků*.
(Jiří Hnilica) 205

Vít SCHMARC, *Země lyr a ocele. Subjekty, modely, mýty a rituály
v kultuře českého stalinismu*.
(Jakub Jiříšně) 207

Roger GRIFFIN, *Modernismus a fašismus*.
(Vojtěch Čurda) 212

Jakub DRÁBIK, *Fašista. Příběh sira Oswalda Mosleyho*.
(Vojtěch Čurda) 214

MUZEA A VÝSTAVY

Případ Světlana. Proměny obrazu třetího odboje
(Petr Svoboda)..... 221

Stavíme nové Lidice. Otevření stálé expozice lidického domu
(Pavla Bechnerová) 226

KRONIKA

Evropský kongres o kulturním dědictví 2017
(Hana Havlůjová) 231

Robert Kvaček pětáosmdesátiletý
(Petr Čornej).....236

Sbohem, pane profesore
(Vít Vlnas).....238

Studie

Na cestách s Marií Gebauerovou

Travelling with Marie Gebauerová

Marie Bahenská

Abstrakt

Článek se věnuje Marii Gebauerové, dceři jazykovědce Jana Gebauera a představitelce nové generace českých učitelek – absolventek pražského učitelského ústavu. K jejím oblíbeným aktivitám se kromě přednáškové a literární činnosti řadilo cestování. Ze svých cest si vedla podrobné deníky, doprovázené ilustracemi a obsahující faktografické údaje o místech, která navštívila, subjektivní dojmy i záznamy praktického rázu (finance, doprava, úroveň ubytování a stravování). Deníkové záznamy Marie Gebauerové jsou dokladem proměny životního stylu žen na přelomu 19. a 20. století (vlastní profese, nezávislost na rodině), zároveň přinášejí zajímavý dobový pohled na místa, která dodnes patří k vyhledávaným turistickým cílům.

Abstract

The article is focused on Marie Gebauerová who was the daughter of the linguist Jan Gebauer and who represented a new generation of Czech lady teachers graduating from the teachers' institute in Prague. Apart from lecturing and writing, her favourite activities involved travelling. Abroad, she kept elaborate illustrated journals that included facts about places visited, her personal impressions and everyday notes (concerning money, transportation, the standard of lodging and catering services). Marie Gebauerová's journal entries witness the change in women's lifestyle at the turn of the 19th and 20th century (regarding their career and emancipation from the family) while also taking an impressive look at various sites and places that have kept their appeal for tourists up until today.

Klíčová slova

19. a 20. století – Rakousko-Uhersko – učitelky – cestování

Keywords

19th century – 20th century – Austria-Hungary – Lady teachers – Travelling

Marie Gebauerová se narodila 8. prosince 1869 v Pardubicích. Její matka Julie, rozená Wernerová, pocházela z tamější poměrně zámožné obchodnické rodiny.¹ Svým sňatkem si společensky a zejména hmotně pohoršila – Jan Gebauer, syn chalupníka z podkrkonošských Úbislavic, byl v době sňatku (9. října 1866) pouhým provizorním profesorem pardubické městské reálky a prozatím neúspěšně usiloval o definitivní místo v Praze. S příbuznými z manželčiny strany si zřejmě nijak zvlášť nerozuměl, i to byl možná jeden z důvodů jeho snahy opustit Pardubice.² Díky doporučení ředitele pardubické reálky Jiljího Vratislava Jahna byl Gebauer ve školním roce 1869–1870 přijat na pražskou reálku jako suplent a po prázdninách roku 1870 se za ním do Prahy přestěhovala celá rodina, zatím tvořena manželkou, nejstarším synem Bohuslavem a dcerou Marií, rodiči zvanou Marinka. Postupně přibýlo dalších pět dětí – dcery Helena, Ludmila a Julie, synové Jan a Jiří. Majetková situace nebyla nijak radostná a Gebauer se místo vědecké práce, kvůli které tolik toužil po Praze, musel věnovat stejně jako v Pardubicích především své učitelské profesi, neboť právě ta mu pro rozrůstající se rodinu zajišťovala pravidelný příjem.

Gebauerovi poskytli všem svým dětem kvalitní vzdělání. Marie navštěvovala nejprve měšťanskou školu v Pardubicích a v letech 1880–1883 Vyšší dívčí školu v Praze, z té si však neodnesla příliš dobré vzpomínky. Necítila se dobře mezi většinou staršími spolužačkami z bohatých rodin, byla vychována ve skromnějším prostředí. O svém pobytu na tomto vzdělávacím ústavu si zapsala: „*Vyšší dívčí škola byla tenkrát zvláštnost ryze kastovní, na měšťanskou školu se tam shlíželo přes rameno; byl to svět, do kterého jsem nemohla zapadnout, protože cenil docela jiné věci, nežli mne můj domov cenit naučil.*“³ Po třech ročnících, ve svých třinácti letech, z vyšší dívčí školy odešla na doporučení třídní učitelky, která měla za to, že na výuku psychologie a estetiky ve čtvrtém ročníku by Marinka nestačila. Rodiče s tímto návrhem souhlasili a rozhodli se zapsat svou nejstarší dceru do obchodnicko-průmyslové

¹ Juliin otec Leopold Werner byl majitelem koželužské dílny a bývalým pardubickým starostou. Podrobněji k rodinné historii viz: Marie GEBAUEROVÁ, *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera. Díl I. (do roku 1886)*, Kladno 1926, s. 10n.

² Marie Gebauerová při sepisování vzpomínek konstatovala, že její otec odešel z Pardubic rád, neboť „*malé město s malichernostmi svého života mu zůstalo cizí, jeho uzavřená, přímá povaha mu nedala důvěrně splynout ani s nejbližším okolím.*“ *Tamtéž*, s. 103. Dále ke vztahu Jana Gebauera a rodiny jeho ženy např.: *Tamtéž*, s. 81–82 a s. 97–99.

³ *Tamtéž*, s. 177.

školy Ženského výrobního spolku, která se těšila dobré pověsti.⁴ Další dva roky (1885–1887) strávila v ústavu učitelek u sv. Anny a konečně v letech 1887–1889 absolvovala C. k. český ústav ku vzdělání učitelek v Praze, tzv. Paedagogium, kde v roce 1889 úspěšně složila maturitu.⁵ Na svá středoškolská studia vzpomíná jen v dobrém, byť se jednalo o ústav s velice přísným školním řádem. O sobě a svých spolužačkách píše: *„Byly jsme proniknuty vědomím, že jdeme za odlišným a nevšedním cílem. Těšení na příští působení bylo upřímné, poněvadž hrůza celibátu, který byl tehdy spojen s úřadem učitelky, nás naprosto neděsila ani netížila. Naopak vědomí, že naše srdce čeká naprostá svoboda volby, nám dodávalo klidu a zvyšovalo sebevědomí.“*⁶ Klid a sebevědomí mohly Marince dodávat také otcovy dopisy, v nichž chválil její školní prospěch a vysvětloval, jaké výhody jí přinese absolvování Paedagogia: *„Nereptej na to, že Ti bylo tuto dráhu zvoliti, kdežto jiné Tvé vrstevnice způsobem pohodlnějším k budoucnosti se připravují. Školy, kterými nyní procházíš, jsou mnohem lepší příprava a průprava vzdělávací, nežli leckteré vysoké dívčí školy a pensionáty, a budeš to často vídati, kterak mnohé dámě by to bylo neškodilo, kdyby místo několika bálů a lázeňských saison byla prodělala několik ročníků paedagogia. U Tebe je však vedle této příčiny ještě jiná, totiž zabezpečení pro budoucnost. [...] Nestarati se o budoucnost mohou jen zřídka která děvčata, a těm druhdy všelijak se to nestarání vyplácí. Zejména nesmí se nestarati, kdo nemá tolik jmění, aby mohl býti nestarostliv. Toho pak, jak víš, u nás není.“*⁷ Je tedy zřejmé, že ke studiu Marinku motivovala potřeba postavit se na vlastní nohy, a alespoň

⁴ K založení a vývoji této školy viz: Marie BAHENSKÁ, *Ženský výrobní spolek český*, Český lid 3, 2004, s. 253–271.

⁵ Snaha institucionalizovat vzdělání učitelek sahá do čtyřicátých let 19. století. V letech 1842–1849 existovalo při malostranské hlavní škole devítiměsíční preparandium pro vzdělání učitelek, poté bylo nakrátko nahrazeno dvouletými učitelskými ústavu. Od padesátých let 19. století mohly dívky starší sedmnácti let navštěvovat kurzy pro učitelky ručních prací a v šedesátých letech 19. století začaly být znovu zakládány učitelské ústavy. V Praze vznikl nejprve v roce 1866 ústav dvouletý při škole chudých sester školských u sv. Anny, který v roce 1870 přešel do státní správy, byl rozšířen na tříletý a od školního roku 1873–1874 na čtyřletý, zakončený maturitou, užívalo se pro něj označení Paedagogium. Podrobněji o historii této školy viz: *Památka českých učitelek. U příležitosti 30. ročníce c. k. českého ústavu ku vzdělání učitelek v Praze. 1870–1900*, Praha 1900.

⁶ Marie GEBAUEROVÁ, *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera. Díl III.*, Kladno 1932, s. 36.

⁷ Jan Gebauer dceři Marii, 17. 8. 1887, in: M. Gebauerová, *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera. Díl III.*, s. 38.

částečně tak zbavit otce finančních starostí. O těch se Gebauer otevřeně rozepisuje v dopise svému příteli, brněnskému historikovi a archiváři Vincenci Brandlovi: „*Moje domácnost je tak skromná, že i při drahotě pražské vystačujeme. Ale tísní mě starost o budoucnost. Rodina je četná, mám syna a čtyři holčičky; syn dobře se učí a kdybych měl místo čtyř dcer ještě osm synů, neměl bych starostí ani polovici. Děvče beze jmění je v našich poměrech nejubožejší. Učitelka a kandidátka jest již nyní přes potřebu a což za několik let. Proto ukládal bych svým ubožkám rád aspoň ten honorář, ten peněz těžce dobytý, ale dosud nám to nebylo možno.*“⁸ Majetkové poměry rodiny nebyly valné a přes velmi úsporné vedení domácnosti dcery nemohly počítat s věnem, které by jim zajistilo manželství na odpovídající společenské úrovni.

Marie Gebauerová si až s odstupem času uvědomovala, jak nesnesitelná musela pro otce být představa, že jeho dcery si budou hledat zaměstnání a starat se samy o sebe. Ve vzpomínkách zmiňuje dobové zvyklosti, přetrvávající až do devadesátých let 19. století, leckdy i déle, že vzdělání děvčat má být zaměřeno na věci důležité pro manželku, matku a hospodyně, případně rozšířeno o hudbu, francouzskou konverzaci a kreslení. Vzdělání směřující k vlastní profesi bylo dlouho vnímáno jako něco neženského, nevhodného, snad dokonce podezřelého: „... *v době mého mládí [...] zbytky romantiky držely děvče mých vrstev pod spoustou různých zámek, a pohlížely na výdělečnou práci ženy tak trochu přes rameno. [...] nová žena, která začínala vyrůstat do samostatnosti a do svobody, vzdalovala se od romantiky na míle, a byla jí nesnadněji a nesnadněji pochopitelná.*“⁹

Představa Marie Gebauerové o jejím prvním působišti se bohužel rozcházel s realitou. Studia ukončila s nejlepším prospěchem u maturity, ale kvůli nekompromisnímu postoji svého otce v otázce pravosti Rukopisů neměla šanci na získání učitelského místa v Praze. Byla zamítnuta rovněž její žádost podaná vinohradské školní radě, jejímž členem byl Václav Vlček, redaktor Osvěty a jeden z Gebauerových úhlavních protivníků. Gebauer si ve svých zápiscích poznamenal: „*Marinka dokončila studie na ústavě pro vzdělání učitelka. Žkousku maturitní vykonala s prospěchem nejlepším a ředitel Hrys, opatrný pán, nad míru mi ji pochvaloval. [...] Řed. Šťastný sám se mi nabídl,*

⁸ Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., Archiv Akademie věd, Praha (dále jen AAV), f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 10, Přípravný materiál Marie Gebauerové k Rodinným vzpomínkám. Jan Gebauer Vincenci Brandlovi, 9. 7. 1880.

⁹ M. GEBAUEROVÁ, *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera. Díl III.*, s. 35.

že se jí o místo postará. Chtěl jí opatřiti místo v Praze. Právo vybírati si učitele osvojil si jistý kroužek pánův... U těch (asi u pěti, nebylo mi řečeno, u kterých zejména) přimlouval se tedy Šťastný za naši Marinku... Dnes přinesl mi Šťastný zprávu, jak pořídil; »ani slyšeti« nechtěli ti páni o Marince, poněvadž její otec nevěří v RKŽ! [...] Facit byl, že Marinka propadla!¹⁰ Teprve díky okresnímu inspektorovi Matějíčkovi byla přijata na výpomocné místo v obecné škole na Smíchově, kde byl ředitelem známý cestovatel Josef Kořenský.

Učitelské profesi zůstala Marie Gebauerová věrná celý život a své vzdělání si systematicky rozšiřovala. Po dvou letech práce prozatímní vyučitelky složila v roce 1891 zkoušku, která ji opravňovala k samostatné výuce na obecných školách. V květnu 1893 získala „Vysvědčení o způsobilosti k vyučování na školách měšťanských“ pro obory dějepis, zeměpis a český jazyk. V roce 1897 se podrobila doplňovací zkoušce, aby mohla na měšťanských školách vyučovat němčinu. Bezprostředně po otevření rakouských univerzit ženám se v letech 1897–1901 zapsala jako mimořádná posluchačka na Filozofickou fakultu Karlo-Ferdinandovy univerzity, kde navštěvovala přednášky z historie, filosofie a literatury. Po roce 1918 se stala členkou čítankové komise a pracovala v komitétu sdružení Umělecká výchova na Vinohradech. Do výslužby odešla ze zdravotních důvodů v roce 1924. Zemřela 7. ledna 1928 v Praze, nad rozepsaným třetím dílem *Rodinných vzpomínek*.¹¹

Marie Gebauerová je autorkou třísvazkových vzpomínek, knih pro děti i dospělé, po roce 1918 se podílela na tvorbě dějepisných učebnic pro měšťanské školy, psala fejetony a odborné i populárně naučné články. Odhlédneme-li od její obsáhlé a rozmanité literární tvorby, k jejím dalším velkým koníčkům patřilo cestování. Cestovala často a ráda, umožňoval jí to jednak příjem plynoucí z vlastního povolání, jednak několikátýdenní prázdniny. Poznala řadu evropských zemí a měst a vždy si pořizovala záznamy, jak dosvědčují cestovní deník z let 1895–1904,¹² zápisky z pobytů v Jezersku v letech 1912–1914¹³ a kalendář s přehledem domácích vycházek

¹⁰ M. GEBAUEROVÁ, *Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera. Díl III.*, s. 41–42.

¹¹ Třetí díl *Rodinných vzpomínek* byl vydán z pozůstalosti Marie Gebauerové péčí jejích sester Heleny Listové a Ludmily Schieszlové.

¹² AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky. Zápisy Marie Gebauerové z tohoto i dalších deníků jsou v celé studii transliterovány a ponechány v původní podobě.

¹³ Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha (dále jen LA PNP), f. Marie

a výletů z let 1909–1923.¹⁴ Záznamy jsou dvojího typu: přinášejí základní informace o průběhu, cíli a datu cesty, to zejména v případě domácího putování, ale v většiny zápisů o pobytech mimo Čechy je patrné autorčino literární nadání. Jedná se o čtivé a poutavé postřehy a popisy, často přecházející v umělecká líčení či zajímavé lidské příběhy, vždy s bohatou faktografickou hodnotou, někdy doplněné kresbami nebo plánky.

Oproti zápisům z dovolených jsou poznámky z víkendových výletů a vycházek mnohem méně barvité. Marie Gebauerová si v letech 1909–1923 zřejmě jen pro osobní potřebu do malého diáře stručně, obvykle jen heslovitě zaznamenávala, kdy a kde byla, jaké v ten den bylo počasí, kdo ji doprovázel. Patřila ke zdatným chodcům, nejčastěji kombinovala vlakovou dopravu s dlouhými pěšími trasami.¹⁵ Oblíbila si místa nedaleko Prahy, která tenkrát nabízela klidný pobyt v přírodě, bez nadměrného turistického ruchu. Často jezdila směrem k Berounu, několikrát navštívila Mnichovice, Černošice, Kunratice, Říčany a Posázaví, v oblíbě měla i Krkonoše, České Švýcarsko a okolí Prahy (zmiňuje se například o Nela-hozevsi, Podmoráni, Roztokách, Libčicích, Šareckém údolí). Výlety do větších a vzdálenějších měst (Brno, Hradec Králové, Roudnice, Kolín) spojovala s přednáškami.

Na základě deníků, frekvence cest a zaznamenaných zážitků můžeme soudit, že Marie Gebauerová se chovala velmi samostatně, podle tehdejších měřítek až odvážně, mnozí ze spolucestujících vyjadřovali údiv nad její podnikavostí. V citovaném deníku popisuje prázdninová putování, která podnikala v letech 1895–1904. O první a druhé cestě po Rakousku a Německu si poznamenala, že zápisy byly zaneseny dodatečně až v roce 1903; dovolená ve Švýcarsku a Francii byla podle Gebauerové popsána v úplnosti teprve čtrnáct dní po návratu, kdy do deníku přepsala své

Gebauerová, Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera – deníky, zápisníky – Jezero. Deník z Jezerska z let 1912–1914, ev. j. II 18 a Zápisník z roku 1912, ev. j. II 44.

¹⁴ LA PNP, f. Marie Gebauerová, Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera – deníky, zápisníky – „Vycházky, výlety, túry, cesty.“ Kalendář se zápisky z let 1908–1923, ev. j. II 29.

¹⁵ Např.: „23. ledna 1910. Ž Vysočan do Brandýsa – (oběd) – zpět domů až na Vinohrady pěšky. Pěkný den. Udřeni, asi 36 km.“; „27. dubna 1913. Černošice – Vonoklasy – Mořina – Karlštejn, Srbsko – Hostim – Sv. Jan – Vráž. Krásný den. – [...] Karlštejn oběd. „Slabí“ už nešli dále (!!!). My celkem 23 km.“ LA PNP, f. Marie Gebauerová, Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera – deníky, zápisníky – „Vycházky, výlety, túry, cesty.“ Kalendář se zápisky z let 1908–1923, ev. j. II 29.

poznámky z pobytu v Paříži. Ostatní části deníku patrně vznikaly také jen s malým časovým odstupem, těžko se však rozlišuje, které záznamy zachycují bezprostřední prožitek a které byly zapsány až po návratu domů. Nesporná je ovšem skutečnost, že se pokaždé jedná o poutavou a zajímavou četbu s bohatou informační hodnotou. Jako neméně zajímavá se jeví také konfrontace poznámek a postřehů z přelomu 19. a 20. století s naší vlastní zkušeností, neboť trasy popisovaných prázdninových cest se mnohdy shodují s dnešními turistickými cíli.

První cesta Marie Gebauerové spadá do letních měsíců roku 1895, ale informace o ní byly do deníku zapsány až s osmiletým časovým odstupem.¹⁶ Tomu odpovídá forma záznamů – pouhý výčet navštívených měst a nepřilíš přesné datování. Ze strohých údajů vyplývá, že cesta trvala šestnáct dní, začala 18. srpna 1895 a vedla po trase Praha – České Budějovice – Linč – Salcburk – Berchtesgaden – Hallstadt – Vídeň. Pobyt ve Vídni je datován 31. srpnem a „asi 1. a 2.“¹⁷ (rozuměj září – pozn. autorů). Stejným způsobem je zpracována vzpomínka na druhý prázdninový okruh, kdy mezi 20. a 30. červencem 1898 Marie Gebauerová navštívila Vratislav, Berlín, Drážďany, Hřensko a Jičín. Charakter deníku se výrazně mění od roku 1900, kdy se zmenšil interval mezi samotnou cestou a záznamem o ní, v některých případech byly poznámky pravděpodobně psány přímo během výjezdu. Nejpodrobněji jsou vylíčeny návštěva Švýcarska a Bavorska v roce 1900 a několikátýdenní pobyt na Jadranu v roce 1903. Speciální pozornost je od roku 1912 věnována opakovaným pobytům v Jezersku,¹⁸ součástí tohoto samostatného deníku¹⁹ jsou i nákresy obydlí, náradí nebo oblečení a bezprostředně do něho byly zanášeny rozmanité, často chaoticky působící informace, které si Gebauerová v danou chvíli

¹⁶ „I. Moje první cesta o prázdninách 1895. Zaneseno dodatečně 1903.“ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 1.

¹⁷ *Tamtéž.*

¹⁸ Občina Jezersko je jednou z 212 občin v dnešním Slovinsku, její rozloha je 68,8 km², nachází se na severu Slovinska, na severu a na východě sousedí s Rakouskem a patří k historickému území Korutan. Správním střediskem obcí je vesnice Zgornje Jezersko. Občina leží vysoko v horách na rozhraní Karavanek a Kamnicko-Savinjských Alp, nejvyšším bodem je hora Grintovec (2 558 m n. m.). Viz: [online], [citováno dne: 14. 4. 2017]. Dostupné z: <http://www.jezersko.si/galerije/category/105-jezersko>.

¹⁹ LA PNP, f. Marie Gebauerová, Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera – deníky, zápisníky – Jezero. Deník z Jezerska z let 1912–1914, ev. j. II 18 a Zápisník z roku 1912, ev. j. II 44.

a často zjevně jen v rychlosti zaznamenala, stejně jako své vlastní zážitky nebo vyprávění místních.

Do Švýcarska a Bavorska se Marie Gebauerová vydala se sestrami Julií a Helenou v polovině července 1900. Naplánovaná trasa vedla po železnici přes Plzeň a Domažlice, druhý den dojely do Mnichova, pokračovaly do Lindavy, odkud se parníkem přes Bodamské jezero přeplavily do Kostnice. Velkým zážitkem byla samotná plavba: „*Jeli jsme přes celou délku jezera až do Kostnice. Jízda byla překrásná! Jezero je ohromné, směrem své délky dělá dojem moře, bez břehů. Voda krásně modrozelená. Parník ujížděl rychle, jezero jen hrálo, chládek po parném dni byl tím milejší. Člověk věru ani nevěděl, nač dříve se dívat: na daleké, krásné břehy, na drobně se vlnící hladinu, na bílou pěnu stříkající od kola parníku, anebo konečně zda pozorovat spolucestující? [...] Plavba po Bodamském jezeře patří k nezapomenutelným dojmům! Člověku bylo tak volno, mílo v tak neznámém okolí, tak nějak bezpečno, skoro jakoby Pánubohu blíž.*“²⁰ Kostnice a okolí byly pro Gebauerovou spojeny se vzpomínkami na smrt Jana Husa, a jak několikrát připomíná, po celou dobu ji proto neopouštěl smutek a tesklivá nálada. Pobyt na švýcarském území byl završen návštěvou rýnských vodopádů u městečka Neuhausen, které ji okouzly: „*[...] obrovská spousta rýnských vod se vrhá s nevysokého, ale příkrého svahu. Podívaná překvapující! Voda se pění a vlní daleko dříve již, než dojde ke skoku. Tu pak s šumotem, téměř všechna v bílou pěnu změněna, vysoko stříkajíc a se rozstříkujíc padá dolů! Co tu síly! Daleko za vodopádem ještě pění se a vlní voda, nabývajíc znenáhla své překrásné barvy.*“²¹ Jediné, na co si Gebauerová ve Švýcarsku stěžovala, byla místní němčina, píše, že „*nebylo téměř možno se dohovorit*“²² a označuje zdejší způsob vyjadřování nelichotivým výrazem šlendrián.

Během zbývajících dní dovolené sestry navštívily bavorská města Ulm, Mnichov, Řezno a Norimberk. Ulm a Řezno se od Gebauerové nedočkaly velkého uznání, o to nadšeněji se však rozepisuje o Mnichovu a Norimberku. V Mnichově se sestry Gebauerovy zdržely čtyři dny, které věnovaly především galeriím, výstavám, muzeím a prohlídce kostelů. Pochvalu si vysloužila Schackova galerie, muzeum umění Alte Pinakothek, nová obrazárna za spojení výstavy s prodejem uměleckých předmětů a mnichovská knihovna, jejíž fungování Marie Gebauerová vnímala velmi prakticky:

²⁰ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 4–5.

²¹ Tamtéž, s. 7.

²² Tamtéž, s. 8.

„Bibliotéka mnichovská je třetí na světě co do bohatosti. Největší je londýnská, pak pařížská a třetí mnichovská. Obsahuje 2 miliony svazků. Roční dotace její činí 70 tisíc marek a mimo to z celé země po dvou výtiscích každé knihy, z nichž druhý si vyměňují s bibliotékami jinými. [...] Knihovna je rozsáhlá, leč všecko je dřevěné. Oheň by měl pastvu.“²³ V Norimberku je při prohlídce z ptačí perspektivy zaujalo množství stříšek, vikýřů a věžiček: „Samá stříška, samý vikýř, samý arkýř, samá špička a na té špičce zas ještě špičička. [...] Proč jsou ty vikýře tak k smíchu: nejsou pravidelné, na jedné střeše třeba každý jiný. A jakoby naivně do nebe koukají. A je třeba střecha, ta má dva vikýře, ale oba se u jednoho konce střechy na sebe tlačí a mačkají, že by pravidelné oko moderního stavitele musilo být uraženo. A právě v té nevypočítavosti, v té naivní volnosti střech a lomenic spočívá ta – řekla bych teplá – krása Norimberka!“²⁴ Z navštívených míst se v deníku připomínají kostely sv. Kláry a sv. Vavřince, muzeum hraček, hrad, Janský hřbitov a Dürerův dům. V posledních dvou dnech vedla cesta přes Cheb, Františkovy Lázně, Mariánské Lázně a Plzeň zpět do Prahy. Náklady na třináctidenní putování Marie Gebauerová precizně vyčíslila na 233 korun a 30 haléřů, s průměrnou denní útratou 18 korun (tento údaj navíc dvojitě podtrhla) a částkou 55 korun a 68 haléřů za okružní lístek.²⁵ Do deníku si k tomu navíc jako ojedinělý suvenýr vložila vylisované listy z Kostnice s označením „Ž Husova kamene.“ a „Ž Husova vězení.“

Třináctého července 1901 se Marie Gebauerová vypravila s Růženou Jesenskou přes Švýcarsko do Paříže. První část cesty probíhala po již známé trase do Mnichova, odtud pak dále do Curychu a Luzernu. Obě města hodnotila kladně, o Curychu si zapsala, že je to „velmi pěkné město, čisté, pořádané a dělá dojem práce, snahy“.²⁶ Také Luzern se jí zalíbil, díky jezerům „jako z pohádky“ a alpským scenériím. Prakticky uvažující Gebauerová si současně poznamenala, že „neveliký, ale velmi hezký“ Luzern by byl příjemným místem pro čtrnáctidenní pobyt.²⁷

Ve srovnání s okouzlením švýcarskými městečky a alpskou krajinou působí hodnocení Paříže poměrně vlažně. Po rušném prvním dnu násle-

²³ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 13.

²⁴ Tamtéž, s. 15.

²⁵ Tamtéž, s. 19. Uvedená částka za pobyt a jízdenku odpovídá zhruba třetině tehdejšího ročního učitelského platu.

²⁶ Tamtéž, s. 22.

²⁷ Tamtéž, s. 23.

duje nepříliš nadšený komentář: „Paříž na mne činila čím dál tím více stísněující dojem, bylo mi tam úzko, zejména po neklidné bezesné noci. Pro rámus, křik a různé scény na ulici nebylo možno spát. Hned bych byla jela pryč.“²⁸ Rozpačitý dojem ale hned příštího dne napravila návštěva Louvru s jeho slavnými malířskými a sochařskými sbírkami: „Nejkrásnější Apollonův sál a – Venuše Miloská! Je to nejkrásnější věc umělecká, jakou jsem kdy viděla. Neuvěřitelně krásná! Mramor se zdá být opravdu živým tělem. Neobyčejná jemnost a něha tvarů! Viděla jsem pak odlitky v Brusellu a Drážďanech, ale není ani možno je s originálem srovnat. Sedět půl dne před ní a kochat se detailly – člověk snadno zapomene na deset Paříží.“²⁹ K pozitivnímu náhledu na francouzskou metropoli pak s konečnou platností přispěly procházky městem, návštěva hřbitova Père Lachaise, Sorbonny a katedrály Notre Dame. Cesta skončila 10. srpna 1901 a v přepočtu na délku dovolené byla oproti předchozí levnější, podle svého účetnictví Gebauerová vynaložila celkem 290 korun a 98 haléřů,³⁰ průměrně tedy utratila 10 korun a 39 haléřů denně.

Následující léto podnikla Marie Gebauerová – tentokrát sama – další cestu do Německa, mezi 27. červencem a 9. srpnem 1902 navštívila Berlín a Postupim. Deník o této cestě příliš podrobností nepřináší, poskytuje pouze výčet navštívených míst, zřejmě už tehdy pro turistu takřka povinných, s občasnou osobněji laděnou poznámkou: „[...] večer v 8.55 v Berlíně, 29. městem u. den Linden – staré museum – Siegesäule – [...] 30. městem – staré museum – Kaiser Wilhelm Denkmal [...] 31. Reichstagsgebäude – nové museum (Egypt nejkrásnější) – [...] – Wache (paráda) – nationalgalerie – Orientalmuseum – Kolonialmuseum – městem. 2. tržnice en gros (špinavá) – en detail (pěkná, ovoce) – nationalgalerie (Böchlín, Klinger, Rodin) – Pergamon (pěkné) – Museum pro Völkerkunde – grosse Berliner Ausstellung (krásné krajiny). [...] Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche – Berliner Kunstaussstellung – Zeughaus – Völkerkunde (opičky, svatba brouka) – Thiergarten. [...]“³¹ Dovolená se tedy nesla převážně ve znamení památek, muzeí a galerií, na rozdíl od těch, při nichž byl pobyt ve městech prokládán turistikou.

Na svou nejdělsí dovolenou a podle číslování v deníku šestou cestu se Marie Gebauerová vypravila 20. dubna 1903, strávila na ní téměř dva měsíce

²⁸ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 23.

²⁹ Tamtéž, s. 23.

³⁰ Tamtéž, s. 43.

³¹ Tamtéž, s. 44.

(domů se vrátila 16. června 1903), nacestovala vlakem a lodí přibližně 2 000 km a veškeré vynaložené finance vyčísčila na 724 korun a 47 haléřů, do této sumy byl už započten okružní lístek v hodnotě 131 korun a 4 haléřů.³² Pět týdnů z této cesty prožila na pobřeží Jaderského moře. V deníku píše, že to bylo „*pět neděl krásy, volnosti, klidu a spokojenosti*“,³³ v tomtéž duchu se vyjadřuje o ostrově Mali Lošinj (v deníku označovaném také jako Lussinpiccolo), kde oněch pět týdnů bydlela a odkud vyjížděla do dalších míst.

Cestu zahájila v Praze, přes Vídeň pokračovala po železnici do Lublaně, Terstu a Puly, odtud lodí na cílový ostrov Mali Lošinj. Podnikala odtud řadu výletů – do Kotoru, Zadaru, Dubrovníku, na ostrovy Rab a Sansego (Susak). Zpátky domů se vracela vlakem přes Rijeku, odtud pokračovala do Pešti a poté na sever, přes Krakov do Olomouce a Prahy. Deníkové záznamy zachycují navštívená místa velmi různorodým způsobem – zčásti jsou fundovaným turistickým průvodcem, zčásti ryze subjektivním líčením autorčina vztahu k přírodě, zejména k moři. Stejně jako u předchozích cest zde najdeme drobné pochvalné i kritické postřehy o lidech, s nimiž se setkala, a zmínky o zajímavostech, které její pobyt doprovázely.

Přístavní města Terst a Pula byla nejspíše vnímána jen jako brána k poznávání dalmatského pobřeží, v zápisech jim není věnována přílišná pozornost a na podrobnostech deník nabývá teprve s odjezdem z Puly. Gebauerovou okouzлил ostrůvek Privlaka poblíž Zadaru, s nádhernou vyhlídkou na moře, o místních ženách se ovšem vyjadřuje nelichotivě: „*Vůbec je tu ženské pokolení protivné. Jak jsou trochu starší, jsou až hrůza ošklivé, nepřívětivého výrazu, a jen se hádají, křičí, lenoší, špína z nich kape. Jsou známy svou leností*.“³⁴ Naproti tomu tím nejlepším dojmem zapůsobilo na Gebauerovou hned od počátku moře: „*Moře mi připadalo jako dítě, milé, vábné, přítulné. Byla to zvláštní rozkoš vyhrnout rukávy hodně vysoko a máchat ruce v moři [...] hladila jsem tu vodu, chytala vlny a nevěděla při tom nic o celém ostatním světě. Závidovala jsem rackům, že jsou stvořeni pro moře a moře pro ně*.“³⁵

Od poloviny května podnikala naplánované, ale i zcela spontánní, okolnostmi vyvolané lodní výlety. Jedním z nich byl výlet do Kotoru a Dubrovníku, se zastávkou v přístavu Zadar. Pobyt na lodi jí podle všeho

³² AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 73.

³³ Tamtéž, s. 73.

³⁴ Tamtéž, s. 56.

³⁵ Tamtéž, s. 56.

přinesl spoustu příjemných a zajímavých zážitků, vzpomíná na nádhernou vyhlídku na pobřeží, pestrou mezinárodní společnost, ale i na chvíle strávené o samotě na palubě lodi: „*Sedla jsem si do pohodlné židle na kraj paluby a dívala jsem se do teplé noci. Byl právě úplněk. [...] kolem ta překrásná noc, moře temné jen stříbrným pruhem měsíčního odrazu jasně bylo klidné, břehy rovněž tmavé obřázele se svými obrysy na obloze.*“³⁶ Z lodě pozorovala dalmatské pobřeží, které na Gebauerovou jakožto milovnici přírody silně zapůsobilo: „*Krásna jediná! Holé, skalnaté stráně kupí se na pobřeží a nejpestřejšími liniemi se rýsují na obzoru. Je to zvláštní krása, zvláštní ráz. Ale rozhodně je v té pustotě, v tom klidu velebnost.*“³⁷ Dubrovník i Kotor naopak vnímala jako rušné, přelidněné přístavy, které by si podle vlastních slov za místo dovolené nikdy nezvolila. O přístavu Kotor píše: „*[...] je jako přilepen na stráni Lovčenu, po němž se vine 76 serpentín do Cetyně na Černou Horu. [...] Městečko samo jako všechna jižní města, s úzkými uličkami, dost špíny. U přístavu mnoho Černohorců a Černohorek. Kraj pěkný, ale dojem, který ti lidé činí, není valný. Ždalo se mi, že to jsou lidé sice statní, urostlí snad udatní ale – líní. [...] Moře v Boce zvláště až u Kotoru je již kalné, špinavé, nechutné. Vegetace u moře bujná, výš holé skály. U vjezdu do Boky je pevnost a na okolních vrškách jsou rovněž pevnosti. Na stálý pobyt bych si však Kotor nezvolila. Je příliš uzavřena celá Boka, ty nebetyčné skály kolem by mne časem pak tísnily, svíraly.*“³⁸ Cestou zpět zažila na lodi bouři, ale na rozdíl od spolucestujících ji netrápila mořská nemoc a pochvalovala si také nádherný západ slunce při návratu.

Výletu na ostrov Sansego (Susak) se Marie Gebauerová zúčastnila neplánovaně,³⁹ ale o to víc zážitků si z něj odnesla. Nadšená byla už plavbou na plachetní loďce, kterou označila za to „*nejkrásnější, co zná*“. Ostrov jí připadal velmi zajímavý „*půdou i obyvatelstvem,*“ jak se vyjádřila, a obojí detailně popsala: „*[...] skládá se ze samých teras, ze sypkého písku. Původ jeho je prý sopečný, že totiž dno mořské bylo sopečným jakýms pochodem vyzdviženo. Terasy jsou samá vinice, mimo něž se tam pěstuje také sviňský bob. Zajímavé je, že se mnohdy některá vyšší terasa sesuje, pak jeden o majetek přijde, kdežto druhé-*

³⁶ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 57.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ Tamtéž, s. 58–59.

³⁹ „*Hofmann přišel v poledne do jídelny, kdo prý chce na výlet na Sansego s největší plachetní lodí »Allegro«.* Přihlásila se společnost: obě Vídeňanky, inženýr Hippman, Doktor Fleglmann (nebo jak se jmenoval), ředitel Frank a já.“ Tamtéž, s. 60.

mu přibude. Městečko obývají Chorvati a Italiani. Kde bydlí Chorvati, tam mají okenice a dveře na modro natřené. Lidé mají rázovité, osmahlé tváře, nosí zvláštní kroj.⁴⁰ V organizátorovi výletu Gebauerová našla zdatného a schopného průvodce, díky němuž mohla, jak doslova píše, prolézt na ostrově každý kout.⁴¹ Ocenila možnost poznat zdejší obydlí, která jí připadala dosti ubohá: „Boudy – chyše z jakéhosi bambusu, ložnice tmavá, ale čistá, světnice s ohništěm, různými primitivními nástroji a přístroji. Ruční mlýn na kukuřici. Nádobí anglické výrobky, obuv, zvláštní městské střevíce až z Číny. V jedné světnici visely kusy masa – zabili »živenicu«. – Na některých místech byla obydlí v písku vyhrabaná.“⁴² Všimá si produkce vinné révy, vůbec „bujné vegetace“, majáku uprostřed ostrova, vybudované telegrafní stanice. Odvážně se napila vody z místní cisterny, okusila i místní víno, podle ní výtečné, na rozdíl od bílého nakyslého chleba. Z výletu se vracela pozdě večer, ale nelitovala, také jízda zpět „byla jako pohádka“.

Dalším ze spontánních výletů byl dvoudenní pobyt na Rabu.⁴³ Cestu zkomplikovalo počasí, kvůli vlnám nemohl parník do přístavu, zakotvil tedy za městem a výletníci k němu museli doplout malým člunem, Gebauerové tato okolnost ovšem nijak zvlášť nevadila a očividně ji pojala nikoli jako komplikaci, nýbrž jako nečekané dobrodružství: „Vlny byly důkladné, loďka jen jen se houpala. Šťastně jsme se dostali k parníku, ale na parník to bylo už trochu umění. Musilo se čekat vždy, až vlna loďku vyhoupla hodně vysoko a pak rychle nahoru na parník. A parník sám tancoval také jen což. Po chvíli čekání jsme odpluli. Loď se houpala, mořské nemoci bylo kolem dost a dost – mně nic. Vystoupili jsme pak na komandantský můstek, odkud byl překrásný pohled na moře a na Velebit.“⁴⁴ Odměnou za přestálé nepříjemnosti byl všem cestujícím příjezd na Rab: „Pohled na město byl malebný. Město leží u zálivu na ostrohu, zdmi je obeháno, které se skalní stěnou splývají a nad nimiž se vypínají v řadě za

⁴⁰ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 61.

⁴¹ „Plno rozkošných vyhlídek mi ukázal maje radost z mého nadšení a upozorňuje mne tu na zabarvení moře, tu na linie vzdálených ostrovů atd.“ Tamtéž, s. 61.

⁴² Tamtéž, s. 62.

⁴³ „24. května jsem přišla také časně k snídani a v jídelně byl už dr. Hajós, Hofmann a Wicher, připraveni k nějaké cestě. Dr. mne hned přivítal: slečno, jedeme na Rab, pojedte s námi! – Vzala jsem to za žert a vytýkala mu, že ví, že bych ráda jela a když to nemůže být, že si nemá dělat ještě žerty. – On na to, že nežertuje, abych jen jela. Přidal se i Hofmann, a když i paní Hofmannová mi radila, abych jela, sebrala jsem se a jela jsem. A bylo to krásné.“ Tamtéž, s. 63.

⁴⁴ Tamtéž, s. 63–64.

sebou čtyři věže. Kampanille hlavního chrámu je překrásná. Zatočili jsme kolem zdi do přístavu chráněného moly.“⁴⁵ V pronajaté loďce Gebauerová obeplula celý ostrov, nadchlo ji hlavní město, ve kterém nacházela pozůstatky zašlé slávy a blahobytu z dob Benátčanů, i zdejší příroda. Ostrov popisuje jako jednu velkou zahradu – obrovským zážitkem pro ni byla možnost natrhat si v květnu zralá jablka a třešně. Obdivovala četné kostely s cennými obrazy a klášter kapucínů. Zaznamenává ale i negativa: počet obyvatel poklesl z 20 000 na pouhých 800; v roce 1456 město postihl mor, domy, ve kterých bydleli nemocní, byly napolo zbořeny a zůstaly tak dosud; na ostrově je prý malárie a zuří tam bóra (tím se zdůvodňuje citelný úbytek obyvatel). Oceňuje naopak, že obec Rab je bohatá, platí daně za své obyvatele a vše je pěkně upraveno.

Na konci května se vydala „po plachetní barce“ do Chiunschi, vesnice vzdálené asi hodinu plavby severním směrem od Maleho Lošinje, z přístavu cesta pokračovala „pěknou silnicí olivovými háji“. Cílem skupinky cestovatelů byla jedna z nejkrásnějších vyhlídek na Jadranu: „K severu se táhlo pobřeží Lošině s imponantním Osserem v čele; k patě Ossera přiléhala Neresina a město Ossero. [...] Od Ossera obloukem se táhl ostrov Cres, dál Rab a Pag a nad nimi čněl Velebit v celé své výši a délce. Tam, kde se v mlhách tratil, bylo lze tušit Žadar. V pravo dolů bylo rovněž pobřeží Lošině, na němž malebně seděl Lussinpiccolo i Lussingrande. A mezi tím vším moře, modré a zelené, zářící a lesknoucí se, že člověk nevěděl nač dříve hledět. Byl to jeden z nejkrásnějších obrazů, jež jsem kdy viděla.“⁴⁶ Nádherná vyhlídka byla symbolickým rozloučením Marie Gebauerové s mořem. Hned následujícího dne, 30. května 1903, se vydala z Maleho Lošinje na zpáteční cestu, nejprve do Rijeki, a přitom krátce pobyla v Abbasii a Lovranu, které ji na rozdíl od předchozích míst nijak zvláště neoslovily: „Abbasie se mi nelíbí. Je to jen lázeňské město, plné pompy a nádhery. K moři se nemůže, všude je zábradlí, upravené cesty, takže moře jen jakoby nesměle k břehům se přilévalo. Cesty všude upravené – zkrátka: přistižená příroda! Park lázeňský sice nádherný, překrásný, ale tu je mi divoká, kamenitá stráž s myrtou a olivami v Lošini milejší, s tím volným mořem, do kterého mohu vlézt, chci-li, ve kterém se mohu máchat, nad kterým mohu sedět a zpívat a snít... [...] Odpoledne pěšky do Lovrany. Uprášenou silnicí (částečně jen cestou podél moře) asi hodinu cesty. Lovrana = Abbasia v menším rozměru. Neuspokojilo mne

⁴⁵ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 64.

⁴⁶ Tamtéž, s. 67–68.

*to tam. Vůbec by takové místo pro mne nebylo. Nad Abbasii nebetyčné vrchy, před ní moře, ne volné, nýbrž ohraničené – pro mne to bylo příliš stísnující. To Lošiň se svobodou a volností jenjen směje!*⁴⁷

Po odjezdu z Rijeky před sebou měla třináctihodinovou cestu vlakem do Pešti. Obavy Gebauerové z dlouhé a nudné jízdy se brzy rozplynuly, naopak se zájmem sledovala okolní krajinu: „*Dráha totiž ze Rjeki stoupá vysoko na Kras (Velkou Kapelu). Nejprve je krásný pohled na Rjeku malebně rozloženou a pak se střídají nádherné obrazy. Vlak jen pomalu stoupá vzhůru v serpentínách až vysoko na holá temena skalnatých hor. A při tom se každou chvíli otevře údolím výhled – na moře! Na Monte Maggiore, na ostrovy Istrijské. V údolích vlnice, na úbočích bujné stromoví a na výšíně kamení. A vlak až nahoru se vypláží, chvílemi jsme jeli v oblacích, mlže i deští, a zase hned jsme přešli do pruhu sluncem ozářeného a dýšícího svěžestí.*“⁴⁸

Po dni stráveném prohlídkou Pešti, kterou hodnotí jako pěkné a bohaté město, cestovala dál na sever, do Haliče. Na pobyt ve městech Převorsk (Przeworsk), Jaroslav a Krakov si vyhradila devět dní a soudě podle poznámek v deníku, tato část dovolené zřejmě nepatřila k těm nejvydařenějším. Zmiňuje se o spoustě špíny na ulicích, vadila jí bigotnost Polek a nejvíc jí zklamala návštěva solných dolů ve Věličce, která podle jejího názoru nesnese porovnání se Solnou komorou. Ocenění se dočkal pouze Krakov se starobylým Wawelem, hrobkou Adama Mickiewicze a Kosciuszkovou mohylou s vyhlídkou na město, řeku Vislu a vzdálené Karpaty. Poslední, jednodenní zastávkou na cestě byla Olomouc, odkud se Gebauerová vracela rychlíkem do Prahy.

Jižní směr dovolené si Marie Gebauerová zjevně oblíbila a její pravidelné návštěvy těchto končin přerušila až první světová válka. O jejím vřelém vztahu ke Slovinsku a jeho obyvatelům svědčí kromě četných cest do tohoto kraje a navázaných přátelství také text, který zřejmě vznikl bezprostředně po válce a reflektuje tradiční vazby mezi Čechy a Jihoslovany, včetně jejich podobných historických zkušeností: „*Za svých častých pobytů v Korutanech poznala jsem krásu krajin, které obývají Slovinci, poznala jsem i Slovince a jejich pěkný rodinný život, jejich zachovalou řeč i pěkné zvyky a obyčejy a překrásné lidové písně. Zalíbilo se mi mezi nimi, jejich srdečnost, přátelské přijetí způsobily, že jsem se mezi nimi cítila jako doma, mezi svými. A příbuznost osudů*

⁴⁷ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 69–70.

⁴⁸ Tamtéž, s. 70.

národnostních – utlačování v bývalém Rakousku, snaha germanisační – poutala mne k nim tím více. Myslívala jsem si, že budu i dál často jezdit mezi ně, do krásného klínu pod Grintovcem. Ale vypukla válka a s jejím skončením oddělily nás dvoje říšské hranice a na dohlednou dobu oddělují nás i poválečné poměry valutární a hospodářské. Ale perspektiva obého toho oddělení je přec jen nadějná. Hranice, vzniklé mezi námi a Jugoslavií, znamenají samostatnost a svobodu a hospodářské i valutární poměry se jistě zase spraví. Válka prohloubila uvědomění, že patříme k sobě, Jihoslované a my, Čechoslováci, že musíme stejně dál pracovat, ruku v ruce.⁴⁹

Vraťme se ale do doby, kdy se začal utvářet a postupně prohlubovat vztah Marie Gebauerové k této oblasti. V srpnu 1904 se poprvé vypravila do Korutan a do dnešního Slovinska. Cestovala vlakem přes Vídeň, kde přenocovala, a pokračovala slavným Semmeringem do Mariboru. S vlasteneckým zaujetím poznamenává: „*Nápisy všude německé – a lid mluví jen slovinsky, v kostele kázání slovinské! Nespravedlnost do očí bijící.*“⁵⁰ Cesta pokračovala údolím řeky Drávy do Velikovce, i v tomto případě nacházíme v deníku rozhořčenou poznámku týkající se národnostních poměrů: „*Ve Velikovci Němci a Slovinci, tito převahou. Mají tam již 20 let školu slov., která stále ještě nemá práva veřejnosti!*“⁵¹ Dál už deník pokračuje v obvyklém duchu, vyhýbá se komentářům politického či národnostního charakteru, soustředí se výhradně na popis navštívených míst a zaznamenává zeměpisné, historické nebo etnografické údaje.

Z Velikovce do Železné Kaple pokračovala cesta „*lokálkou*“ a odtud přes Villach do Jezerska koňským povozem: „*Jela jsem na malém jednokoňském vozíku, cestou krásně upravenou a pozorovala jsem překrásnou scenerii a ještě krásnější zabarvení. Koník – hezké zvíře – sám občas odbočil ke kraji cesty, kde byly upraveny žlaby, do nichž po žlábcích stékala jasná, horská voda, a napil se. Žnal patrně dobře cestu a tato místa na ní! Ž Bele [rozuměj Villach – pozn. autorky] pak velikým stoupáním přes Jezerní sedlo na Jezersko. A zas ta nádhera seskupení a nádhera barev a slunečního světla! Nezapomenu té překrásné cesty! Dojem alpských velikanů byl nádherný, uchvacující takřka stísňující. Bylo mi celou cestu měkce, do pláče takřka a tak se mi zdálo, že mám ty kamenné stěny, ty*

⁴⁹ LA PNP, f. Marie Gebauerová, Rukopisy vlastní – články, přednášky – Pozdrav slovinským ženám, ev. j. II 7.

⁵⁰ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 74.

⁵¹ Tamtéž, s. 74.

*divoké špičky – ráda!*⁵² Do cíle své cesty dorazila 23. srpna 1904, nenechala se odradit několik dní panujícím deštivým počasím, a jakmile to bylo jen trochu možné, vyrážela na krátké procházky po Jezersku nebo ještě raději do hor.

Putování po horách ji těšilo a bezesporu byla zdatnou turistkou: „*V šest hodin jsme se vydali na Malý Grintovec. Přes Roblekovu planinu strání k vrchu. Stoupání serpentinou, pak po hřebeně kamenitou cestou, pravá lezení. V 10 h. jsme byli nahoře pod trigonom. značkou 1678 m. Nádherný výhled: zasněžené Karavanky, v dálce zarůžovělý Mangart, temné lesy a holé skály pod námi. Zkrátka jediná krása! – Hodinu (a ta tuze utekla) jsme se kochali výhledem. V 11 jsme se pustili lesní cestou do údolí. Stoupání mi jde dobře.*“⁵³ Popisuje kromě přírodních krás také zdejší způsob hospodaření, využívání pastvin, kácení lesů a prodej dřeva. Vůbec poprvé v deníku zaznívá označení Makekův statek, místo, které se pro Gebauerovou stalo později pravidelným dočasným bydlištěm a zdrojem nových poznatků. Prozatím chválí jeho krásnou polohu, louky, lesy a zasněžené hory na obzoru, a jen stručně shrnuje: „*Zajímavý je vnitřek statku, lidé sami a způsob jejich života.*“⁵⁴ Podrobněji se naproti tomu rozepisuje o zvláštním používání místních jmen: „*Vůbec mají statky svá stálá jména a hospodářům se říká podle nich. Tak hospodář Makek se jmenuje Šenk, ale říkají mu Makek; statek u Stularů má Vírník, ale říkají mu Stular. Na hřbitově je vždy jméno pohřbeného a vedle toho pak jak se mu říkalo »po chýši«.*“⁵⁵ Zápisem z 28. srpna 1904 tento deník končí, ale, jak již bylo řečeno, pozdějším pobytem v Jezersku byl věnován samostatný sešit s cennými postřehy.

Budeme-li postupovat v chronologické řadě, následuje rok 1905, kdy Marie Gebauerová strávila svou jarní dovolenou (4.–25. dubna) společně s otcem. Přes Vídeň a Štýrský Hradec mířili do Terstu a většinu pobytu prožili v blízkých lázních Sistiana. Gebauerová se o nich vyjadřovala jako o pěkných malých lázničkách, přesto s mírným despektem: „*Pro mne je tu trochu nudno, jen moře se svými stálými proměnami mne baví.*“⁵⁶ Většinu dnů trávili procházkami, výjimku představoval jednodenní, rozporuplně komentovaný výlet do Benátek: „*[...] po kanále gondolou. Zvláštní dojem:*

⁵² AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 75.

⁵³ Tamtéž, s. 76.

⁵⁴ Tamtéž, s. 77.

⁵⁵ Tamtéž, s. 77.

⁵⁶ Tamtéž, s. 46.

*špíny plno, kanál špinavý, ale nádherné paláce, opuštěné, polozpustlé. Vše svědčí o bývalém nádherném životě.*⁵⁷ Cestou zpět měli ještě příležitost prohlédnout si města Udine a Villach.

Podle dochovaných cestovních deníků se mezi roky 1906–1909 Marie Gebauerová na žádnou delší cestu nevypravila, zápisky pokračují až v roce 1910, kdy začala pravidelně navštěvovat Jezersko a blíže poznávala místa, o kterých se poprvé dočítáme roku 1904. Spřátelila se s místními lidmi, zejména s rodinou Šenkových (Makekových), na jejichž statku bydlívala. Postupem času přestala být vnímána jako turistka, stala se spíše rodinnou přítelkyní a důvěrnicí mladé statkářky Minky Šenkové (Makekové), s níž si ještě v roce 1918 dopisovala.⁵⁸ Zaznamenávala si místní životní příběhy a historky, občas s mírně skandálním nebo humorným nádechem:⁵⁹

„Když stavěli kostel v Koste, byl tam stavitel Vlach, Roveredo se jmenoval. Měl krásnou paní, ta mu tam najednou zemřela. Odešel a za čas se zase vrátil. Pak s ním Ursula uprchla. Kdesi v Itálii v malém městě v horách dala se s ním oddat, ale on ji pak tajně opustil, a ona se s útěžkem vrátila domů.“

„Hoja je zlý duch Jezera. Němci až hrůza. Udala mládež, že hrála ve prospěch balkánských raněných a slovinských škol. Její dcera Lidmila je prý hodná. Má však nesmírně smyslné rty.“

„V zimě dostala gospa k svátku od bratra humra. Napřed se mu podivovala – (Minka ho přivezla s pošty – na saních, cestou slyšela, jak se to hýbá). Dali ho na stůl, dívali se. Humr najednou se vymrštil – všechno utíkalo do kuchyně! Humr spadl na zem. Gospod ho zvedl. Pak mu rozvázali klepeta – začne lapat. Uvařili – ochutnali – nechali být. Gospě bylo špatně pak 2 dny. Poručila Miku-lášovi, aby ho vyhodil – ten ho sám snědl. – Nebylo mu nič.“

Seznamovala se s krajovými jídly, jako byly například žgance⁶⁰ nebo masunjek,⁶¹ zařízením obydlí, místním oblečením a lidovým krojem, vše

⁵⁷ AAV, f. Jan Gebauer, k. 1, i. č. 11, Marinčiny cestopisné poznámky, s. 47.

⁵⁸ LA PNP, f. Marie Gebauerová, Korespondence vlastní – přijatá, Šenk-Makeková Minka, 1916–1918.

⁵⁹ LA PNP, f. Marie Gebauerová, Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera – deníky, zápisky – Jezero. Deník z Jezerska z let 1912–1914, ev. j. II 18.

⁶⁰ Pokrm podobný polentě, je vyroben z kukuřice, pšenice, pohankové mouky nebo brambor, pšeničné mouky, vody, oleje na vaření a soli, které se vaří po dobu patnácti minut. Žgance se jedí s mlékem, medem, škvarky nebo jogurtem.

⁶¹ Masunjek nebo maslovník, pokrm z kyselého a sladkého smetany a pohankové mouky, jí se

detailně popisuje a doplňuje nákresy. Zaznamenává cyklus zemědělských a domácích prací, střídání čeledi a její způsob života, zdejší tradice:

„Chléb byl dopečen a vydán z pece. Děvčata odmetla zbytky popela. Gospa potom položila polena v peci křížem přes sebe a zavřela.“

„Na bílou sobotu přivezou domů oheň od pálení sv. olejů (rozsvítí svíčku v lucerně od ohně u kostela a od té se pálí doma na ohništi). Velká děvečka pak se stará, aby oheň uchovala.“⁶²

Svůj pobyt v Jezersku v červenci 1912 zahájila Gebauerová opět túrami po horách, popisuje cesty po sněhových polích (na konci července) a v porovnání s předchozími lety tentokrát velmi chaoticky, jakoby v chvatu, zapisuje jen to, co považuje za zajímavé, bez datování a souvislostí.⁶³ Na konci srpna z Jezerska odjela do severní Itálie a během čtrnácti dnů postupně navštívila Bescii, Bergamo, Pisu, Udine, Florencii, Bolognu a Parmu. Zápisy se i tentokrát omezují na heslovité komentáře, v jednom případě doplněné obrázkem, o to více vyniká jediný souvislejší text, datovaný 1. září 1912 a dokazující, že Marie Gebauerová oceňovala při cestování i jiné než duchovní a umělecké požitky: „*Parma*. Skopová kýta a k ní rajská jablíčka: rozpůlená, udušená, posypaná parmezánem a něčím zeleným. Broskve: rozpůlené a navrch nějaké těstíčko, opečeno a mandle na tom. Broskev se slupkou. Těstíčko jako nádivka se dělá z housky. Mandle celé. Znamenité, parmezán! Výborná káva.“⁶⁴

Mimořádným a nezvyklým zážitkem z Jezerska, jemuž se v deníku podrobně věnuje, byla tzv. primice, první mše sloužená knězem po jeho vysvěcení. Sláva to byla o to větší, že nově vysvěceným knězem byl syn místního statkáře: „*Střílelo se z hmoždírů, všemi zvony se zvonilo. – Žvolna přijížděl vozík, starý Mlinar sám si vezl syna. ... Dál cestou máje a praporky. Schod Mlinarova statku ověnčen a nad ním nápis: Bog blagoslovi. Druhý den*

s černým domácím chlebem nebo kyselým mlékem jako předkrm nebo hlavní jídlo.

⁶² LA PNP, f. Marie Gebauerová, Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera – deníky, zápisky – Jezero. Deník z Jezerska z let 1912–1914, ev. j. II 18.

⁶³ „*Ceptec – má význam jako u nás laskavec. Kořen se dává vařit, aby milý přišel. Ašterc byl na Okrešli r. 1893 a podepsal se tam na dveřích tehdejší chaty. Salaš Štularova. Dřevěná, krytá šindelem. Černá kuchyň, bez oken. Nad ohništěm hambálky, s dřívím pěkně vyrovnaným. Hrnce se sýrem na ohništích. Roblekův statek je jako pevnost na valu.*“ Tamtéž, Zapisník z roku 1912, ev. j. II 44.

⁶⁴ Tamtéž.

*zval po vsi na primici. Rozdával obrázky. Mně dal dva.*⁶⁵ Primice se konala 15. července 1914.

Léto 1914 bylo s největší pravděpodobností poslední, které mohla strávit u přátel v Jezersku a kdy se mohla naposledy zapojit do jejich každodenního života, včetně pomoci při zemědělských pracích. Válečné události pochopitelně nemohly zdejší obyvatele minout, a Marie Gebauerová tak byla přímým svědkem jejich reakce na vyhlášení války Srbsku a mobilizaci. O obojím se nejprve vyjadřuje jen velmi stroze: „25. VII. 1914. *Hrozí válka se Srbskem. – Mobilisace.*“⁶⁶ Už o den později ale s velkou dávkou emocí popisuje odjezd hospodářova syna Jošky Šenka (Makeka) k odvodu.⁶⁷ Do deníku jsou potom dodatečně připsány údaje o osudech mužů, které Gebauerová znala. Zmíněný Joška Šenk byl v březnu 1917 zajat na Sibiři, o dalších dvou si poznamenala data úmrtí na frontě – v létě 1915 u Lvova, v březnu 1917 na Soči. Výmluvný je stručný komentář z 5. srpna 1914: „*Válka v proudu.*“ Z dalších srpnových zápisů vyplývá, že místním lidem se válečné události dosud jevily jako vzdálené, větší pozornost věnovali sklizni úrody, aby všechny rodiny měly dostatek zásob jídla a dřeva na zimu. O zdejší solidaritě se Gebauerová vyjadřuje velmi pochvalně: „*Z žen a rodin, jimž muži odešli do války, takové, jako zde, se mají ještě dobře, protože je ti druzí neopustí.*“⁶⁸ Semknutí místních lidí zmiňuje ještě v souvislosti se zatýkáním a válečnými soudy – oceňuje kněze, kteří po mši všem připomínají obezřetnost ve vyjadřování (doslova: „*aby si dali pozor na jazyk, hlavně ženy*“), jinak jim hrozí tresty zastřelením.

První světová válka Gebauerovou krutě zasáhla, musela se vyrovnat se smrtí nejmladšího bratra Jiřího, který zemřel v italském zajetí. Cestovat

⁶⁵ LA PNP, f. Marie Gebauerová, Rodinné vzpomínky na Jana Gebauera – deníky, zápisníky – Jezero. Deník z Jezerska z let 1912–1914, ev. j. II 18. Oba zmíněné obrázky jsou vloženy v deníku, na rubovou stranu si Gebauerová zapsala: „*Za spomin! Ignacij Muri, novomašnik. Jezersko, dne 19. julija 1914.*“

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ „26. VII. 1914. *Rozkaz. – Još. V poledne zavlán, v ½ 2 v noci odjíždí. Rozechvěn nejvyšší měrou. Sotva se přemáhal. Co víra jeho? – Aby dali na mši. – Bojí se zranění. – Srbové že jsou krutí k raněným. – J. není hrdina a nemá nic pevného v duši, čeho se zachytit, jde jen se zlostí v duši, že musí jít ne z přesvědčení, ne pro ideu. Je proti Srbům arcif. – Smutní moc. – Gospod mlčí. – Byla jsem vzhůru. – J. plné oči slzí. – V hrozném lijáku odjezd. Makek provází syna ke dveřím a jen mlčky, aniž on ví, ho žehná. My s ním až k vozu. S Minkou se nejteskněji loučí.*“

⁶⁸ Tamtéž.

bylo po rozpadu monarchie složitější a dražší, poměry v Jezersku se také změnilly a udržovat písemný kontakt s přáteli se nedařilo příliš dlouho, dochované dopisy jsou datovány jen k roku 1918. Na Slovinsko nezanevřela, z tamější krajiny a obyvatel trvale čerpala inspiraci pro svou literární tvorbu (nejvíc patrné je to například v historickém románu *Rod Jurija Klemenčiče*, vydaném roku 1918), řadu svých cestovatelských zážitků zpracovala také do článků v časopisech. Jak ale sama konstatovala, „ *dvoje říšské hranice*“, poválečné hospodářské poměry a zřejmě i zhoršující se zdravotní stav jí v dalších cestách do Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, ale i do dalších zemí zabránily. Obtížně lze hodnotit, do jaké míry poznatky a zkušenosti z cest ovlivnily pedagogickou činnost Marie Gebauerové, najít důkazy o využití cestovních zážitků přímo ve výuce totiž není dost dobře možné. To ovšem nic nemění na skutečnosti, že (nejen) cestováním získaný rozhled, zkušenosti a znalosti, stejně jako schopnost samostatného vystupování, chování a jednání s lidmi i institucemi z ní činí typickou představitelku nové generace žen-učitelek.⁶⁹

⁶⁹ Studie vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985921.

Od Dunaje k Nilu a Jordánu: Rakousko-uherská archeologie na Blízkém východě (1848–1916)

From the Danube to the Nile and the Jordan: Austro-Hungarian Archaeology in the Middle East (1848–1916)

Petr Charvát

Abstrakt

Tento příspěvek je věnován počátkům rakouského a rakousko-uherského archeologického poznávání Blízkého východu. Jeho institucionální základna se vytvořila se založením Rakouské akademie věd ve Vídni roku 1847 a pak vznikem Orientálního ústavu vídeňské univerzity roku 1886. Roku 1897 se k nim přidal ještě Rakouský archeologický ústav ve Vídni. V textu se uvádějí rakousko-uherské výzkumy v egyptské Gíze (Hermann Junker) a Šaruně (Fülöp/Philipp Back), na Tell Ta'aneku, v Jerichu a v Šechemu (Tell Baláta) v Palestině (Ernst Sellin a Carl Watzinger) a v Efesu a Gjölbashi-Tryse v Malé Asii (Otto Benndorf, Felix von Luschan). Připomenuta je též jemenská expedice vídeňské univerzity v letech 1898–1899 (David H. Müller, Carlo hrabě Landberg), jejíž výsledky poskytly materiál pro dizertační práci Bedřicha Hrozného.

Abstract

The following paper deals with the early periods of scholarly acquaintance of the Middle East by archaeologists from Austria and Austria-Hungary. The institutional foundation for these efforts was laid by the establishment of the Imperial Academy of Sciences in Vienna in 1847, and of the Oriental Studies Department of the University of Vienna in 1886. These were joined in 1897 by the Austrian Archaeological Institute. The text presents the Austro-Hungarian excavations in Egypt at Giza (Hermann Junker) and Sharuna (Fülöp/Philipp Back), in Palestine at Tell Ta'anek, Jericho, and Shechem/Tell Balata (Ernst Sellin and Carl Watzinger), in Asia Minor at Ephesus and Gjölbashi-Trysa (Otto Benndorf, Felix von Luschan). Briefly mentioned is also the expedition to Yemen, led by David H. Müller and count Carlo Landberg from

PETR CHARVÁT

University of Vienna, findings of whose archaeologists in turn provided the basis for the dissertation thesis by Bedřich Hrozný.

Klíčová slova

Rakousko-uherská monarchie – egyptská archeologie – blízkovýchodní archeologie – klasická archeologie

Keywords

Austro-Hungarian Monarchy – Egyptian archeology – Near Eastern archeology – Classical archeology

*„...Uměním i vědou silný duch se vz máhej, jasně skvěj!“
„...mit des Geistes heitren Waffen siege Kunst und Wissenschaft!“*

Doba vlády císaře Františka Josefa I. přinesla v mnohém zásadní a hluboké změny života v habsburském soustátí. Tento příspěvek se soustřeďuje na podíl badatelů z rakousko-uherského mocnářství na poznání především starověkých kultur Blízkého východu v zakladatelském období shromažďování prvních skutečně vědeckých poznatků a informací o této stěžejní oblasti dějinného vývoje lidstva. Jak silné bylo v tomto pohledu vz máhání a skvění ducha podunajské monarchie?

Upřesněme zde nejprve některé otázky terminologické. Pojem „Blízký východ“ (a synonymní „Orient“) zde chápu zhruba ve smyslu rozsahu říše Alexandra Makedonského – tedy území mezi Bosporem a Indem v rozměru východozápadním a mezi Černým a Kaspickým mořem ve směru severojižním. Termínu „archeologický výzkum“ pak užívám v chápání archeologie jako studia hmotných stop po chování člověka v minulosti. V daném období šlo v prvé řadě o bádání metodami nedestruktivními – tedy povětšinou návštěvy na povrchu zemském zřetelně patrných památek a pořizování jejich měřické, kresebné a fotografické dokumentace. Teprve později se přidaly archeologické operace invazivní, tedy odkrývají nálezových situací ukrytých pod současným povrchem daných lokalit.

V rakouském císařství kráčet zájem o kraje Blízkého východu tradičně ruku v ruce s nároky praktické politiky. Již roku 1754 založila císařovna Marie Terezie dvorskou Orientální akademii pro výuku a vzdělávání diplo-

matického personálu.¹ Z roku 1771 však pochází vůbec první rakouská publikace textu blízkovýchodního autora: diplomat uherského původu Karl Revitzky vybral některé básně z dívánu středověkého básníka Háfize a přeložil je do latiny.² Roku 1809 pak dokonce Josef von Hammer-Purgstall, rakouský státní úředník a znalec orientálních jazyků a literatur, začal vydávat ediční řadu *Fundgruben des Oriens* (1809–1818), vůbec první orientalistické periodikum v německojazyčném prostoru.³

K aspektům vědeckým se ve vztazích rakouské monarchie k Orientu brzy projeví i ohledy čistě praktické. Dopravní společnost rakouského Lloydů, založená v Terstu roku 1836 za účelem rozvoje námořního spojení s Blízkým i Dálným východem a Jižní Amerikou, představovala vydatnou pomoc pro všestranné styky s oblastmi orientálních kultur, v oné době je dokonce vůbec umožnila. Své služby nabízel cestovatelům i rakouský hospic v Jeruzalémě.⁴ Bohužel bezvýsledně skončila rakouská námořní expedice do Indického oceánu v roce 1859 vzhledem k politickým potížím, do nichž se monarchie dostala po jejím ukončení.⁵

Ve čtyřicátých letech 19. století pak vznikly v těsné časové návaznosti dvě instituce, které se pro německojazyčný výzkum Orientu měly ukázat jako směrdatné. Byly jimi *Deutsche Morgenländische Gesellschaft* (dále jen DMG), založená roku 1845,⁶ a *Österreichische Akademie der Wissenschaften* (Rakouská Akademie věd) ve Vídni, ustavená roku 1847.⁷

¹ Gertraud STURM, *David Heinrich Müller und die südarabische Expedition der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 1808/09. Eine wissenschaftliche Darstellung aus Sicht der Kultur- und Sozialanthropologie*, Wien 2011. Dissertation. Universität Wien, s. 17 [online], [citováno dne: 24. 10. 2016]. Dostupné z: <http://othes.univie.ac.at/13974/>.

² Viz: Suzanne MARCHAND, *German Orientalism in the Age of Empire: Religion, Race, and Scholarship*, Cambridge 2009, s. 23.

³ G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 3–17; o „Fundgruben des Oriens“: *Tamtéž*, s. 9–10. K věci viz též: S. MARCHAND, *German Orientalism*, s. 87, o autorovi (Josef von Hammer-Purgstall) viz: *Tamtéž*, s. 104 a 119–120.

⁴ G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 171–172.

⁵ K tomu S. MARCHAND, *German Orientalism*, s. 153.

⁶ G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 18, pozn. 3. DMG vznikla se záměrem „die Kenntnis Asiens und der damit in näherem Zusammenhang stehenden Länder nach allen Beziehungen zu fördern...“.

⁷ *Tamtéž*, s. 77. Akademie měla být „die wahre höchste wissenschaftliche Behörde, das natürliche Auskunftsamt der Regierung über alle, wissenschaftliche Erörterung und Belehrung fordernde Gegenstände“.

Rozmach rakouské vědy a zejména orientalistiky po roce 1848 přinesl další významné změny. V rámci školských reforem zřídila vídeňská univerzita výukový obor Vergleichende Sprachforschung, Orientalische Philologie und Altertumskunde.⁸

Stejně jako v jiných evropských zemích se orientalistické bádání zprvu rozvíjelo také jako studium a interpretace fondů orientálních rukopisů uložených jak v rakouských sbírkách, tak přímo *in situ* na Blízkém východě.⁹ Rakouský státní úředník a diplomat Alfred von Kremer (1828–1889) vykonal v letech 1849–1851 studijní cestu na Blízký východ. V knihovnách v Aleppu a Damašku se přitom zevrubně zabýval arabskými rukopisy, jejichž povoláním znalcem se stal.¹⁰

Svým způsobem zakladatelem rakouského bádání o hmotných památkách dějin Blízkého východu se stal svobodný pán Anton Prokesch von Osten (1795–1876). Potomek rodiny moravského původu z Židlochovic nastoupil nejprve kariéru vojenskou a prodělal francouzská tažení v letech 1813–1815. Poté vykonával službu diplomatickou, v jejímž rámci podnikl řadu cest na Blízký východ. Pořizoval si četné, velmi cenné poznámky o svých pozorováních a mj. shromáždil velmi cennou sbírku mincovních náleží (asi 11 000 kusů); jako jeden z prvních znalců se začal zabývat numismatikou parthskou.¹¹

Připomeňme zde rovněž barvitou postavu Herrmanna Wambergera, známého též pod jmény Arminius Vambéry či Reshit Effendi (1832–1913), a to zejména jako zakladatele a pěstitele orientalistických oborů na univerzitě budapeštské. Rodák z dnešního Svätého Jura u Bratislavy zvládl díky svému židovskému původu již v dětství hebrejštinu a brzy se projevil jeho mimořádný jazykový talent. Vystudoval tamní piaristické gymnázium, poté se však vzdělával vlastním přičiněním. V letech 1861–1864 vykonal v přestrojení za potulného dervíše velkou cestu z Istanbulu do

⁸ G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 26.

⁹ *Tamtéž*, s. 18.

¹⁰ Peter FUCHS, heslo *Kremer, Alfred Freiherr von*, in: *Neue Deutsche Biographie*, sv. XIII, 1982, s. 5nn [online], [citováno dne: 11. 10. 2016]. Dostupné z: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118566547.html#ndbcontent>; G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 21, pozn. 5.

¹¹ O Prokeschovi von Osten viz: Daniel BERTSCH, *Anton Prokesch von Osten (1795–1876): ein Diplomat Österreichs in Athen und an der Hohen Pforte: Beiträge zur Wahrnehmung des Orients im Europa des 19. Jahrhunderts*, Oldenbourg 2005.

střední Asie a dospěl až do Buchary, Samarkandu a Herátu. Po návratu jej bouřivě uvítali zejména v Londýně a na základě jeho proslulosti se mu v letech 1865–1905 dostalo místa profesora orientálních jazyků na univerzitě v Budapešti, kde vyškolicil mimo jiné žáky i znamenitého Ignáce Goldzihera (1850–1921). Vambéry se sice nezabýval archeologií v našem slova smyslu, nelze mu však upřít zakladatelské postavení v oboru orientalistiky, jakkoli si ho již jeho současníci příliš nevážili a nově byl vysloven dohad, že při své orientální cestě sloužil jako agent britské rozvědky.¹²

V tuto dobu ovšem vznikaly i první velké sbírkové fondy orientálií v německojazyčné oblasti. Soubor přibližně dvou tisíc rukopisů, včetně 1 140 textů arabských, které přivezl ze svého dlouholetého pobytu v britských službách v Indii tyrolský rodák Aloys Sprenger (1813–1893), se nakonec ocitl v odborných knihovnách berlínských.¹³ O zrod proslulé vídeňské sbírky textů na papyru, která vytvořila základ renomované rakouské papyrologie, se zasloužil především profesor tamní univerzity a později ředitel císařské dvorní knihovny Josef von Karabacek (1845–1918). Ten nechal prostřednictvím obchodníka s koberci Theodora Grafa nakoupit asi 10 000 převážně v arabštině sepsaných papyrových textů, přičemž o další přírůstky této jedinečné sbírky, především o získání fajjúmského nálezu papyrů, se přičinil rakouský arcivévoda Rainer Ferdinand (1827–1913).¹⁴

Druhá vlna zakládání institucionálních opor orientalistického bádání pak nastala v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století s nástupem nových disciplín v oblasti humanitních věd. Tak reagovalo založení vídeňské Antropologické společnosti (*Anthropologische Gesellschaft zu Wien*) roku 1870 na vzestup věd o žijících lidských společenstvích předprůmyslové doby. Společnost pěstovala disciplíny zaměřené do tří badatelských směrů: fyzické antropologie, etnologie a etnografie a konečně i prehistorie.¹⁵ Brzy nato následovalo založení především jazykovědně orientovaného Orientálního ústavu vídeňské univerzity roku 1886.¹⁶ Rakouští učenci navštěvovali kromě rukopisných sbírek také archeologická naleziště na Blízkém východě, a to již po roce 1867. Jako první tak učinil Eduard

¹² O Vambérym blíže: S. MARCHAND, *German Orientalism*, s. 147–153.

¹³ G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 20.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 28.

¹⁵ *Tamtéž*, s. 22.

¹⁶ *Tamtéž*, s. 28–29.

Sachau (1845–1930), německý rodák a profesor vídeňské univerzity od roku 1872. Při svých cestách do oné oblasti (první výprava 1879–1880, druhá 1897–1898) navštívil v Sýrii a Iráku řadu lokalit z doby antické a byzantské, polykulturních nalezišť z doby antiky a středověku obecně a též pozůstatků středověkých,¹⁷ včetně proslulé Palmyry.¹⁸ V těchto případech šlo ovšem o místa, na nichž se nacházely pozůstatky architektury zbudované z trvalých materiálů.

Nepochybně nejvýznamnějším rakousko-uherským archeologickým projektem se za doby vlády Františka Josefa I. staly vykopávky Hermanna Junkera na pyramidovém pohřebišti v proslulé Gíze u Káhiry. Stručně si teď jejich autora představme.

Hermann Junker (1877–1962) se narodil v rodině účetního v německém Bendorfu am Rhein. Již na gymnáziu ho zaujala matematika, geometrie a klasická antická literatura. Roku 1896 vstoupil do církevního semináře v Trevíru (Trier), kde studoval katolickou teologii. Kněžské svěcení přijal o Velikonocích roku 1900 a farní službu nastoupil v horské obci Ahrweileru na řece Ahr v Porýní. Přitom studoval též egyptologii, a to nejprve na univerzitě v Bonnu a poté, se svolením svého diecézního biskupa, u proslulého profesora Adolfa Ermana v Berlíně. Roku 1902 vypracoval Junker v Berlíně svou dizertační práci *Über das Schriftsystem im Tempel der Hathor in Dendera* s tematikou ptolemaiiovského Egypta, kterou následujícího roku úspěšně obhájil *magna cum laude*. Nato se roku 1907 habilitoval na univerzitě vídeňské a stal se soukromým docentem egyptologie a afrikanistiky; tyto obory na hlavní vysoké škole monarchie dále soustavně pěstoval a rozvíjel.

Do Egypta (Horního) se Junker poprvé vypravil roku 1908, kdy díky úvazku na Preußische Akademie der Wissenschaften dokumentoval Isidin chrám na ostrově Philae z doby řecko-římské a jeho nápisový materiál.

¹⁷ K tomu viz: Gunnar LEHMANN, *Bibliographie der archäologischen Fundstellen und Surveys in Syrien und Libanon* [online], [citováno dne: 23. 6. 2015]. Dostupné z: www.academia.edu/1194760/Lehmann_Gunnar_2002_Bibliographie_der_arch%C3%A4ologischen_Fundstellen_und_Surveys_in_Syrien_und_Libanon._Deutsches_Arch%C3%A4ologisches_Institut_Orient-Abteilung_Orient-Arch%C3%A4ologie_9._Rahden_Westfalen_Verlag_Marie_Leidorf. K cestám: Tamtéž, v bibliografii sub 3b. Navštívené lokality: ‘Ayn al-Bayda. G. LEHMANN, *Bibliographie*, s. v., No. 354.285; Hān Tūmān: No. 273.463; Muhīn: No. 273.255; Qaryatayn: No. 290.254; Zabad: No. 331.430.

¹⁸ *Tamtéž*, s. v., No. 385.290.

Vzápětí však započal s archeologickou činností i v Egyptě dolním, kde se mu – tentokrát s podporou Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien – podařilo otevřít řadu významných nalezišť (pravěká lokalita Tura, polykulturní pohřebiště Kubánija jižně od Asuánu, skupina pohřebišť z různých období starověku a středověku na lokalitě Toška v Nubii). Svě jazykové kvalifikace využil Junker roku 1911, kdy ho Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien jmenovala vedoucím tzv. Nubijské jazykové expedice, zaměřené na výzkum a dokumentaci jazyků Nubie. Na základě svých výsledků se roku 1912 Hermann Junker stal řádným profesorem (Ordinarius) egyptologie na vídeňské univerzitě.

V této chvíli vstoupila do jeho života rozmarná paní Fortuna. Aby zamezil nekvalifikovanému rozhrabávání hrobek pod pyramidami v Gíze, rozhodl se tehdejší šéf Egyptské památkové správy Gaston Maspero udělit třem renomovaným egyptologům archeologické koncese na výzkum tamního pohřebiště. Jelikož konkrétní rozdělení nechal na nich samotných, sešli se v roce 1902 v Káhiře za německou misi Ludwig Borchardt (zastupoval Georga Steindorffa), za italskou Ernesto Schiaparelli a za severoamerickou George A. Reisner. Roku 1911 však Georg Steindorff, jehož zajímala spíše minulost Nubie než Egypta, směnil svou část gízské koncese právě s Junkerem za jeho nubijský „claim“. Junker tak získal právo na výzkum střední části tzv. západního hřbitova v Gíze, jakož i části nekropole jižně od Chufuovy pyramidy. Finančního zabezpečení výzkumu se ujala Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien spolu se soukromým mecenášem, hildesheimským obchodníkem Wilhelmem Pelizäusem (nom. sg. Pelizäus).¹⁹

Práce na nalezišti zahájil Junker v lednu roku 1912 a do třetí výzkumné sezony roku 1914 se mu zdařilo odkrýt plochu 15 000 m² a prozkoumat přes 600 hrobů. Jeden ze svých objevů – mastabu (hrobku) velmože jménem Kaninisut – se autor výzkumu dokonce rozhodl zakoupit a přestěhovat do Vídně, aby tak návštěvníci tamního Uměleckohistorického muzea (Kunsthistorisches Museum) měli možnost na vlastní oči zhlédnout typickou hrobní architekturu egyptské Staré říše (2570–2134 př. n. l.). Přípravu čtvrté výzkumné sezony přerušilo propuknutí první světové války.

¹⁹ K tomu Břetislav VACHALA, *Ve stínu pyramid – Im Schatten der Pyramiden*, Anthropologia Integra 1, 2014, s. 65–66 [online], [citováno: 27. 8. 2016]. Dostupné z: https://journals.muni.cz/anthropologia_integra/article/download/2408/1974.

Gízské nekrálovské hrobky situované ve vymezených rakouských sektorech západně a jižně od Chufuovy pyramidy Junker systematicky odkrýval také později, v letech 1925–1929. Výsledkem byly objevy hrodek významných hodnostářů, úředníků a kněží, které poskytly jedinečné hmotné, ikonografické a písemné prameny přibližující dobu stavitelů pyramid, a ovšem také jejich příkladné vědecké zpracování a publikace.²⁰ Na vědecké hodnotě Junkerových výsledků nic nemění ani jeho pozdější pronacistické postoje, ani jeho poválečná snaha očistit se v očích svých současníků.²¹

Pro úplnost obrazu si ovšem musíme povšimnout i výzkumů menšího rozsahu, organizovaných na soukromé bázi interesovanými laiky. To je případ egyptských vykopávek Fülöpa (Philippa) Backa (1862–1958). Ten se narodil v Pešti v dobře situované velkoobchodnické rodině, která pěstovala živé styky s Orientem. Po studiích matematiky na univerzitě se Back odebral do Káhiry, aby tam řídil pobočku rodinného podniku. Působil tam od roku 1897 až do roku 1910, kdy se odstěhoval do Paříže. Při své rozsáhlé sběratelské činnosti se projevoval se jako rakouský vlastenec a podporoval zvláště kulturní instituce maďarské. Otázkou přitom zůstává, do jaké míry měl na zřeteli též svůj vlastní prestižní vzestup, a vskutku se mu zdařilo dosáhnout císařského povýšení do šlechtického stavu.

Roku 1906 se Back rozhodl otevřít v Egyptě vykopávky na vlastní náklad. Jeho aktivity podporovalo tamní rakousko-uherské velvyslanectví

²⁰ Hermann JUNKER, *Giza. Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Giza*, I–XII, Wien – Leipzig 1929–1955. O Junkerovi viz: Clemens GÜTL, *Hermann Junker*, 2010 [online], [citováno: 27. 8. 2016]. Dostupné z: http://www.afrikanistik.at/pdf/personen/junker_hermann; Gertrud THAUSING, *Junker, Hermann*, *Neue Deutsche Biographie*, sv. X, 1974, s. 692–693 [online], [citováno dne: 27. 8. 2016]. Dostupné z: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118714198.html#ndbcontent>.

²¹ K tomu viz: Claus JURMANN – Julia BUDKA, *Hermann Junker. Ein deutsch-österreichisches Forscherleben zwischen Pyramiden, Kreuz und Hakenkreuz*, in: *Ägyptologen und Ägyptologien zwischen Kaiserreich und Gründung der beiden deutschen Staaten*, Susanne Bickel u. a. (Hrsg.), Berlin 2013, s. 299–331 [online], [citováno dne: 27. 8. 2016]. Dostupné z: https://www.academia.edu/12649207/with_Julia_Budka_Hermann_Junker_Ein_deutsch-%C3%B6sterreichisches_Forscherleben_zwischen_Pyramiden_Kreuz_und_Hakenkreuz_in_Bickel_et_al._eds._%C3%84gyptologen_und_%C3%84gyptologien_zwischen_Kaiserreich_und_Gr%C3%BCndung_der_beiden_deutschen_Staaten_Z%C3%84SBeih._1_2013.

v čele s titulářem Tadeuszem Koziębrodzkým. Cílem Backova podniku se stala lokalita Šaruna (Sharuna) poblíž dnešní vsi al-Gamhúd ve středním Egyptě, asi 160 km jižně od Káhiry. Výzkum začal roku 1907 a Backovi se zdařil objev chrámu egyptského vládcy Ptolemaia I. (323–282 př. n. l.). Na blízké lokalitě Gamhúd odkryl pohřebiště z doby ptolemaiiovské, z něhož získal asi sedmdesát malovaných rakví. Vzhledem k úspěšnosti svého podniku se Back rozhodl svou výkopovou koncesi ještě rozšířit, s čímž souhlasil Gaston Maspero, tehdejší šéf Egyptské památkové správy. Rakousko-uherské vládní orgány však nejevily o podnik zájem a po smrti svého asistenta Tadeusze Smolenského se Back rozhodl výzkum v roce 1909 uzavřít a Egypt opustit.²²

Při této příležitosti si však povšimněme některých úvah, které tu zazněly. Backovu žádost o rozšířenou koncesi doprovodil velvyslanec Koziębrodzki návrhem na její převzetí habsburskou monarchií a na založení Rakousko-uherského archeologického ústavu v Káhiře. Gaston Maspero s tím vyslovil souhlas.²³ Někdy tehdy měl dokonce vzniknout plán na založení rakousko-uherského ústavu pro studium Orientu, čímž byla míněna Mezopotámie.²⁴ Žádný z těchto projektů se však tehdy neuskutečnil.

Backovy nálezy se objevily v řadě sbírek rakousko-uherského soustátí, zejména v Budapešti, Krakově, Bratislavě a dalších místech na území Slovenska. Některé z nich skončily i ve sbírkách Náprstkova muzea v Praze.²⁵

Jak bylo možno očekávat, angažovala se rakousko-uherská archeologie kromě Egypta především v krajích na východním břehu Středomořího moře, pro něž se ujal název Levanta, a to zvláště ve Svaté zemi. O té-

²² K tomu viz: Katalin A. KÓTHAY, *Acquiring and collecting Egyptian antiquities in turn-of-the-century Hungary*, in: *Egypt and Austria IX – Perception of the Orient in Central Europe (1800–1918)*, Proceedings of the Symposium held at Betliar, Slovakia (October 21st to 24th, 2013), Lubica Hudáková – Jozef Hudec (eds.), Kraków 2016, s. 203–204, 208. Dále též: Győző VÖRÖS, *Egyptian Temple Architecture: 100 Years of Hungarian Excavations in Egypt, 1907–2007*, Cairo 2007, s. 25–29. Rovněž: TÝŽ, *Sharuna-Gamhúd*, Budapest 2008.

²³ Katalin A. KÓTHAY, *Acquiring and collecting*, s. 204.

²⁴ TÝŽ, *Acquiring and collecting*, s. 208, pozn. 79.

²⁵ K tomu viz: Pavel ONDERKA – Gabriela JUNGOVÁ – Jiří BUČIL – Lubica OKTÁBOVÁ – Jakub PEČENÝ, *Egyptian Mummies and Coffins in the Collections of the Náprstek Museum: Adult Human Mummies*, *Annals of the Náprstek Museum* 2, 2015, s. 23–48 a s. 37–42.

to „Palästina-Euphorie“ hovoří výmluvně výrok z roku 1903: „*Es sei eine Ehrensache für das deutsche Volk, ... dass es sich dort auch beteilige an dem wissenschaftlichen Wettlauf der Völker. Die Erde Palästinas ist wahrhaft gedüngt genug mit dem edelsten deutschen Blute, sodass es an der Zeit ist, dass sie dafür jetzt zurückgibt, was sie zu geben vermag, nicht nur an religiösem Segen, sondern auch an wissenschaftlichen Erkenntnissen. Erst wenn das in umfassender Weise geschehen, wird es von neuem und in ganz neuer Bedeutung heißen können: Ex oriente lux.*“²⁶ V tomto směru připadá významné místo Ernstu Sellinovi.

Ernst (Franz Max) Sellin (1867–1946), rodák ze severoněmeckého Alt-Schwerinu, studoval zprvu na gymnáziu v Ratzenburgu (maturoval 1884). V letech 1884–1890 pak ve studiích teologie a orientálních jazyků pokračoval na univerzitách v Rostocku, Erlangen a Lipsku (Leipzig). Licenciát teologie získal roku 1890 na univerzitě v Erlangen na základě práce *Disputatio de origine carminum, quae primus psalterii liber continet, utrum sint condita ante exilium babylonicum an post Judaeorum reditum e captivitate*. Doktorát filosofie získal roku 1890 na univerzitě v Lipsku po úspěšné obhajobě práce *Die verbal-nominale Doppelnatur der hebräischen Participien und Infinitive und ihre darauf beruhende verschiedene Konstruktion*. Na univerzitě v Erlangen učil v letech 1894–1897 jako soukromý docent. Odtud přešel na univerzitu vídeňskou, kde působil zprvu jako mimořádný (1897) a posléze od roku 1899 jako řádný profesor starozákonních studií na tamní Evangelické teologické fakultě. Podle současníků se tak stalo vzhledem k Sellinovu charismatu, pedagogickému nadání a badatelským schopnostem, což vše ve Vídni plně rozvinul.²⁷ Zbytek své aktivní kariéry strávil na univerzitách v Rostocku (1908–1913), Kielu (1913–1921) a Berlíně (1921–1935).²⁸ Informace o Sellinově vídeňském pobytu dokládají pře-

²⁶ Ulrich PALMER, *Ernst Sellin – Alttestamentler und Archäologe*, Beiträge zur Erforschung des Alten Testaments und des Antiken Judentums, 2012, s. 131–163 [online], [citováno dne: 27. 8. 2016]. Dostupné z: https://www.academia.edu/7368410/Ernst_Sellin_Powerful_in_His_Time._A_Sketch_of_the_Life_and_Work_of_an_Old_Testament_Scholar_and_Pioneer_in_Biblical_Archaeology_from_Mecklenburg._In_Ulrich_Palmer_Ernst_Sellin_Alttestamentler_und_Arch%C3%A4ologe._BEATAJ_58._Frankfurt_am_Main_Lang_2012.

²⁷ Herrmann M. NIEMANN, *Ernst Sellin: Powerful in his Time. A Sketch of the Life and Work of an Old Testament Scholar, and Pioneer in Biblical Archaeology from Mecklenburg*, in: *Ernst Sellin – Alttestamentler und Archäologe*, Beiträge zur Erforschung des Alten Testaments und des Antiken Judentums, 2012, s. 131–163.

²⁸ Viz: *Tamtéž*; dále srov.: Eintrag von „*Ernst Sellin*“ im *Catalogus Professorum Ros-*

svědčivě, že jeho finanční poměry dosáhly svého vrcholu jak ve srovnání s předcházejícími, tak i následujícími léty jeho života právě tam.²⁹ Tato skutečnost patrně ukazuje na atraktivitu vídeňského univerzitního prostředí a pomáhá vysvětlit, proč se o práci ve Vídni ucházeli i rodilí Němci.

V archeologických přístupech charakterizovali současníci Sellina jako samouka. Sellinovy archeologické postupy a zejména jeho ignorování keramického mobiliáře byly poměrně často kritizovány.³⁰ On sám se arci pokoušel o bádání sjednocující postupy biblické textové kritiky, archeologie, klasické archeologie a dějin architektury.³¹

Výzkum na palestinském Tell Ta'aneke (1902–1904) financovala Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien, vládní Ministerium für Cultus und Unterricht (Ministerstvo kultu a vyučování), Královské město Vídeň a soukromí mecenáši, mezi nimi i sám Sellin.³² Výkopce se uchýlil k bazálním metodám výzkumu, nicméně otevřel poměrně rozsáhlé plochy lokality. „*His men dug trenches like bulldozers and followed walls.*“³³ Otázkou zůstává, do jaké míry Sellin rozpoznával zdi z vepřovic (nepálených cihel); obecně však konstatovali odborníci i přes počáteční skepsi využitelnost plánů odkryté architektury na Ta'aneku.³⁴ Zdejší osídlení pochází z rané doby bronzové (3. tisíciletí př. n. l., snad 2700–1700), z pozdní doby bronzové (1550–1150 př. n. l.) a z doby železné (8.–7. století př. n. l.).³⁵ Zachytit se podařilo rezidenci z pozdní doby bronzové a předsunuté opevnění z doby železné.³⁶

Z nálezů zaujalo celkem dvanáct klínopisných tabulek, tzv. pohyblivý kadidlový oltář a „hrad“ velmože jménem Ištar-wa-šur (dnes čteno

tochiensium, [online], [citováno: 27. 8. 2016]. Dostupné z: <http://purl.uni-rostock.de/cpr/00003320>.

²⁹ Viz: U. PALMER, *Ernst Sellin*, s. 25, 26, 28.

³⁰ *Tamtéž*, s. 40–41.

³¹ *Tamtéž*, s. 37–39.

³² *Tamtéž*, s. 42–44.

³³ H. M. NIEMANN, *Ernst Sellin*, s. 148.

³⁴ U. PALMER, *Ernst Sellin*, s. 44.

³⁵ H. M. NIEMANN, *Ernst Sellin*, s. 152–153.

³⁶ Lorenzo NIGRO, *In the Shadow of the Bible: Archaeological Investigations by the Deutsche Palästina-Verein before the First World War: Taannek, Megiddo, Jericho, Shechem*, in: *Archéologie dans l'empire ottoman autour de 1900: entre politique, économique et science*, Véronique Krings – Isabelle Tassignon (eds.), Brussel – Bruxelles – Rome 2004, s. 215–247.

Talwašur). Klínopisné tabulky z Ta'aneku pocházejí z druhé poloviny 15. století př. n. l. a dodnes představují největší soubor klínopisných textů nalezený v Palestině. Obsahují korespondenci zdejšího panovníka jménem Talwašur s jeho vazalem jménem Echli-Tešup, pánem Chasóru (Hazor), dále s vládcem Megidda a rovněž s egyptským guvernérem, jehož jméno je přepisována jako Amanhatpa. Ten sídlil v Gaze a cestoval do severněji ležícího Megidda (= pozdější Amenhotep II., syn Thutmósa III. a korunní princ?).³⁷ Jejich publikací pověřil Sellin mladého Bedřicha Hrozného.³⁸

Druhá lokalita, kterou Sellin v letech 1907–1909 otevřel – Tell es-Sultán, biblické Jericho –, měla později pro blízkovýchodní archeologii nabýt významu přímo stěžejního.³⁹ Tento výzkum podporovala finančně Deutsche Orient-Gesellschaft. Sellin doufal, že se mu podaří nalézt zbytky hradeb, které se zřítily při zvuku trub Jozuových válečníků, což se mu nezdařilo. Poučen minulými nezdary zapojil Sellin do práce na výzkumu kvalifikovaného a mimořádně pracovitého architekta Carla Watzingera, který se o výzkum velmi zasloužil. Dále na tomto úkolu pracovali architekti Arnold Nöldeke, známý svým působením v Babylonu a Uruku, a Felix Langenegger. Nikdo menší než *magna magistra* blízkovýchodní archeologie, Kathleen Kenyonová, pak Sellinův výzkum na Tellu es-Sultán charakterizovala takto: „*The work was meticulously carried out by the standards of the day; and elaborately published.*“ Jiný badatel (G. E. Wright) se o Sellinově nálezové zprávě dokonce vyjádřil takto: „*The first excavation report of Palestinian archeological work which was of outstanding quality.*“⁴⁰ Autoři výzkumu bohužel nepoužili chronologii keramiky vypracovanou britskými archeology, ale obecně se jejich datace ukázaly jako relativně spolehlivé.⁴¹ Jejich práci charakterizuje jedno z prvních uplatnění stratigrafického principu na palestinských výzkumech, jakož i sice bazální, avšak přesto funkční

³⁷ Siegfried KREUZER, *Taanach*, in: Eerdmans Dictionary of the Bible, Grand Rapids MI – Cambridge 2000, s. 1268–1269; L. NIGRO, *In the Shadow of the Bible*, s. 218.

³⁸ Ernst SELLIN, *Eine Nachlese auf den Tell Ta'anek in Palästina, nebst einem Anhang von Friedrich Hrozný: Die neuen Keilschrifttexte von Ta'anek*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, 3, Wien 1906; H. M. NIEMANN, *Ernst Sellin*, s. 151–152, pozn. 843 s novější literaturou.

³⁹ Stručný souhrn archeologických informací o Jerichu podává Avraham NEGEV, *Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świątej*, Warszawa 2002, s. 220–222.

⁴⁰ U. PALMER, *Ernst Sellin*, s. 45.

⁴¹ *Tamtéž*, s. 46.

system zachycování plošné distribuce nálezů.⁴² Podařilo se jim zachytit posloupnost městského opevnění z rané doby bronzové a závěru střední doby bronzové (asi 1650–1550 př. n. l.).⁴³

Třetí Sellinův podnik na palestinské půdě, výzkum na Tell Baláta (biblický Šekem, 1913–1914, 1926–1928, 1933–1934), provázela od počátku nepřízeň osudu. Již povolení osmanské vlády se podařilo získat jen s velkými obtížemi. Výzkum započal slibně odkrytím velké brány a zajištěním početného archeologického mobiliáře. Propuknutí první světové války ovšem pokračování výzkumu zcela vyloučilo a odkryté stavby zpusťošilo tamní obyvatelstvo, které si kamenem z nich posloužilo jako stavebním materiálem. Při dalším výzkumu se ukázaly masivní opevňovací objekty města střední doby bronzové (zhruba první polovina 2. tisíciletí př. n. l.). Rovněž se zde objevily dvě brány, chrám pozoruhodné umělecké úrovně dokládající vlivy stavebnictví egyptského (tzv. chrám typu Migdol) a další monumentální stavba.⁴⁴ Bohužel se ani zde výkopci neuchýlili k již dříve vypracované chronologii keramiky. Navíc vzhledem k nedostatku finančních prostředků nezřídili úzkokolejnou trať k odvážení hlušiny a odpadní materiál sypali na povrch tellu, čímž znemožnili další stratigrafická pozorování. K dovršení všeho neštěstí vzaly zasvé jak materiál z výzkumu na Tell Baláta, tak dokumentace a téměř hotová nálezoá zpráva za náletu na Berlín v roce 1943. Sellinovu vilu tehdy zničily pumy.⁴⁵ Ernst Sellin je dnes pokládán za jednoho z průkopníků palestinské archeologie.⁴⁶

Carl Watzinger (1877–1948), rodák z německého Darmstadtu a Sellinův věrný spolupracovník a přítel, si zde zaslouží alespoň letmou zmínku. Studoval klasickou archeologii a filologii (1895–1899, Heidelberg, Berlín, Bonn) a zabýval se zejména helénistickým uměním, a to zvláště vázovým malířstvím, a památkami Palestiny, Sýrie a Kypru. Dizertační práci věnoval vázovému malířství jihoitalskému (1899). Od roku 1902 pracoval jako asistent v Königlichem Museum Berlin, kde se zabýval mj. dřevěnými

⁴² U. PALMER, *Ernst Sellin*, s. 47.

⁴³ L. NIGRO, *In the Shadow of the Bible*, s. 223.

⁴⁴ *Tamtéž*, s. 226.

⁴⁵ U. PALMER, *Ernst Sellin*, s. 47–54. O Šechemu souhrnně: A. NEGEV, *Encyklopedia archeologiczna*, s. 404–406 s. v. Sychem.

⁴⁶ H. M. NIEMANN, *Ernst Sellin*, s. 156. O Sellinovi též: S. MARCHAND, *German Orientalism*, s. 260–261. Sellinův jerišký podnik však v žádném případě nelze označit jako „small-scale excavations“ (*Tamtéž*, s. 261).

sarkofágy z egyptského Abusíru; učil též jako soukromý docent na berlínské univerzitě. Roku 1905 přijal místo profesora klasické archeologie v Rostocku a takřka ihned poté (1907) se vypravil do Palestiny, aby tam prováděl archeologický výzkum. Jak jsem již uvedl, stal se Sellinovi velmi platným spolupracovníkem na výzkumu Tell es-Sultánu (Jericha). Od roku 1908 pak oba badatelé učili na univerzitě v Rostocku, avšak poté se jejich cesty rozdělily. Carl Watzinger se odebral zprvu na univerzitu do Giessenu a poté do Tübingen.⁴⁷

Kde se Sellin a Watzinger poprvé setkali, není známo. Mohlo k tomu dojít ve Vídni, což uvedla později v dopise Ulrichu Palmerovi Sellinova dcera Erika, nebo snad v Berlíně.⁴⁸

Rakouskou stopu představuje u Carla Watzingera jeho členství v tamním Archeologickém ústavu (Österreichisches Archäologisches Institut). Tuto instituci založil z podnětu vládního Ministerium für Cultus und Unterricht císař František Josef I. již roku 1897, avšak praktickou činnost začal ústav vyvíjet až od roku 1898.⁴⁹

Právě Rakouský archeologický ústav započal další, a velmi úspěšnou kapitolu, rakousko-uherského archeologického výzkumu Orientu zahájením vykopávek v maloasijském Efesu.⁵⁰ Roku 1893 předložil *ordinarius* klasické archeologie na vídeňské univerzitě Otto Benndorf Ministerstvu kultu a vyučování návrh na výkopy v Efesu, prozatím na období pěti let. V terénu projekt započal již roku 1895 na základě bohatého daru soukromého mecenáše Karla Mautnera, Ritter von Markhof (10 000 zlatých). Posléze byl zařazen do badatelského programu Rakouského archeologic-

⁴⁷ H. M. NIEMANN, *Ernst Sellin and Carl Watzinger: The Megiddo – Rostock Connection*, in: *Revelations from Megiddo 4*, 1999 [online], [citováno dne: 27. 8. 2016]. Dostupné z: <http://www.tau.ac.il/~archpubs/megiddo/revelations4.html>.

⁴⁸ TÝŽ, *Ernst Sellin*, s. 146–147.

⁴⁹ Manfred KANDLER – Gudrun WLACH (eds.), *100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut 1898–1998*, Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes, 1998 [online], [citováno dne: 29. 8. 2016]. Dostupné z: <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0399/100ai.htm>.

⁵⁰ Obecně o Efesu viz: Peter SCHERRER (ed.), *Ephesos. Der neue Führer. 100 Jahre Österreichische Ausgrabungen. 1895–1995*, Wien 1995. O novějších výzkumech v Efesu: Anton BAMMER, *Die Österreichischen Grabungen in Ephesos von 1961 bis 2008: Technologie, Wirtschaft und Politik*, *Anatolia Antiqua* 1, 2010, s. 35–58 [online], [citováno dne: 17. 10. 2016]. Dostupné z: http://www.persee.fr/doc/anata_1018-1946_2010_num_18_1_1301.

kého ústavu. Nejprve zde rakouští archeologové navázali na starší výzkum britského železničního inženýra Johna Turtle Wooda, který z pověření londýnského British Museum hledal v Efesu v letech 1863–1869 proslulý Artemidin chrám, jeden z divů antického světa. Chrám sice našel, ale žalostný stav jeho pozůstatků i neochota soukromých mecenášů vykopávky dále financovat mu zabránily roku 1874 v další práci.

Rakouští odborníci ovšem svůj badatelský záběr podstatně rozšířili a věnovali se zvláště památkám na akropoli současného města Selçuku, ležícího v intravilánu dávného Efesu. Odkryli i části městského přístavu, agory (náměstí), Celsovy knihovny a též křesťanského chrámu Panny Marie. Jejich badatelský program působí nezvykle moderně: zaměřili se na topografii městského intravilánu Efesu a jeho vývoj v průběhu věků, a to souhrnně od časů antických až po přítomnost islámské kultury osmanské. Je třeba zdůraznit, že ze všech zde uvedených podniků přetrval jen výzkum Efesu až do doby současné, a přispěl velmi podstatně k poznání pravěkých, antických i středověkých dějin Středomoří.⁵¹

Iniciátor celého projektu Otto Benndorf (1838–1907), rodák z durynského Greizu, studoval klasickou archeologii v Bonnu a svou habilitační práci napsal roku 1868 v Göttingen. Od roku 1869 prošel řadou univerzit (Zürich, München, Praha [1872–1877]), až získal roku 1877 místo na univerzitě vídeňské. Zasedal v některých komisích Rakouské akademie věd zaměřených na oblast Arábie.⁵² Již od roku 1875 se účastnil několika archeologických výprav do Černomoří, Egeidy a Anatólie (Samothráké; Lykie s objevem bohatě sochařsky zdobeného velmožského hrobu v Gjölbasi-Trysa; triumfální památník císaře Trajána v dnes rumunském Adamclissi). Ve Vídni založil katedru klasické archeologie a epigrafiky. Na výzkumu Efesu spolupracoval s Carlem Humannem (1839–1896), vedoucím německých vykopávek na Blízkém východě.⁵³

⁵¹ O dějinách výzkumu stručně, ale názorně Sabine LADSTÄTTER, *Grabungsgeschichte von Ephesos* [online], [citováno dne: 29. 8. 2016]. Dostupné z: <http://www.oecai.at/index.php/grabungsgeschichte.html>.

⁵² G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 79.

⁵³ Stephen DYSON, *In Pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New Haven – London 2008, s. 113–114; též: Lee SORENSEN, „Benndorf, Otto“, in: *Dictionary of Art Historians* [online], [citováno dne: 29. 8. 2016]. Dostupné z: www.dictionaryofarthistorians.org/wittkower.htm. Rovněž Wikiwand: heslo *Otto Benndorf* [online], [citováno dne: 27. 8. 2016]. Dostupné

Ve společnosti Otto Benndorfa se již brzy objevil vlastně jediný rodilý Rakušan mezi uvedenými badateli, který se během svého života vyznamenal v řadě vědních disciplín, Felix von Luschan (1854–1924). Studoval sice medicínu, ale zajímal se aktivně o všechny vědy o člověku. V letech 1878–1879 dokonce sloužil u rakouských jednotek v tažení do Bosny a Hercegoviny jako vrchní lékař. S Otto Benndorfem se pak účastnil výzkumu velmožského hrobu v Gjölbaşı-Trysa. Tato hrobka je dnes datována do doby kolem roku 380 př. n. l. a nachází se v anatolské Lykii (jihozápadní Turecko). Čtvercovou ohradní zeď hrobky zdobil původně figurální vlys sestávající přibližně ze 152 reliéfů. Všechny plastiky odvezli Benndorf a von Luschan se souhlasem osmanských úřadů do Vídně, kde se jimi dnes pyšní sbírky tamního Kunsthistorisches Museum. V roce 1886 však von Luschan přijal místo v Berlíně a až do konce života se rakousko-uherskému bádání vzdálil.⁵⁴

V oboru studia hmotných památek Blízkého východu je rozhodně třeba zmínit jméno Aloise Riegla (1858–1905), kurátora textilních sbírek vídeňského Museum für Kunst und Industrie v letech 1885–1897. Jako jeden z vůbec prvních zájemců o tradiční textil naší oblasti uspořádal ve Vídni velkou výstavu orientálních koberců (1891) a napsal o nich i krátkou, ale mimořádně inspirativní studii. Riegl si uvědomoval hodnotu tzv. úpadkových uměleckých období, což ho mj. vedlo k zájmu o tvorbu pozdní antiky, Byzance a sásánovského Íránu, tehdy nepřilíš vysoko hodnocených. Zabýval se vývojem uměleckého slohu a stal se průkopníkem v oboru studia antického podloží, z něhož blízkovýchodní umění vyrostlo. Proslul i svou tezí o kontinuitním vývoji některých uměleckých žánrů, třeba ornamentu. K jeho žákům náležel i vynikající historik umění Josef Strzygowski (1862–1941).⁵⁵

Archeologickému bádání Aloise Musila (1868–1944) se v poslední době věnovala zejména Martina Veselá.⁵⁶

z: http://www.wikiwand.com/de/Otto_Benndorf.

⁵⁴ Peter RUGGENDORFER – Hubert SZEMETHY, *Felix von Luschan (1854–1924), Leben und Wirken eines Universalgelehrten*, Wien 2009.

⁵⁵ O Rieglovi viz: S. MARCHAND, *German Orientalism*, s. 400–403, o Strzygowském: *Tamtéž*, s. 404–407.

⁵⁶ Martina VESELÁ, *Alois Musil (1868–1944): Archaeology of Late Antiquity and the beginning of Islamic archaeology in the Middle East*, Plzeň – Paříž 2012. Doctoral thesis. Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni – Université de Paris I Pantéon – Sorbonne –

Nakonec zmiňme projekt v mnohém specifický, totiž jihoarabskou expedici vídeňské univerzity z let 1898–1899, kterou vedli David Heinrich Müller a Carlo hrabě Landberg. Nejde sice o podnik ryze archeologický, ale z několika důvodů se hodí jej zde připomenout. Především proto, že hojnost informací, které o něm máme, nabízí neobvykle hluboký vhled do situace rakousko-uherské vědy na přelomu 19. a 20. století.

David Heinrich (Cvi) Müller (1846–1912) se narodil v knihkupecké rodině ve městě Bučač (Buczacz) v okrese Ternopil (Tarnopol) na území dnešní západní Ukrajiny. Studoval nejprve doma a poté na gymnáziu v Černovcích (dnes Moldavie). Nato se odebral do židovského teologického semináře v Breslau (dnešní Wrocław), kde se hodlal připravovat na povolání rabína. Roku 1869 však tamních studií zanechal a odešel na univerzitní studia do Vídně. Své znalosti doplňoval studijními pobyty v Lipsku, Štrasburku a Berlíně. Roku 1876 ho vídeňská univerzita jmenovala soukromým docentem; vyučoval tam především semitskou filologii a jazyky s ní související. Mimořádným profesorem se stal roku 1880, řádným pak roku 1885. Od roku 1889 byl členem korespondentem Rakouské akademie věd a roku 1898 nabyl jejího členství řádného.⁵⁷ V letech 1900–1901 zastával D. H. Müller úřad děkana filosofické fakulty. Za své zásluhy se stal dvorním radou (1910) a posléze následovalo povýšení do šlechtického stavu (1912).⁵⁸

Vedením expedice pověřila Müllera, „*řádného člena Rakouského archeologického ústavu ve Vídni*“,⁵⁹ odborná skupina Orientalische Geschichte, Philologie und Altertumskunde, náležející do filosoficko-historické třídy Rakouské akademie věd.⁶⁰ Bohužel se vedení akademie nevyjádřilo s dostatečnou jasností, jaký má být podíl obou vůdčích osobností expedice – profesora Müllera a hraběte Landberga – na jejím vedení, což se později negativně odrazilo na zdaru celé výpravy.

Přípravy expedice začaly už roku 1897, brzy se však ukázaly finanční obtíže; náklady byly příliš vysoké. Akademii byl dne 4. května 1898 předložen požadavek na uspořádání expedice, „*um Südarabien u. Sokotra in*

UFR d’Histoire de l’Art et d’Archéologie.

⁵⁷ G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 78.

⁵⁸ *Tamtéž*, s. 43–75.

⁵⁹ *Tamtéž*, s. 76.

⁶⁰ *Tamtéž*, s. 32, 78.

*archaeologischer, epigraphischer, linguistischer, geographischer, ethnographischer und naturhistorischer Beziehung zu erforschen.*⁶¹ Finanční náklady měla nést akademie a některé soukromé nadace. Expedice byla schválena v zasedáních z 11. a 12. května, a to na zimní sezonu 1898–1899. Počítalo se rovněž s účastí c. a k. námořní flotily. Štáb expedice tvořilo sedm členů: jazykovědec Alfred Jahn, orientalista G. Wyman Bury (současně tajemník hraběte Landberga) a geolog Franz Kossmat, dále přírodovědec Oscar Simony a rovněž lékař Stefan Paulay, sám D. H. Müller a Carlo hrabě Landberg.

Již od samého počátku mařily úsilí expedice spory o její vedení mezi D. H. Müllerem a Carlo hrabě Landbergem (1848–1924). Ten studoval orientální jazyky v Itálii a v Uppsale, doktorát získal v Lipsku. Pracoval ve státním aparátu Švédského království a sňatek ho plně zbavil existenčních starostí. Orient znal z vlastní zkušenosti, kterou získal při opakovaných návštěvách.

Vzhledem k tomu, že žádné plavidlo c. a k. flotily nebylo volně k dispozici, najala si expedice švédský parník Gottfried. Výprava vyrazila z Vídně dne 21. října 1898. Její členové odpluli nejprve do Egypta a poté odtud cestovali do Adenu, kde na ně již Gottfried čekal.

Dne 14. listopadu se celá skupina setkala v Adenu, kde vykonala nejprve diplomatickou návštěvu u britského guvernéra Jemenu. Badatelé zůstali v Adenu asi týden a 21. listopadu 1898 se vydali do jemenského vnitrozemí. V pobřežním městě Balháfu si najali velbloudy pro cestu do Azzanu. Tam výpravu sice přátelsky přijal sultán Muhsín, dále do vnitrozemí se však badatelé vzhledem k bezpečnostní situaci neodvážili. Navíc mizely jejich finanční prostředky vzhledem k požadavkům hostitelského prostředí přímo před očima. Nervozita, vyvolaná finančními potížemi a (také) ne právě ohleduplným vystupováním hraběte Landberga, propukala co chvíli v drobných sporech.

Dne 13. prosince 1898 se pak karavana vydala zpět do přímořského Balháfu. Na palubu Gottfrieda se všichni vrátili 16. prosince. Loď odplula zpět do Adenu, kde přistála 18. prosince, načež hrabě Landberg rezignoval na vedení expedice. Po poměrně vzrušené výměně telegramů zakázala rakouská Akademie věd výpravě jako pokračování plánovanou návštěvu ostrova Sokotry. Členové expedice si nicméně vyžádali svolení britské

⁶¹ G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 183.

správy k této návštěvě a to jim 2. ledna 1899 bylo uděleno, načež parník 4. ledna 1899 vyplul na moře. G. W. Bury se sice ještě téhož měsíce pokusil proniknout s malým doprovodem do vnitrozemské Šabwy, to se mu však úplně nepodařilo, ač zajistil cenný přírodovědný a etnografický materiál.

Gottfried přistál na pobřeží Sokotry dne 8. ledna 1899. Výprava započala s dokumentací zdejší flóry a geologické stavby krajiny a vykonala návštěvu u sultána Selima ibn Ahmada. Zůstala na ostrově během zimních měsíců a zdařila se jí i cesta do vnitrozemí na velbloudech. Badatelé se přitom věnovali také etnografickým a jazykovým studiím. Dne 4. března 1899 odplula expedice zpět na jihojemenské pobřeží. Navštívila tam kadi-dlovníkové plantáže a poté se odebrala zpět do Adenu, čímž v podstatě svou činnost ukončila. Členové expedice odpluli z Adenu do Port Saidu a odtud parníkem Lloydů do Terstu, kam dorazili 12. dubna 1899.⁶²

Celá expedice do jižní Arábie tak přinesla především výsledky přírodovědné, etnografické a především jazykové, ač ani dokumentace starých nápisů nechyběla.⁶³ Její dozvuky v tisku odborném i popularizačním ovšem skončily v osobních sporech, rozepřích a konfliktech, obviňujících z nezdaru výpravy tu nepraktičnost profesora Müllera (a dodejme hned, že i jeho židovský původ), tu arogantní vystupování hraběte Landberga a jeho vlastní přecenění svých schopností a znalostí, tu opomenutí ze strany akademie. Z celé věci se ovšem nemůžeme zbavit dojmu uražených osobních ambicí a ješitností, které se nám dnes zdají malicherné a nepodstatné.

Právě my máme však další důvod, proč se o této expedici zmínit. Profesor Müller totiž zadal jednomu ze svých doktorandů jako téma dizertační práce zpracování skalních nápisů získaných touto výpravou. Onen doktorand práci skutečně podal a úspěšně obhájil. Jmenoval se Bedřich Hrozný.⁶⁴

⁶² G. STURM, *David Heinrich Müller*, s. 182–258.

⁶³ *Tamtéž*, s. 275–276.

⁶⁴ Podle laskavých informací René Kopeckého se rukopis Hrozného práce nachází v Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd České republiky, v. v. i., fond Bedřich Hrozný, karton 2, sign. III. a), inv. č. 51. Vlastní vědecké práce – Felsgraffiti der Chanlāner, rukopis dizertační práce s dodatky. Rukopis je psán německy, 335 + 14 stran 1. kniha a 172 stran 2. kniha. Práci vedli David Heinrich Müller a Gustav Wilhelm Hugo Bickell. Na titulním listě dizertace jsou uvedena data 3. III. – 1. XII. 1900. Srdečně děkuji!

V počátcích archeologického výzkumu Blízkého východu se tedy rakousko-uherská stopa uplatnila velmi výrazně. Badatelé habsburského soustátí tam provedli řadu kvalitních výzkumů, které rozhojnily naše poznatky o starověkých civilizacích měrou jedinečnou. Rakousko-uherská věda ovšem narážela na potíže, se kterou bylo sotva možno co podniknout – kyvadlově působící příliv a odliv mozků z německojazyčných oblastí. Řadu mladých a ambiciózních německých akademiků zjevně přilákala rozvinutá badatelská struktura podunajské monarchie, jakož i poměrně příznivé hmotné poměry tam působících badatelů a možnost získat relativně snadno další zdroje k financování vědeckých projektů. Jakmile ovšem těchto možností využili a ve svých oborech se etablovali, vrátili se obvykle i se svými výsledky a zkušenostmi na některou z univerzit německých. Tak se bádání v oblasti archeologie Blízkého východu v habsburském soustátí vyznačovalo značnou mírou rozkolísanosti a diskontinuity. To je nejspíše též důvod, proč ze všech uvedených archeologických výzkumů přetrval delší čas pouze projekt archeologického studia maloasijského Efesu, který je ovšem právě nyní vážně ohrožen. Lze jen pevně doufat, že hrozba jeho přerušování z politických důvodů se neuskuteční.

V zájmu vlasti, regionu i svém vlastním. K otázce cestování učitelů ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století

In the Interest of the Country, of the Region
and of One's Own.

Professional Journeys of Teachers in the Second Half
of the 19th Century and the Early 20th Century

Petr Kadlec

Abstrakt

Studie se zaměřuje na dva základní druhy cest předlitavských učitelů v období od poloviny 19. století do první světové války: zahraniční a v rámci habsburské monarchie. Středem pozornosti jsou cesty iniciované a organizované státní správou, vedením školy nebo přímo konkrétním učitelem. Na vybraných příkladech je osvětlen účel, organizační zajištění i výsledek cest učitelů. Představeny jsou pak dva možné extrémy: cesty s ambicí přinejmenším ovlivnit podobu rakouského vzdělávacího systému a cesty spíše významu regionálního, lokálního či osobního.

Abstract

The paper is focused on the journeys of teachers from Cisleithania during the period between the mid-19th century and the Great War, examining two basic types according to the destination: travelling abroad and within the Habsburg territory. Journeys proposed and organized by state authorities, by school management as well as by individual teachers are the main focus. Several examples are used to illustrate the declared purpose, logistics, and the outcome of the teachers' journeys. Two of those are described in detail to show that the ambitions the journeys were set to achieve

varied from very broad ones – such as making the difference in the Austrian education system – to rather limited goals of more or less regional, local, or private nature.

Klíčová slova

cestování – učitelé – studenti – vzdělávání – habsburská monarchie – 1850–1914

Keywords

Journeys – Teachers – Students – Education – Habsburg monarchy – 1850–1914

Úvodem

O osobnostech učitelů, a zvláště těch, kteří působili v českých zemích v období tzv. dlouhého 19. století, toho bylo napsáno již poměrně hodně. Zejména v posledním dvacetiletí se autorům podařilo podat relativně ucelený pohled na život těchto osobností, jejich školní aktivity, mimoškolní (veřejnou, vědeckou) činnost, postavení učitelstva v rámci inteligence a společnosti či průběh profesionalizace učitelského vzdělávání.¹ Spíše stranou dosavadního odborného zájmu zůstala problematika cestování učitelů, skýtající slušný badatelský potenciál, jak alespoň nedávno ukázalo mezioborové symposium konané na toto téma.²

Dokladů o cestách učitelů se nám dochovalo poměrně velké množství.

¹ Např. Marzena BOGUS, *Nauczyciele szkół ludowych Śląska Cieszyńskiego w XIX i na początku XX wieku. Uwarunkowania prawne i zawodowe*, Czeski Cieszyn – Częstochowa 2013; František HÝBL (ed.), *Učitelé – autoři učebnic a dětské literatury*, Přerov 2004; TÝŽ (ed.), *Nám i budoucím (muzejní, osvětová a vlastenecká činnost učitelů)*, Přerov 2007; Tomáš KASPER – Markéta PÁNKOVÁ a kol., *Učitel ve střední a jihovýchodní Evropě. Profesionalizace učitelského vzdělávání: historické a systematické aspekty*, Praha 2015; Kamila MÁ-DROVÁ, *Pedagogové ve službách trůnu. Privátní učitelé následníků trůnu Rakousko-Uherska*, Praha 2015; Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Praha² 2010; Andrea POKLUDOVÁ, *Formování inteligence na Moravě a ve Slezsku 1857–1910*, Opava 2008; Pavel ŠÍŠMA, *Učitelé na německé technice v Brně 1849–1945*, Praha 2004; Jan TROJAN, *Kantoři na Moravě a ve Slezsku v 17.–19. století*, Brno 2000.

² Na mysli mám v pořadí páté mezioborové symposium k dějinám školství a vzdělávání pořádané Pedagogickou fakultou Univerzity Karlovy a Národním pedagogickým muzeem a knihovnou J. A. Komenského, tentokrát věnované tématu *Učitelé na cestách v 18. až 20. století. Ku počtě Josefa Wünsche, středoškolského profesora a objevitele pramenů Tigridu* (Plzeň – Praha, 25.–27. dubna 2017).

Realizované cesty nezůstaly zcela bez odezvy ať už z hlediska osobnostního rozvoje konkrétních jedinců, nebo v širším kontextu pedagogicko-didaktickém s uplatněním v daném místě, regionu, zemi, nebo dokonce státu jako celku. Lze je pojímat jako výpravy za poznáním, za novými informacemi a zkušenostmi, které měly přinejmenším ambicí nalézt po návratu učitelů uplatnění v jejich domovině. Ačkoliv tato studie pojednává o období zhruba od poloviny 19. století do první světové války, neznamená to, že by doménou cestování učitelů byl pouze sledovaný časový úsek. Učitelé cestovali dávno před polovinou 19. století stejně jako po první světové válce. Příspěvek je zaměřen na učitele původem z českých zemí (Předlitavska) a cesty vedené právě odtud, třebaže pohyb učitelů (transfer poznatků a zkušeností) byl běžný i v zahraničí, resp. směřoval také z jiných zemí do předlitavského prostoru. Konkrétně upře svou pozornost na sektor sekundárního vzdělávání, přestože cestovali rovněž učitelé elementárních škol a institucí terciárního vzdělávání. Cestování těchto pedagogů by zasluhovalo zvláštní zpracování s ohledem na jeho specifický účel, náplň, možnosti a limity.

Cesty učitelů byly nejen ve sledovaném období natolik rozmanité, že bude užitečné se je pokusit podřídít určité klasifikaci. Protože se možnostmi třídění nabízí celá řada, naznačím zde alespoň některé z nich. Kritérii mohou být například doba trvání cesty (krátkodobé vs. dlouhodobé cesty), „akční rádius“ (rámeček regionální, zemský, státní, cesty do zahraničí), četnost (jednorázové, opakované), počet a skladba cestovatelů (samotný učitel, skupina učitelů, učitel a studenti /exkurze, školní výlety/) nebo charakter (cesty řízené vedením školy nebo školními úřady, tzv. kočovné přednášky učitelů, ryze volnočasové cestování). Podstatné je dále rozlišovat, zda se jednalo o cesty spjaté s profesní teritoriální mobilitou, nebo o výpravy konané v rámci jediného profesního působení. Sledovat a zvláště posuzovat je ovšem možné také cestování pedagogů podle typů a druhů škol, kde pracovali (chlapecké/dívčí školy, gymnázia, reálky, reálně-gymnazijní kombinace, profesně-vzdělávací instituce), osobních vlastností učitele (věk, náboženství, etnicita, aprobece, postavení v povolání), popř. podle výsledku a praktického významu cest (osobní rozvoj, lokální/regionální/zemský/státní význam, vliv na vzdělávací soustavu, mimoškolní dopady).

V souvislosti s cestováním učitelů si lze všimnout v zásadě čtyř hlavních momentů, které se na vybraných příkladech pokusí reflektovat také předkládaná studie. V prvé řadě se jedná o otázku iniciace a motivace cesty.

Vzešel impuls k cestování přímo od příslušného pedagoga, nebo vycházel „zvenčí“ (popud od vedení školy, školských / politických úřadů)? Nakolik se jednalo o dobrovolný akt? Jaký vlastně jednotlivé cesty sledovaly účel, resp. do jaké míry byly podřízeny určitému plánu? Jaké byly ambice cestovatelů, případně těch, kteří cesty iniciovali? Stála za nimi primárně prostá touha navštívit dosud nepoznaná místa a opustit na čas místo trvalého pobytu, či se jednalo o realizaci koncepčního plánu s hlubším výchovně-vzdělávacím, osvětovým, poznávacím nebo propagačním záměrem? Dále lze sledovat obsahovou náplň cest, jejich průběh a organizační stránku, tzn. harmonogram, množství, skladbu a pořadí navštívených cílů, způsob dopravy a ubytování, financování apod. V pořadí třetí perspektivu studia cest učitelů otevírají způsob jejich prezentace a vůbec reflexe v odborném a veřejném prostoru. Konečně lze sledovat i rovinu praktických dopadů a přínosu cest pedagogů z hlediska osobní a profesní profilace učitele, příslušné školy, lokality, regionu, státu nebo (části) vzdělávacího systému. Naplnily cesty učitelů ambice do nich vkládané? A jak vlastně hodnotili výsledky cest jejich hlavní aktéři (iniciátoři, cestovatelé-učitelé, studenti)?

Jak vidno, možností studia cestovatelských aktivit pedagogů existuje celá řada. Sluší se dodat, že takové studium bude vždy záviset na disponibilní pramenné základně a práci se zdroji. V ideálním případě se může badatel opřít o poměrně pestrou paletu pramenů. Zmíňme alespoň samostatně vydané publikace o cestách, cestovní deníky, jubilejní publikace a kroniky škol, osobní a úřední korespondenci, autobiografie a memoáry, dobový tisk, sbírky legislativních předpisů, personální spisy učitelů nebo výroční zprávy (programy) škol. Výběr a míra jejich využití závisí na zaměření konkrétního studia. Nejinak je tomu i v této studii, která se pokusí představit na vybraných příkladech v rámci svých možností dva frekventované, ve svém důsledku významné a přitom typologicky odlišné druhy cest: cesty pedagogů neiniciované jimi samotnými a společné cesty pedagogů a studentů (odborné exkurze).

Inspirovat se, reprezentovat a propagovat aneb studijní cesty učitelů z podnětu vedení škol a úřadů

Impuls k realizaci cest nevzešel zdaleka vždy od samotných učitelů. Prameny pro druhou polovinu 19. a počátek 20. století naznačují, že role iniciátorů cestovatelských aktivit pedagogů náležela v prostředí předlitavské části

monarchie nezřídká nadřízeným orgánům a úřadům. Uvedené se týkalo zejména cest, které měly pomoci nalézt inspiraci hodnou následování pro příslušnou školu (vzdělávací sektor), nebo reprezentovat a propagovat konkrétní vzdělávací ústav, či dokonce způsob a výsledky vzdělávání v zemi (státu jako celku). Pobídka k takovým cestám mířila k učitelům od orgánů a úřadů (politických, školských), jež financovaly/dohlížely na činnost dané školy či části vzdělávacího systému. Zpravidla se tak dělo prostřednictvím vedení škol, jejichž ředitelé byli většinou vyzváni, aby nominovali z řad podřízených pedagogů jedince schopného zhostit se adekvátně svěřeného úkolu. O způsobu, jakým výběr na školách probíhal, prameny takřka mlčí. Neuváděla-li výzva konkrétního učitele, lze předpokládat určitou diskusi na toto téma mezi vedením školy a jednotlivými pedagogy, nebo s učitelským sborem jako celkem. Nutno dodat, že debata patrně neprobíhala v rovině rozmluvy dvou rovnocenných partnerů, nýbrž spíše jako jednání nadřízeného s podřízeným(i). Vedení škol mělo jasné zadaný úkol a hodlalo jej ve vlastním zájmu splnit, otázkou bylo pouze jak. Přestože pobídka směřovaná ředitelům byla formulována zpravidla velmi zdvořile, jednalo se fakticky o příkaz. Přijatelnou mohla být snad jen omluva založená na hrozbě vážného narušení výuky a nedostatku učitelských sil. Byla-li diskuse na jednotlivých školách na toto téma vůbec vyvolána, nejednalo se o tom, zda někdo bude vyslán na cestu, ale kdo a kdy konkrétně pojede. Uvedené nevyklučuje, že se chopil někdy nabízené příležitosti některý z učitelů z vlastní iniciativy a vůle. Ať už tomu bylo jakkoliv, musel být k takové cestě disponován, což souviselo především s jeho aprobační a délkou učitelské praxe.

Naznačený mechanismus se uplatnil od poloviny 19. století do první světové války například při účasti předlitavských učitelů na světových průmyslových výstavách. V pořadí první výstavu přivítal Londýn v roce 1851 a do roku 1914 následovalo londýnský vzor dalších šestnáct akcí. Dějištěm většiny z nich byly evropské metropole, opakovaně je hostila vedle Londýna Paříž.³ Světové průmyslové výstavy představovaly významné akce, na nichž v první řadě prezentovaly jednotlivé země aktuální stav svého

³ Podrobněji ke světovým výstavám např. Paul GREENHALGH, *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*, Manchester 1988; Milan HLAVAČKA – Jaroslav HALADA, *Světové výstavy. Od Londýna po Hannover*, Praha 2000.

průmyslového vývoje, nové technologie a inovace. Výstavy podněcovaly rozvoj hospodářství a techniky, umožňovaly porovnat úroveň produkce v jednotlivých zemích a „opozdilce“ inspirovaly ke změnám a modernizaci, ať už dílčího či komplexního charakteru.

Tyto prestižní akce navštěvovali vedle jedinců z podnikové a vědecko-výzkumné sféry, politiků a žurnalistů rovněž pedagogové. S ohledem na zaměření výstav nepřekvapí, že se jednalo především o učitele profesně-vzdělávacích ústavů a na poskytování technického vzdělání orientovaných institucí. V případě pedagogů lze rozlišovat v zásadě dvojí účel jejich účasti na světových průmyslových výstavách: prezentace tuzemského školství a hledání inspirace. Ústředním motivem cest byla ukázka aktuálního stavu rozvoje profesně-vzdělávacího segmentu předlitavské vzdělávací soustavy (průmyslové, zemědělské, obchodní aj. školství). K tomu zde byl učitelům vyhrazen prostor pro výstavu studentských prací, vyučovacích pomůcek, učebnic, učebních plánů apod. Díky tomu, že na výstavách byly zastoupeny vzdělávací ústavy z mnoha různě vyspělých zemí, nabízelo se studium zahraničních vyučovacích metod, pomůcek a v neposlední řadě výsledků vzdělávacího procesu. Vzácné příležitosti spatřit různorodé a hlavně aktuální trendy v rozvinutých zemích, porovnat je s domácí realitou, případně objevit pro zemský (rakouský) vzdělávací systém vzor hodný následování si byli dobře vědomi všichni zainteresovaní – učitelé, vedení škol, školští úředníci i politici. Aplikace zahraničních modelů nepřinášela potenciálně pouze změny v konkrétních školách, resp. vzdělávacím systému. Vyvolaný efekt byl podstatně hlubší a prokazatelně multiplikačního charakteru. Díky uplatnění a činnosti absolventů v praxi znamenaly korekce v oblasti školství rozsáhlé změny ve sféře hospodářské i společenské. Vhodná úprava učebních plánů a vyučovacích metod mohla ve výsledku prospět zemskému (předlitavskému) hospodářství z hlediska jeho konkurenceschopnosti vůči zahraničí, kvality, oborové profilace apod. Zvýšení produktivity práce a flexibility podniků i živnostníků, zvláště s ohledem na soudobou dynamickou proměnu výrobních (obchodních, dopravních, legislativních) podmínek, pak měly celospolečenské dopady jak v rovině obecné, tak v konkrétních regionech. V sázce byla přitom nejen prosperita, ale i udržení společenského klidu a dosavadního řádu.

K návštěvě světových průmyslových výstav byli pedagogové s dostatečným předstihem písemně vyzváni, což se prakticky dělo zpravidla prostřednictvím politických, popř. školských úřadů, které se obracely s výzvou

na ředitelství příslušné školy. Jestliže akce zasahovala do školního roku, museli být vybraní učitelé dočasně osvobozeni od výuky. Z cest, na něž se museli předtím adekvátně připravit (zejm. výběr pomůcek a vyučovacích pomůcek vhodných k prezentaci), podávali pedagogové iniciátorovi výpravy zprávu o nasbíraných zkušenostech. Přiváželi ale také cenné propagační materiály (učebnice, výroční zprávy, učební plány apod.), které na akci vystavovaly jejich zahraniční protějšky. Dodejme, že pedagogové jezdili na tyto výstavy nezřídka jako členové zemských komisí, které pak stály někdy u zrodu či reorganizace profesně-vzdělávacích škol. To byl případ pařížské cesty ředitele bruntálské tkalcovské školy Wilhelma Hamanna v roce 1900, jenž se zároveň aktivně angažoval ve věcech zlepšení řemeslné výroby ve Slezsku a působil jakožto jeden z expertů ministerstva kultu a vyučování připravujících nový učební plán pro tkalcovské školy. Důležitost zkušeností z Paříže pro slezský textilní průmysl a proměnu výuky tkaní byla evidentní.⁴ Níže v textu poukáži na vybraných příkladech na některé okolnosti dalších cest učitelů na světové průmyslové výstavy.

Světových průmyslových výstav se učitelé účastnili již od počátku jejich pořádání. Byli to právě pedagogové, odborníci na sféru odborného vzdělávání, kteří se přičinili po návštěvě londýnské výstavy v roce 1851 o změnu koncepce tehdejšího reálného školství v monarchii. Ačkoliv byly reálky reformovány krátce předtím (1849) na všeobecně-vzdělávací středoškolské ústavy, hospodářské a zahraničně-politické souvislosti na počátku padesátých let 19. století (zejména změna celní politiky, ohrožení konkurenceschopnosti domácích producentů) vedly k nové reorganizaci těchto škol v roce 1851. Vzorem přeměny reálek na a priori profesně-vzdělávací školy se staly francouzské vzdělávací ústavy, které byly prezentovány právě na londýnské výstavě v roce 1851. Role zpravodajů se zde zhostili rakouští učitelé. Dodejme, že odborná profilace reálek se udržela až do druhé poloviny šedesátých let 19. století, kdy opět získaly charakter všeobecně-vzdělávacích ústavů. Podobně podnítila budování pokračovacího školství v Předlitavsku světová výstava ve Vídni v roce 1873, jež odhalila naplno nedostatky teoretického odborného vzdělávání v rakouské malovýrobě. Přestože se muselo na celoplošné koncepční řešení dalších deset let v této části monarchie počkat, dílčí výsledky přinesla vídeňská výstava na více

⁴ K. k. *Fachschule für Weberei in Freudenthal. Bericht über das Schuljahr 1899/1900*, Freudenthal 1900, s. 5.

místech záhy. Kupříkladu obnos ve výši 1 300 zlatých, který vyčlenil slezský zemský fond pro tuto akci, byl nakonec použit na zřízení průmyslové pokračovací školy v Opavě v roce 1875.⁵

Zajímavé zprávy máme k dispozici o účasti učitelů z českých zemí na dvou výstavách v šedesátých letech 19. století. Pro londýnskou výstavu připravovanou na rok 1862 (1. května až 1. listopadu) vyzvala Zemská vláda slezská v listopadu předešlého roku ředitelství opavské reálky, aby zde tato škola jakožto jediná vyšší reálka ve Slezsku reprezentovala slezskou zemi. Podle výroční zprávy školy učitelský sbor „*horlivě vyslyšel toto nařízení*“ a připravil pro akci nezbytné elaboráty. Ty zahrnovaly devět kusů plánů školní budovy, plány škol z různých míst Slezska vyhotovené studenty reálky, sešit s kresbami od ruky, sešit s výkresy strojů a krasopisné práce studentů. Do Londýna nakonec odjel s pověřením slezského zemského výboru v červenci 1862 Ferdinand Klamminger, učitel geometrie a nauky o strojích, jenž působil zároveň jako člen zkušební komise pro aprobování topičů a hlídačů parních strojů. Pověřen byl prezentací školy, potažmo celého Slezska, vyhotovením zprávy o vystavených exponátech z oblasti průmyslu a zemědělství a reflexí exponátů ze sféry školské. Zprávu pak měl zaslat na vedení slezské země.⁶

O pět let později zamířil na světovou výstavu do Paříže Theodor Gohren, profesor chemie a technologie ze zemědělského učiliště v Děčíně-Libverdě (založeno 1850). Účast na pařížské akci v roce 1867 byla poslední zastávkou v rámci rozsáhlejší Gohrenovy cesty věnované studiu zemědělského vzdělávání v zahraničí (viz níže). Část času vyměřeného pro výstavu strávil Gohren studiem obecných záležitostí zemědělství. V jednotlivých „národních“ odděleních studoval vymoženosti produkce francouzské, švýcarské, belgické, anglické, pruské aj., přičemž se zaměřil zejména na zemědělské stroje, zajímavosti všeho druhu a zemědělské komodity (různé druhy obilí, mléčné výrobky, cukr, produkty lihovarnictví apod.). V tomto směru překročil význam Gohrenovy cesty sféru ryze vzdělávací. Oblasti pedagogicko-didaktické přispěl děčínský učitel především studiem materiálů, kterými prezentovali své školy jeho zahraniční kolegové. Konkrétně se jednalo

⁵ *Erster Bericht über die Wirksamkeit der Commission zur Leitung der gewerblichen Fortbildungsschule in Troppau im Schuljahre 1875–1876*, Troppau 1876, s. 1–5.

⁶ *Jahresbericht über die k. k. Ober-Realschule zu Troppau im Schuljahre 1861–62. X. Jahrgang*, Troppau 1862, s. 84–85, 92, 95.

o rozmanité modely, stroje, ukázky zvířat, náradí, pomůcky, výrobky, plodiny vypěstované na školních pozemcích, odbornou literaturu a učební plány. Gohrena zaujaly zejména prezentace c. k. vyššího zemědělského učiliště v Uherských Starých Hradech (Ungarisch Altenburg) nedaleko dnešních maďarsko-rakousko-slovenských hranic, dále kolektivní výstava čtyř pruských zemědělských akademií a císařské zemědělské školy ve francouzském městě Grignon. Zpět do Děčína nepřivezl Gohren pouze spoustu zážitků, inspirace a nových kontaktů, ale také některé exponáty, s nimiž se zde setkal (například sbírka semen různých plodin z Francie).⁷

Jedním z učitelů, kteří zamířili v roce 1878 na světovou výstavu do Paříže, byl Eduard Wilda ze státní průmyslovky v Brně. Ředitele prestižní instituce, jež stála na vrcholu tehdejší profesně-vzdělávací soustavy, vybídlo k cestě přímo ministerstvo kultu a vyučování. Wilda zde měl studovat způsoby průmyslově-technického vzdělávání na základě prezentovaných žákovských prací. Na výstavě jej pak skutečně oslovily zejména materiály původem z pařížské školy v Rue Tournafort (obecná škola s všeobecně-vzdělávací výukou redukovanou na poskytování nejzákladnějších poznatků nezbytných pro učně). Výsledky Wildovy cesty byly zřejmé. V roce 1879 předložil novelu říšského školského zákona s novou organizací měšťanky (Bürgerschule), vedle níž měly vznikat tzv. přípravné školy pro dělníky (Arbeitervorbereitungsschule) – pro žáky, kteří nehodlali usilovat o vyšší průmyslové nebo kupecké vzdělání. Na těchto školách si měli žáci osvojit zejména základy průmyslového kreslení a práce v dílně. Z francouzského vzoru vycházející učební plán se následně promítl do praxe v podobě všeobecných průmyslových škol (Allgemeine Handwerkerschule), zřízených v Rakousku po roce 1885. Třebaže se od osmdesátých let 19. století budované měšťanky odklonily od původních Wildových idejí a všeobecné průmyslovky (dvou- až tříleté školy místo posledních dvou ročníků povinné školní docházky) se příliš nerozšířily, představuje Wildova výprava příklad cesty s ambicí ovlivnit podobu rakouského profesně zaměřeného vzdělávacího systému.⁸

⁷ Theodor GOHREN, *Ueber landwirtschaftliches Unterrichtswesen. Reisebericht*, Tetschen a/Elbe 1867, s. 95–130.

⁸ Karl Josef WESTRITSCHNIG, *Berufsbildung in Österreich während der Habsburgermonarchie 1848–1918. Bildungsebenen – Bildungsarten – Bildungsprinzipien*, Klagenfurt 2015, s. 143–144.

Pro ilustraci uvedme ještě příklad cesty učitele vyslaného svými nadřízenými nikoliv na určitou akci, nýbrž na klasickou studijní cestu s více zastávkami na konkrétních školách. Účelem těchto výprav bylo v prvé řadě zjistit, jak prakticky probíhá výuka – profesně-vzdělávacích předmětů – v jiných (vyspělých) zemích, na co je zaměřena, jaké jsou při ní využívány vyučovací metody a pomůcky, případně jaká je organizace škol a studia vůbec. Nabyté poznatky, byly-li posouzeny jako přínosné, pak měly být přeneseny do předlitavské školní praxe. Oproti účasti na světových průmyslových výstavách postrádaly tyto cesty propagační účel. Jedním z těch, kteří takovou cestu ve sledovaném období uskutečnili, byl výše jmenovaný učitel děčínského vyššího hospodářského a hospodářsko-průmyslového zemského učiliště s německým vyučovacím jazykem Theodor Gohren.⁹

Podnět k realizaci cesty profesora Gohrena v roce 1867 vzešel od vedení školy, kde sloužil, konkrétně od jejího ředitele, hospodářského rady a někdejšího zemského poslance Antonína Emanuela Komerse. Není neúčelné dodat, že Komers sám podnikl v průběhu padesátých let 19. století řadu studijních cest po Evropě. Všiml si při nich způsobů vzdělávání hospodářů a fungování a organizace místních statků, přičemž nejvíce jej oslovily francouzské vzory. V průběhu výpravy na pařížskou světovou výstavu hodlal Gohren navštívit několik zahraničních zemědělských učilišť s tím, že nabyté zkušenosti měly být využity pro eventuální reformu domácích ústavů (tzn. škol na historickém území Čech; vedle Děčína-Libverdy zde existovala ještě česká škola v Táboře /založena 1866/). Sám Gohren uvedl jako hlavní účel cesty obecné studium zemědělské problematiky, speciálně pak studium zemědělského vyučování v nejširším smyslu slova. Výběr navštívených škol byl důkladně promyšlený. Vzdělávací ústavy měly být blízké zejména děčínské škole z hlediska zaměření i úrovní poskytovaného vzdělání. Volba padla na hospodářskou školu v Lichtenhofu u Nürnbergu (Bavorsko), hospodářskou a lesnickou akademii v Hohenheimu, rolnickou školu v Grignon (Francie) a hospodářskou centrální školu ve Weißenstephanu u Freisingu.

⁹ T. GOHREN, *Ueber landwirtschaftliches Unterrichtswesen*. V následující části textu se opírám o tuto publikaci, která je tiskem vydaným popisem jeho studijní cesty. Základní informace o osobnosti Theodora Gohrena in: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Band 2, Wien 1959, s. 20.

Z našeho pohledu je užitečné představit, čeho konkrétně si Grohen při návštěvě jednotlivých vzdělávacích ústavů všimal a jaký byl vlastně dojem (výsledek) jeho studijní cesty. Portfolio sledovaných atributů bylo široké, obsahově rozmanité a ve své hloubce detailní. Ostatně tiskem vydaná zpráva o cestě čítá úctyhodných 144 stran. Na studijní cestu vyjel evidentně zkušený pedagog, který měl jasnou představu, co je nezbytné sledovat, aby naplnil vytčené cíle. Ve své zprávě předložil Gohren zajímavý vhled do organizace navštívených škol a jejich vyučování (vnitřní členění, počet ročníků, vymezení školního roku). Dále představil účel škol (komu byly určeny, jaké kompetence měly rozvíjet, jaký měl být kvalifikační profil absolventů), přijímací proceduru (včetně věkových limitů, náplně přijímací zkoušky, školního), podmínky ubytování studentů, počet a skladbu předmětů, rozvrh hodin, způsob zkoušení a klasifikace studentů, využívané učební pomůcky, zařízení a financování škol, složení učitelských sborů a počty studentů v jednotlivých ročnících, popř. odděleních.

Způsob a organizace zemědělského vzdělávání na zahraničních školách, které měl možnost Theodor Gohren navštívit, na něj udělaly velký dojem. Dokládají to jeho poznámky, podle nichž považoval navštívené ústavy za vděčný zdroj inspirace pro reorganizaci a zlepšení stavu zemědělských učilišť v Čechách. Předně vyslovil požadavek začlenění všeobecného vzdělání a poskytování základních „vědeckých“ (teoretických) poznatků studentům. Učební plán děčínské školy by měl být podle něj pojímán jako organický celek veškeré výuky na škole. Podpořit to měly pravidelné společné debaty členů učitelského sboru nad nejnovějšími poznatky z jimi vyučovaných předmětů a zemědělského vyučování vůbec. Podle Gohrena by se nemělo učit na zemědělských školách to, co se mohou a musejí naučit hospodáři sami v praxi. Stranou výkladu měly napříště zůstat části vyučovacích předmětů, které postrádají vazbu na hospodářství, a tedy i atraktivitu pro studenty. Věda (teorie) měla nalézt uplatnění ve výuce jen do té míry, jestliže mohla být aplikována v praxi. Za zásadní lze považovat Gohrenovy požadavky na zrod tzv. pokračovacího zemědělského vzdělávání v Rakousku (odpolední/večerní kurzy realizované při zaměstnání), propojení zemědělských učilišť s racionálně obhospodařovaným statkovým komplexem (spojení teorie s praxí), vytvoření místnosti pro sbírku učebních pomůcek a důraz na přísnou přijímací proceduru nových studentů (podmínkou adekvátní předchozí vzdělání – vyšší reálka, popř. vyšší gymnázium; doklad o minimálně dvouleté praxi v zemědělství, přijímací zkouška).

Společné cesty pedagogů a studentů za vzděláním – odborné exkurze

Jednu z možností, jak propojit ve výchovně-vzdělávacím procesu teorii s praxí, představuje pořádání odborných exkurzí, kterých se účastní studenti pod pedagogickým dozorem. Konání těchto akcí máme prokázáno již v průběhu 19. století. Důležitost a přínos exkurzí dokládá jejich přetrvání až do současnosti. Zvláště velký význam měly tyto akce v oblasti profesního a technického vzdělávání, přičemž výběr místa exkurzí vycházel ze zaměření školy a jejího učebního plánu. To je důvodem, proč se v následujícím textu zaměříme na exkurze s vazbou na tento segment vzdělávací soustavy. Prvořadým účelem odborných exkurzí bylo studentům názorně ukázat fungování praktického provozu v podnicích, představit jim práci se stroji, zpracování surovin, nové technologie, výrobní postupy či obchodní zvyklosti. S realizací odborných exkurzí bylo možné setkat se na všech typech profesně-vzdělávacích institucí s celodenní výukou bez ohledu na jejich odbornou profilaci (průmyslové, obchodní, zemědělské aj. školy), vymezení školního roku (klasický nebo nestandardní školní rok /zimní hospodářské školy/), popř. zda se jednalo o školy chlapecké, či dívčí.

Důležité a pro nás v mnohém poučné je to, jak vnímali exkurze doboví aktéři. Příklad Bohuslava Holmana, učitele brněnské obchodní akademie na počátku 20. století, ukazuje, že význam exkurzí překračoval v očích současníků relativně úzké mantinely akcí pouze doplňujících výuku na školách. Podle Holmana, propagátora exkurzí, jsou tyto akce nenahraditelné díky tomu, že názorně doplňují školní výklad. Navíc podle něj probouzejí v mládeži chuť k práci, doslova „*ku zápasu na poli práce i věděni*“. Do popředí se při exkurzích ovšem nedostal jen naznačený moment motivační, nýbrž i sociálně-disciplinační, jak dokládá Holman na jiném místě. Podle něj jsou důležité vzory, které studenti při exkurzích spatří. Student se při nich totiž setká s „*nezbytnou disciplínou a naprostým pořádkem, který vyžaduje každá složitější výroba i každý větší obchod, a shledává, co na něm praktický život bude vyžadovati*“.¹⁰ V zásadě lze rozlišovat dva základní druhy exkurzí: akce lokální, regionální, popř. konané v rámci jediné země a exkurze do zahraničí. Odlišnosti mezi oběma druhy nepanovaly z hlediska jejich obecného

¹⁰ B[ohuslav] HOLMAN, *Exkurse*, in: Prázdniny. Poslání k studentstvu na rok 1906, B[ohuslav] Holman – S[tanislav] Ziskal (eds.), Brno 1906, s. 35–36.

účelu nebo obsahu, nýbrž spíše z perspektivy organizační. Zatímco prvně jmenované akce byly zpravidla jednodenní, maximálně několikadenní, exkurze do zahraničí byly z praktických důvodů vícedenní (zpravidla týdenní až čtrnáctidenní), vyžadovaly odlišný přístup, kladly vyšší nároky na organizaci i finanční zajištění. Základní charakteristiku obou druhů odborných exkurzí podá na vybraných příkladech následující část textu.

O exkurzích pořádaných do nejbližšího okolí profesně-vzdělávacích institucí, sousedních regionů, popř. do vzdálenějších koutů téže (nebo nedalekých míst sousední) země existují doklady již od počátku sledovaného období. Nahlížet na ně lze přitom jako na jeden ze způsobů propojení vzdělávací instituce s hospodářskou a sociální realitou dané lokality a regionu. Zmiňovaná perspektiva se jeví jako zvláště důležitá v souvislosti s aktuálně prováděným výzkumem tzv. hospodářských a sociálních sítí v minulosti. Cenné záznamy o těchto exkurzích lze zpravidla dohledat ve školních kronikách, výročních zprávách škol, jubilejních almanaších nebo v dobovém tisku. Poměrně pravidelně byly exkurze zařazovány v průběhu padesátých a šedesátých let 19. století například do výuky na nesamostatných reálkách, tzn. nižším článku odborných škol přiřčených k elementárním školám. V souvislosti s vyučováním chemie lze připomenout školu v Bruntále.¹¹

Zmínili jsme, že odborné exkurze se staly součástí výuky na všech stupních profesně-vzdělávací soustavy. Nepřekvapí tedy jejich důležitá úloha na státních průmyslovkách (Staatsgewerbeschulen) – ústavech zřizovaných od poloviny sedmdesátých let 19. století, jež plnily roli tzv. vzorových škol integrujících různé vzdělávací úrovně a typy výuky. Jedna z takových škol vznikla ve slezském Bílsku. Právě její příklad dokládá, že exkurze sehrávaly významnou úlohu v rámci vzdělávacího procesu na dvou vrcholných součástech státních průmyslovek: vyšší průmyslovce a mistrovské škole. Propojení teorie s praxí zde nabývalo vrcholné podoby. Pod vedením pedagogů navštěvovali studenti místní, regionální i vzdálenější podniky, aby poznali jednak aktuální trendy v organizaci a technice práce, metodách zpracování nejrůznějších surovin apod., jednak se blíže seznámili s používanými materiály a inovacemi všeho druhu. Role vzdělávací a osvětové se zde rovnoměrně prolínaly. Vazby mezi školskou institucí

¹¹ Srov. Josef THANNABAUR, *Festschrift herausgegeben zur Erinnerung an die Gründung des Piaristengymnasiums in Freudenthal im Jahre 1731*, Freudenthal 1931, s. 65–66.

a hospodářskou sférou, které ještě před polovinou 19. století byly velmi volné, se v závěru téhož století utužovaly, byly nyní funkční a přinášely prospěch oběma stranám. Studenti si při exkurzích hlouběji osvojovali a aktualizovali teoretické poznatky, rozšiřovali si obzory, inspirovali se a možná i motivovali. Z uvedeného profitovali následně ti, kteří své podniky studentům otevírali. Ve školním roce 1889/1890 podnikli například studenti dvou nejvyšších ročníků bílské vyšší průmyslovky a čtvrtého kurzu pro dílvedoucí strojně-technického oddělení čtyřdenní exkurzi do Brna a Blanska, během níž navštívili v Brně továrny na stroje Brand & Lhuillier, 1. Brněnská strojní továrnu, podnik Krackhardt, přádelnu česané příze, městskou vodárnu v Pisárkách, osvětlovací stanici městského divadla a v Blansku místní hutní podniky a strojírenskou továrnu. Studenti čtvrtého ročníku průmyslovky se vydali v témže roce rovněž do řady podniků ve Slezsku. Přímo z Bílska a Białe zmiňme alespoň přádelnu česané příze firmy Gebrüder Bartelmuss, parní cihelnu včetně pily C. Korna, továrny na stroje E. Twerdy, E. Schmeja nebo R. J. Gülchera. Studenti chemického oddělení pak podnikli čtyřdenní exkurzi do Těšína, Frýdku, Moravské Ostravy a Bohumína, během níž navštívili například arcivévodský pivovar v Těšíně, přádelny bavlny společností Gebrüder Neumann a Landsberger ve Frýdku, moravskoostravskou továrnu na umělá hnojiva a klíč Glassnera, Hochstetter & Co, továrnu na parafín a ceresin A. Himmelbauera, válcovnu zinku Tlach & Keil nebo Larischovu rafinérii petroleje a válcovnu rour v Bohumíně. Zainteresovaných činitelů však bylo více. Na pokrytí nákladů spojených s realizací exkurzí přispívala státní správa. Pomáhali ovšem i jiní – Severní dráha Ferdinandova kupříkladu skupinovými slevami jízdného pro studenty.¹²

Jestliže náplň krátkodobých exkurzí u státních reálek byla poměrně pestrá, u škol konkrétní odborné (profesní) profilace byla výrazně užší a korespondovala s jejich vzdělávacími cíli. Studenti tkalcovské školy v Horním Benešově (založena 1880), zaměřené zejména na tkaní lněných a bavlněných látek, navštěvovali v závěru 19. a na počátku 20. století například firmy Moritz Hansel & Söhne, mechanickou tkalcovnu bavlny a lnu

¹² Srov. *Jahres-Bericht der k. k. Staats-Gewerbeschule in Bielitz. Schuljahr 1889/90*, Bielitz 1890, s. 5–6; *Jahres-Bericht der k. k. Staats-Gewerbeschule zu Bielitz. Schuljahr 1909/1910*, Bielitz 1910, s. 16–17.

Julia Rickera, továrnu na sirky firmy Göbel & Komp v Moravském Berouně, tkalcovnu lnu Josef Kohlmeyer nebo bělírnu Josefa Glammera v Horním Benešově, přádelnu lněné příze J. Grohmana, sklárny Adolfa Richtera, továrnu na krajku R. Rudolfa v Leskovci nad Moravicí apod.¹³ Pro ilustraci uvedme ještě případ škol zaměřených na poskytování zemědělského vzdělání. Pravidelně se pořádaly exkurze na rolnické škole v Chotěbuzi (založena 1872), přičemž jejich cílem byl často Larischův statek ve Stanislavicích. Významný prostor byl vyčleněn exkurzím na zimní hospodářské škole v Místku (založena 1880). Jejich úlohu plnily mimo jiné i vycházky pod vedením pedagogů do blízkých polí, luk a zahrad, kde byly studentům jednak názorně ukazovány nejrůznější vady, kterých se místní hospodáři dopouštějí, jednak si studenti mohli na lukách vyzkoušet vyměřování směru svodnic a povolovacích rýh. Konkrétní cíle exkurzí studentů místecké školy lze dokumentovat na školních letech 1887/1888 a 1913/1914. V prvním zmiňovaném roce uspořádala místecká škola exkurzi na usedlost ve Sviadnově, do košíkářské dílny v Leskovci, cihelny a továrny na sodovku v Místku a vratimovského velkostatku (zde prohlídka stodol, stájí, sýpek, kůlen, cihelny). Těsně před první světovou válkou pak studenti navštívili mimo jiné parní mlýn ve Starém Městě (nyní součástí Frýdku-Místku), frýdecký sklad obilí, cejchovní úřad v Místku, arcibiskupský dvůr a zámek v Kroměříži a rolnické usedlosti ve Skašticích.¹⁴

Odborné exkurze se uplatnily také na dívčích profesně-vzdělávacích školách. Jmenujme alespoň hospodyňské školy, které měly poskytnout praktické a teoretické vzdělání dívkám po ukončení obecné, popř. měšťanské školy, nezbytné pro řádnou správu venkovských rolnických domácností. Jako příklad může posloužit škola v Klimkovicích (založena 1910), v jejímž případě ovšem exkurze nezřídka překračovaly zaměření tohoto vzdělávacího ústavu. Ve školních letech 1910/1912 a 1911/1912 navštívily její studentky železárný ve Vítkovicích, akciový pivovar a tiskárny v Moravské

¹³ K. k. Fachschule für Weberei in Bennisch. Bericht über das Schuljahr 1899/00, s. 1; 1900, s. 2; K. k. Fachschule für Weberei in Bennisch. Österr.-Schlesien. Bericht über das Schuljahr 1907/08, s. 1; 1908, s. 6.

¹⁴ Výroční zpráva o osmém vyučovacím běhu zimní rolnické školy v Místku na Moravě, v měsících říjnu, listopadu, prosinci 1887 a lednu, únoru, březnu a dubnu 1888, Místek 1888, s. 26; Čtyřiatřicátá výroční zpráva vyučovacého běhu zemské hospodářské školy zimní v Místku za školní rok 1913/1914, Místek 1914, s. 14.

Ostravě, krajinskou výstavu v Příboře, hospodářskou výstavu dobytka ve Staré Bělé či klimkovický statek a lihovar J. Wilczka.¹⁵

Specifický typ exkurzí představovaly cesty učitelů a studentů do zahraňi, jímž máme ve sledovaném období na mysli výjezdy za hranice tehdejší habsburské monarchie. Exkurze směřovaly zejména do zemí, které byly minimálně stejně vyspělé, popř. skýtaly mimořádné možnosti z hlediska kulturního dědictví. V praxi se jednalo nejčastěji o západoevropské země (Německo, Francie, Anglie) a území dnešní Itálie.

Dobovou reflexi přínosu tohoto typu cest učitelů a studentů lze dokumentovat na příkladu výše zmiňovaného Bohuslava Holmana. Podle něj nabývají studenti při cestách do zahraničí širšího rozhledu. Exkurze pozitivně působí na studenty i díky jejich styku s cizinci a vůbec pohybu ve zcela odlišném prostředí. Vedou je tedy k samostatnosti, větší rozvážnosti, dávají mládeži podněty k uvažování, bystří jejich pozorovací talent, povzbuzují je k usilovné práci, zbavují přirozeného strachu z ciziny a celkově je „zocelují“. Holman spatřuje v zahraničních exkurzích prvek dodávající studentům odvahy pro jejich budoucí profesní uplatnění, které mohou navíc díky těmto akcím nalézt třeba právě v navštívených podnicích. Někteří uplatní nové zkušenosti, znalost cizího jazyka, obchodních zvyklostí a obecně širšího rozhledu k rychlejšímu profesnímu postupu a zajištění dobrých existenčních podmínek. V cizině nabyté zkušenosti podle něj využijí dotyční nejen pro svůj vlastní život, ale i pro národ. Holman k tomu dodává: „*Náš národ, jako národ malý a hospodářsky dosud slabý, potřebuje zmužilých, bystrých pracovníků, co možná nejširšího rozhledu, nezlomné vůle a odhodlanosti a takových nám může poskytnouti z našich nejschopnějších a nejpilnějších jenom kratší neb delší pobyt v cizině.*“¹⁶ Holmanovi vystupuje účast na zahraničních exkurzích jako impuls pro zavádění inovací a odstranění retardačních prvků v hospodářském a obchodním životě. Na jiném místě ukázal týž autor, proč by se měli těchto akcí účastnit právě studenti obchodních akademií: exkurze je mají povzbudit, aby oživilí domácí průmysl a obchod a neskončili jako většina absolventů u „jednotvárného života úředníků peněžních ústavů“, kteří sice spravují úspory lidí, ale nepomáhají je získáváním nových příjmů rozmnožovat, a tím neprospívají tolik „našemu“ (národnostně českému – pozn. autora) obchodu a průmyslu.

¹⁵ *Výroční zpráva hospodyňské školy v Klimkovicích za školní léta 1911 a 1912*, Opava 1912.

¹⁶ B. HOLMAN, *Exkurse*, s. 36–37.

Exkurze měly v Holmanově pojetí podnítit ambice nastupující generace českých obchodníků.¹⁷ Vědom si významu exkurzí, orodoval pro jejich realizaci, ačkoliv si uvědomoval jejich finanční náročnost. Řešení nacházel v postupném strádání finančních prostředků od samotného počátku studia, dvouhaléřových týdenních sbírkách studentů, dobrovolných darech a zřizování zvláštních exkurzních fondů.

Samotný Holman podnikl z vlastní iniciativy se studenty brněnské obchodní akademie na počátku 20. století několik exkurzí do zahraničí, o nichž následně podal poměrně podrobné zprávy ve zvláštních výtiscích. Přibližně dvacetistránková díla s fotografickou přílohou plnila v zásadě trojí účel. Vedle osvěty a propagace školy posloužily tzv. exkurznímu fondu brněnské školy, neboť do něj směřovaly zisky z prodeje (kus za 70 haléřů). Účelnější než podrobné vyličení konkrétního průběhu jednotlivých cest je patrně předložení jejich základní charakteristiky. O to se pokusíme na příkladu dvou exkurzí z let 1906 (cílem Německo) a 1907 (Itálie).¹⁸

Obě exkurze byly vícedenními akcemi (italská výprava trvala dokonce sedmáct, německá čtrnáct dní), konanými v době studijního volna, aby nenarušily zásadně výuku. Vedle zahraničního cíle je spojovalo rovněž to, že na ně byli s učitelem vysláni studenti obou nejvyšších ročníků na škole. Uvedené odráželo patrně nezbytnost určité úrovně teoretických znalostí u studentů i fakt, že potřebná částka na pokrytí nákladů byla strádána teprve postupně. Počet účastníků vždy o několik převyšoval počet studentů (šestnáct do Německa, šestadvacet do Itálie), přičemž jej doplňovali především další učitelé, popř. jiní zájemci o cestu. Ačkoliv se do Německa vydala nakonec dvacetičlenná výprava, získala tam slevu na poloviční jízdné pro skupiny nad třicet osob, což bylo pochopitelně navýsost kvitováno. Hlavním cílem exkurze do Německa bylo přístavní město Hamburk a další zastávky byly situovány do Berlína, Helgolandu, Brém, Lipska, Drážďan a Prahy. V náplni cesty do Německa, kam zamířil Holman se studenty záměrně přes Bohumín („*abychom projeli požehnaným krajem, který patřil dříve ku koruně svatováclavské*“), dominoval odborný obchodně-průmyslový ráz. Studenti si prohlédli některé obchodní domy

¹⁷ Bohuslav HOLMAN, *Žpráva o exkursi vykonané o prázdninách 1906 s žáky 3. a 4. roč. do Hamburku*, Brno [1906], s. 1–2.

¹⁸ Srov. Tamtéž; Bohuslav HOLMAN, *Žpráva o exkursi vykonané o Velikonocích r. 1907 s žáky 3. a 4. ročníku do Itálie*, Brno 1908.

(například berlínské Tietze, Wertheimer), burzu, tržnice, kupecké domy v Hamburku, vybrané firmy, skladiště, loděnice, v Praze pak Živnostenskou banku, filiálky větších bank a poštovní úřady. U cesty do Itálie (se zastávkami Postojno, Terst, Benátky, Bologna, Florencie, Řím, Neapol, Ancona, Rijeka) převládala naopak všeobecně-vzdělávací náplň s ústřední rolí prohlídek historických památek a přírodních krás (sopky, jeskyně, kostely, Koloseum, centra měst).

Cesty do Německa a Itálie spojovalo mimo jiné to, že při nich byli využíváni krajané a bývalí absolventi, kteří našli v zahraničí uplatnění. Ti při cestách posloužili jako průvodci, poskytovatelé ubytování a občerstvení. Zdá se, že se jednalo o poměrně častou a předem plánovanou praxi, která realizaci exkurzí v mnohém usnadňovala a ve výsledku i zlevňovala. Z jiných styčných bodů lze jmenovat vícezdrojové finanční krytí nákladů na exkurze (dobrovolné dary, zdroje zvláštního spolku), využívání různých způsobů cestování (železnice, lodní doprava, v konkrétních místech pěšky) a opakované srovnávání situace „doma“ se zahraniční realitou – cestováním počínaje a výrobními / obchodními praktikami, resp. chováním lidí konče. V neposlední řadě není bez významu si povšimnout některých konkrétních dopadů těchto cest ve školní praxi a na studenty brněnské obchodní akademie. Je zřejmé, že zahraniční exkurze podnítily důraz položený na jazykovou vybavenost studentů. V souvislosti se zamýšlenou výpravou do Londýna (se zastávkami v Norimberku, Rotterdamu, Kolíně nad Rýnem, Amsterdamu, Brémách, Naardenu a Praze) měl být pro studenty zřízen na škole kurz angličtiny, který by měli zájemci absolvovat před cestou. Zajímavé účinky měla zmiňovaná exkurze do Itálie. Pod jejím vlivem se všech dvacet účastníků ze třetího ročníku přihlásilo na příští školní rok „o kurs jazyka vlašského“, deset absolventů pak požádalo o služební posty v Terstu (jedna ze zastávek exkurze – pozn. autora) a na škole byl zaznamenán zvýšený zájem o cestu do Anglie v příštím roce.¹⁹

Závěr

Problematika cestování učitelů představuje vděčné téma, ať už učitelé vyjžděli sami, nebo se svými studenty, ať už podnikli výpravu z vlastní

¹⁹ B. Holman, *Žpráva o exkursi vykonané o Velikonocích*, s. 23–24.

vůle, či k ní byli vybídnuti nadřízenými orgány a úřady. Každý z těchto výjezdů zanechal po sobě určitou stopu, odkaz. Okolnosti a výsledek mnoha cest učitelů nám již pestrá paleta pramenů odhalila, řada jiných teprve na své odhalení čeká. Zjištění okolností dosud neznámých výprav učitelů smysl určitě má a bylo by jediné žádoucí.

Přínos výjezdů učitelů nabýval různé intenzity, rozsahu a délky trvání. Někdy se omezil pouze na rovinu osobní zkušenosti, přičemž cesty nabývaly buď charakteru nezávažné epizody bez závažnějšího vlivu na další osobní a profesní život učitele, nebo naopak výrazným způsobem formovaly jeho osobnost, pedagogické působení, profesní aspirace a veřejné aktivity. V tomto okamžiku jejich význam překročil rovinu ryze osobní a při cestování nabyté zkušenosti začaly ovlivňovat jiné, v první řadě učitelovy studenty, dále pedagogovy kolegy i veřejnost. V řadě případů praktický výsledek přesáhl dokonce naznačený rámec a přinejmenším se přičinil o změnu způsobu a obsahu vyučování nejen na konkrétních školách, ale i ve vzdělávacím systému jako celku. Tím se ovšem potenciál především exkurzí vždy nevyčerpal. Ze zkušeností učitelů, popř. z cestování pedagogů iniciovaných úprav učebních plánů čerpali studenti, kteří pak jakožto zástupci nastupující generace pracovních sil ovlivňovali způsoby výroby, obchodu, dopravy a v nejobecnější rovině vzory chování a jednání. Dopady cestovatelských aktivit učitelů lze tedy sledovat i v podstatně širším sociokulturně-ekonomickém kontextu, nikoliv jen v rovině školní. Není bez významu dodat, že v tomto případě vystupovali učitelé zpravidla v roli organizátorů, realizátorů a zpravodajů cest, nikoliv jejich iniciátorů. Výběr konkrétních osob z řad pedagogů odrážel účel dané výpravy, kterému odpovídala také příprava před cestou. Příklad exkurzí, tzn. společných cest učitelů a studentů, ukazuje, že přípravná fáze se někdy výrazně dotkla nejen osoby pedagoga, nýbrž i studentů, jejich rodičů a v neposlední řadě dokonce učebního plánu škol. Učitel, jenž jinak zastával při výjezdech pozici cestovatele, reprezentanta určitého vzdělávacího ústavu a země, propagátora, popř. zpravodaje, vystupoval při exkurzích se studenty též jako jejich mentor, průvodce a dočasně i jako jejich poručík.

Téma cestování učitelů skýtá poměrně slušný potenciál. Možností, jak se dané problematiky ujmout existuje vícero. Pro období 19. a počátku 20. století se jako perspektivní jeví například studium recepce předlitavských zkušeností v zahraničí, komparace cest učitelů z českých zemí (Předlitavska) a jejich protějšků z jiných evropských zemí se zaměřením na

otázky motivace, průběhu i konkrétních dopadů cest. Srovnání by ovšem mohlo být vedeno rovněž v rámci předlitavského prostoru, konkrétně napříč vzdělávacím systémem. Bylo by zajímavé zjistit, nakolik se odlišovaly charakteristiky výprav učitelů elementárních škol a jejich protějšků z řad pedagogů institucí sekundární a terciární vzdělávací úrovně. Ať už bude studium cestovatelských aktivit vedeno jakýmkoliv směrem, lze je označit jako potřebné. Ačkoliv každý z výjezdů učitelů byl specifický a probíhal za zvláštních okolností, neměl by badatel propadnout mámení popisnosti. Výsledek takové snahy by totiž ztratil značnou část potenciálu, který původně měl.²⁰

²⁰ Tato studie byla zpracována v rámci řešení projektu reg. č. SGS 01/FF/2017 s názvem Dějiny sekundárního školství a vzdělanosti na severní Moravě a ve Slezsku do roku 1938, řešeným na Filozofické fakultě Ostravské univerzity.

„Hanáci v Bosně“. Vojenská služba v Bosně a Hercegovině pohledem příslušníků olomouckého pěšího pluku č. 54

“The Hanakians in Bosnia”. Military Service of the Members of the 54th Olomouc Infantry Regiment

Ondřej Kolář

Abstrakt

Studie přibližuje nasazení vojáků z českých zemí v Bosně a Hercegovině v rámci rakousko-uherské armády na příkladu pěšího pluku 54. Tento útvar v předmětné oblasti působil v letech 1878–1879 a poté znovu v době kolem anexe roku 1908. Práce na základě oficiálních dějin pluku, dobového tisku a dokumentů osobní povahy usiluje o rekonstrukci hlavních aspektů vojenské služby v Bosně a Hercegovině a o konfrontaci oficiálního zpravodajství s realitou viděnou pohledem vojáků.

Abstract

The paper outlines the service duty in Bosnia and Herzegovina of soldiers from the Czech lands within the Austro-Hungarian army, of the 54th Infantry Regiment in particular. This unit operated in the area between 1878 and 1879 and later after the country's annexation in 1908. Based on the regiment's official history, contemporary newspapers and ego-documents, the paper gives an account of main aspects of military service in Bosnia and Herzegovina and attempts to juxtapose the official news coverage with an actual view of the soldiers.

Klíčová slova

vojenství – Rakousko-Uhersko – Bosna a Hercegovina – Berlínský kongres – pěší pluk 54 – Viktor von Neuwirth

Keywords

Military history – Austria-Hungary – Bosnia and Herzegovina – Congress of Berlin – 54th Olomouc Infantry Regiment – Viktor von Neuwirth

Podíl vojáků z českých zemí na rakousko-uherském mocenském angažmá v Bosně a Hercegovině v letech 1878–1914 patří k tématům, jež nejsou dosavadní tuzemskou historiografií příliš reflektována. Vyjma stručného zohlednění problematiky v přehledových publikacích, ať již vojensko-historických, či věnovaných dějinám Balkánu,¹ se jisté pozornosti dostalo především osobnosti generála Philipoviče a jeho sepjetí s českým prostředím.² Předkládaná studie neaspiruje na zevrubné zmapování působení česky hovořících vojáků v oblasti Bosny a Hercegoviny. Naším cílem je na příkladu konkrétního vojenského útvaru poukázat na hlavní aspekty dobového vnímání událostí na Balkáně. Pramenem nám budou oficiální plukovní dějiny, tisk a také dokumenty osobní povahy.

Značná subjektivita všech užitých typů zdrojů pochopitelně neumožňuje plnohodnotně posoudit nasazení rakousko-uherské armády ve sledované oblasti s jeho administrativními, logistickými a dalšími aspekty. Zvolené materiály však umožňují vhled do mentality tehdejší české společnosti i samotných vojáků. Cílem práce je tedy rekonstruovat obraz bosensko-hercegovinské reality a aktivit rakousko-uherských ozbrojených sil v dané oblasti v českém prostředí na příkladu olomouckého regionu s nutnými tematickými přesahy. Studie usiluje o zodpovězení otázky, jakým způsobem byla veřejnost o dění na Balkáně informována a do jaké míry se „oficiální“ obraz prezentovaný médii a plukovními dějinami shodoval s tím, jak události vnímali jejich samotní účastníci.

Předmětem bádání je rakousko-uherský pěší pluk č. 54, jehož počátky sahají do 17. století. Útvar se proslavil při obraně Vídně během tureckého obléhání roku 1683 pod velením Ernsta Rüdigerera von Starhemberg, který

¹ Srov. např. Petr ČORNEJ – Pavel BĚLINA, *Slavné bitvy naší historie*, Praha 1992; Petr HAVEL, *Musela ji vybojovat infanterie: Vojáci z českých zemí v Bosně a Hercegovině*, Dějiny a současnost 10, 2005, s. 41–43; Ladislav HLADKÝ, *Bosna a Hercegovina: historie nešťastné země*, Brno 1996.

² Jiří RAK, *Bosna*, in: *Bosna 1878–2008. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 29.–30. května 2008 v Ústí nad Labem*, Martin Veselý – Kristina Kaiserová (eds.), Ústí nad Labem 2009, s. 121–128.

stál v čele obrany města a zároveň byl tehdejší majitelem pluku. Od roku 1830 byl pluk doplňován branci z olomouckého okresu. Do novějších dějin a do povědomí české populace se jednotka zapsala především bojem u severoitalské Sommacampagny v roce 1848, kde velitel pluku Friedrich Sunstenu von Schützenthal údajně těsně před svou heroickou smrtí povzbuzoval podřízené zvoláním „*Držte se, Hanáci!*“ Tato slova, jež se o čtyři dekády později stala oficiálním heslem pluku, výrazně přispěla k posilování sounáležitosti jednotky s regionem a zejména s tamní česky hovořící populací.³

Přirozeně se nabízí otázka, proč studovat právě dějiny tohoto konkrétního útvaru. Výběr je do značné míry selektivní a vychází především z rozsahu materiálů, jež se autorovi podařilo shromáždit. Důležitým kritériem je rovněž fakt, že šlo o pluk s převahou českého mužstva a s historickou tradicí úzce propojenou s regionální identitou. Obdobnou případovou studii by však jistě bylo možné zpracovat i pro jiné jednotky c. k. armády.

Účast v bosenském tažení roku 1878 byla z hlediska bohatých dějin pluku záležitostí spíše epizodní. Zároveň však šlo o poslední bojové nasazení před první světovou válkou a v osmdesátých letech 19. století, kdy tehdejší velitel pluku Viktor von Neuwirth sepisoval historii regimentu,⁴ byly události stále v živé paměti a těšily se čtenářskému zájmu. Proto o nich Neuwirth referoval vcelku obsáhle.

Zmíněná práce byla sepsána příslušníkem rakousko-uherské branné

³ Blíže k historii útvaru viz: Adam CABIŠ – Ondřej KOLÁŘ – Karel PODOLSKÝ, „*Držte se, Hanáci!*“ *Cesta olomouckého pluku první světovou válkou*, Olomouc 2012.

⁴ Publikace se dočkala několika vydání v české i německé podobě: Viktor von NEUWIRTH, *Geschichte des k. k. infanterie=regimentes nr. 54*, Wien 1885; TÝŽ, *Stručné dějiny císařsko-královského pěšího pluku č. 54*, Vídeň 1885; TÝŽ, *Geschichte des K. u. K. Infanterie-Regimentes Alt-Starhemberg Nr. 54. Nach den vorhandenen Acten und mit Benutzung einschlagiger kriegsgeschichtlicher Werke verfasst.*, Olmütz 1894. Pro účely této studie bylo využito české vydání z roku 1885. Historii útvaru se věnuje také drobná publikace *Krátké dějiny c. a k. pěšího pluku Staro-Starhemberského čís. 54*, Olomouc 1902. Dílo anonymního autora vydané nakladatelstvím Eduarda Hölzela odbývá balkánské tažení na pouhých dvou stránkách a zjevně vychází z informací přejetých od Neuwirtha.

V závěru 19. století představovalo publikování dějin rakousko-uherských vojenských útvarů značně rozšířený fenomén, drtivá většina knih ovšem vyšla pouze v němčině. Vydání české mutace Neuwirthova díla svědčí o značném zájmu česky hovořícího obyvatelstva o dané téma. Pro dílčí přehled publikací uvedeného žánru viz: Jaroslav DVOŘÁK, *Libellum honoris c. k. důstojníků padlých ve válce rou 1866*, Hradec Králové 2011, s. 250–254.

moci a představovala reprezentativní dílo, jehož čtenářský okruh patrně tvořili především současní i bývalí příslušníci 54. pluku a jejich rodiny. Vzhledem k osobě autora i k cílové skupině je samozřejmé, že práce nemohla výrazněji vybočit z intencí oficiální rétoriky panujícího režimu. Lze ji tedy chápat jako svého druhu propagandu.

Příčinu rusko-turecké války, jež rakousko-uherské intervenci na Balkáně předcházela, Neuwirth spatřuje v útisku křesťanů muslimskými elitami. Berlínský kongres je prezentován vcelku realisticky a bez příkras jako pragmatická snaha západoevropských mocností o omezení sílícího vlivu carského Ruska v oblasti Balkánu. Prostředkem k ideovému zdůvodnění záboru Bosny a Hercegoviny se Neuwirthovi stává zdůraznění rozšířeného loupežnictví a nepokojů, takže rakousko-uherské vojáky do oblasti zachvácené všeobecným rozvratem vstupují jako obnovitelé a strážci pořádku.⁵

Po stručném úvodu legitimizujícím vojenskou akci následuje chronologický nástin nasazení 54. pluku v bosenské kampani. Poté, co rakousko-uherské síly narazily v Bosně na prvotní silný odpor, proběhla od 5. do 19. srpna 1878 postupná mobilizace tří armádních sborů. Ta se dotkla i olomouckého pluku, který opustil posádkové město 22. srpna. Den před odjezdem útvaru proběhla velkolepě pojatá slavnost na rozloučenou: „*Obecní rada hojnost nápojů i potravin věnovala; sbor důstojnický zřídil téhož dne koncert na střelnici ve prospěch potřebných rodin po vojínech záložních tu pozůstávajících. [...] Vděčného uznání zasluhuje péče občanstva olomouckého i okolního o mobilisované vojíny naše.*“⁶

Následoval transport přes Osijek a odtud 26. srpna 1878 pochod do Vuky. Během přesunu četař Jan Majer „*nezvyklým vedrem zahynul*“.⁷ Několik dalších vojáků v důsledku klimatických podmínek onemocnělo. V předposlední srpnový den pak vojáky z Hané překročili Sávu a 2. září dorazili do Doboje, kde k vojákům promluvil podmaršálek Szápáry. O dva dny později byl pod dojmem zpráv o hrozící povstalecké ofenzivě u Maglaj kvapně zahájen další postup, při němž došlo ke střetu s nepřítelem u Lipače. V boji padlo jedenáct příslušníků pluku, dalších 47 vojáků a osm důstojníků a poddůstojníků utrpělo zranění. „*Bitva tato provedena*

⁵ V. von NEUWIRTH, *Stručné dějiny*, s. 233–234.

⁶ *Tamtéž*, s. 235. Citace jsou v celém článku ponechány v původním znění.

⁷ *Tamtéž*.

*za nesmírných obtíží, neboť pluk v úplně neznámé krajině nemohl se ani řídit zcela nesprávnými mapami ani po celý den ničeho pojísti.*⁸ Po boji u Lipače pak císařův pobočník generál Beck⁹ instruoval Szápáryho, aby vyjádřil uznání generálu Waldstättenovi a jemu podřízeným jednotkám.¹⁰ Devět důstojníků (z toho jeden záložní) a dva lékaři pluku obdrželi vyznamenání, dále bylo dekorováno 49 vojáků a poddůstojníků.

Příští týdny se nesly ve znamení častých přesunů, k dalšímu otevřenému střetnutí s nepřítelem však již nedošlo. Neuwirth líčí toto období dosti stručně, takže se nedozvídáme, jak vojáci snášeli pohyb v pro ně exotickém terénu a klimatu, kde se střídalo vedro s prudkými dešti, ani jak vypadaly jejich interakce s civilním obyvatelstvem. Až kolem 10. října 1878 byl pluk dislokován ve Foči. Vstupu jednotky do města předcházelo slavnostní uvítání deputací obyvatel. Vojáci zde bydleli v jednotlivých domech.¹¹ Ve městě později zůstal jen jeden prapor, zbylé dva se přemístily do Goražde a Čajniče. Úkolem útvaru bylo střežení hranic proti Novému Pazaru a oficiálně též potírání lupičských band. O konkrétních akcích v tomto směru se však Neuwirth zmiňuje jen obecně. Oproti tomu akcentuje další aspekt působení jednotky, tedy šíření „*osvěty v zemi, která po 400 let úpěla pod svévolí hrabivých odrodilců a panovačných tureckých begů.*“¹²

K projevům tohoto deklarovaného „civilizačního“ úsilí patřily úpravy cestní sítě, realizované vojáky, a snahy o posílení hygienických návyků populace. V červenci 1879 byla díky sbírce provedené důstojníky 1. praporu postavena zvonice křesťanského chrámu v Čajnici. Díky tomu „*mohl býti po 400letém přerušení v Čajnici slavnostně vyzdvižen zvon, jenž zvukem svým*

⁸ V. von NEUWIRTH, *Stručné dějiny*, s. 239.

⁹ Friedrich von Beck-Rzikowsky (1830–1920) patřil k nejbližším důvěrníkům císaře Františka Josefa I., což mu v dvorských kruzích vyneslo přezdívku Vice-Kaiser. K osobnosti generála Becka srov. např.: István DEÁK, *Beyond nationalism: a social and political history of the Habsburg officer corps, 1848–1918*, New York 1990, s. 60–67.

¹⁰ Důstojník jezdeckva László Szápáry (1831–1883) zahájil svou vojenskou kariéru v bojích v Itálii v roce 1848. Patřil k oblíbencům císaře Františka Josefa I. Johann Baptist von Waldstätten (1833–1914) pocházel z významné důstojnické rodiny. Generálské hodnosti dosáhl také jeho bratr Georg (1837–1918) později i Georgův syn Alfred (1872–1952), který se po první světové válce usadil v Litultovicích na Opavsku, viz: Ondřej KOLÁR (ed.), *Litultovice 1317–2017*, Litultovice 2017.

¹¹ V. von NEUWIRTH, *Stručné dějiny*, s. 244.

¹² *Tamtéž.*

*daleko široko hlásal, že rakouský vojn jako obránce a nositel křesťanské osvěty na východ i nyní zadost činí svému tisíciletému poslání.*¹³

Během pobytu pluku na novopazarské hranici „následkem přestálých útrap“ zemřel v Čajnici zásobovací důstojník nadporučík Ignát Frolik. Skonala také markyťanka Jana Gajdová, „česká, jadrná kdysi služka“, jež útvar doprovázela od roku 1848.¹⁴ V říjnu 1879 pak došlo ke stažení pluku zpět na Moravu.

Neuwirtha coby amatérského vojenského historika přirozeně interesovaly především přesuny jednotek, bojové operace a případy ztrát či ocenění vojáků. Poněkud odlišný obraz bosenského nasazení „Hanáků“ podává dobový moravský tisk. Olomoucký *Našinec* věnoval balkánskému dění nevelký prostor, soustředil se – tak jako většina českých novin – spíše na obecné politické souvislosti, zatímco o bojových akcích zpravidla informoval jen povrchně. Pozornost společnosti v létě 1878 ostatně poutaly spíše nadcházející volby do zemského sněmu. Přesto si hned zpočátku válečné kampaně redakce přivodila problém, když bylo jedno z čísel konfiskováno, jelikož obsahovalo důvěrné údaje o průběhu mobilizace. Na tuto událost vydavatelé reagovali kritickou připomínkou: „*Nemůžeme se ubrániti dojmu, že Bosna a všecko to, co s ní souvisí, jest strašákem, před kterým jest třeba přimhouřiti oči, jak to dělávají malá děti. Budiž to měřítkem čtenářům našim při posuzování našich zpráv.*“¹⁵ Autor citovaného úvodníku tak naznačuje, že list nemůže kvůli cenzuře psát otevřeně.

Uvedená zkušenost možná byla příčinou, proč *Našinec* o dění v Bosně a Hercegovině nadále referoval spíše decentně. Kromě vojensko-politických přehledů přinesl například zprávu o zrušení zamýšlených vojenských manévrů na Moravě.¹⁶ Nabádal také čtenáře k účasti na sbírkách materiálu pro vojáky a peněz pro jejich rodiny.¹⁷ Nemohl však pominout nasazení krajanů u Lipače, které glosoval s jistou hrdostí: „*Statečným Hanákům jest potírati luzu tureckou.*“ Pocit regionální sounáležitosti je zde spojen s širším moravským zemským patriotismem, který se projevuje glorifikací brněn-

¹³ V. von NEUWIRTH, *Stručné dějiny*, s. 246.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 246–247.

¹⁵ *Našinec*, 21. 8. 1878, s. 1.

¹⁶ *Hlavní vojenská cvičení zemské obrany na Moravě odložena*, *Našinec*, 21. 8. 1878, s. 2.

¹⁷ *Obvazy a cupanina pro vojsko*, *Našinec*, 21. 8. 1878, s. 2; *Pro chudé rodiny našich vojnů*, *Našinec*, 23. 8. 1878, s. 1.

ského 8. pěšího pluku: „*Sedm plných hodin stáli udatní Moravané v boji.*“¹⁸ K zásluhám moravských pluků se pak list vrátil ještě 11. září,¹⁹ kdy také připomněl padlého záložního poručíka Šimáčka z Prostějova zahynuvšího během služby u brněnského pluku. Padlý krajan je charakterizován jako „*upřímný národovec*“.²⁰

Nový rozměr do zpravodajství o balkánském tažení vnesl článek *Listy od armády okupační*, vydaný na pokračování 18. a 20. září 1878. Šlo o přetisk dopisu nejmenovaného vojáka neznámému adresátovi, psaného 3.–6. září v Zenici. *Našinec* tak patrně reagoval na čtenářskou poptávku a sledoval obdobnou strategii jako další noviny a časopisy zveřejňující dopisy krajanů z bojiště. Obdobně si počínal například *Opaavský týdeník*. Podobné zprávy se objevují od druhé poloviny září, tedy v době, kdy se rakousko-uherské pozice v Bosně a Hercegovině začaly upevňovat a kdy patrně poněkud povolila tisková cenzura. Oproti jiným periodikům si *Našinec* zachoval jistou obezřetnost tím, že preventivně neuváděl údaje o služebním zařazení dopisovatele.

List citovaný *Našincem* líčí pocity vojáka z Hané v době kolem bitev u Doboje a Lipače, bohužel bez přesné datace událostí. Pisatel popsal průchod vojska městem Brod, které hodnotil jako „*nesouvislé a nečisté*“. Při dalším postupu si však mohl povšimnout, že „*bohatší Turci mají světnice velmi čisté*“. Zdejší muslimové pohlíželi na vojáky nedůvěřivě a nepřátelsky, u křesťanů vojsko budilo spíše zvědavost. Obdobně jako Neuwirth autor zmiňuje silné deště, proti nimž si pěšáci budovali chýše z proutí. Pohyb zásobovacích vozů komplikovalo bahno. Kvůli vážnoucím dodávkám potravin pak vojáci museli od domorodců kupovat předražný kukuřičný chléb. Text zmiňuje také noční střelecké přepady a občasné plané poplachy, jež pochod provázely. Všimá si rovněž hornatého terénu a teplého počasí: „*Šátky, jež jsme dostali k ochraně hlavy a krku, nemohly pomoci od hrozného vedra.*“

Vojáci se během postupu setkali s korespondentem londýnských *Timesů*, ale také s husary raněnými v boji u Maglaje 2. srpna. Zpráva o tamním krveprolití na vojáky silně zapůsobila: „*Rozhořčenost našich vojáků v tom oka-*

¹⁸ *Bosna a Hercegovina*, *Našinec*, 8. 9. 1878, s. 2.

¹⁹ *Bosna a Hercegovina. Boj Moravanů u Doboje*, *Našinec*, 11. 9. 1878, s. 2; *Žtráty našich pluků moravských*, Tamtéž.

²⁰ *Žtráty našich pluků moravských*, *Našinec*, 11. 9. 1878, s. 2.

mžiku byla veliká, byli by tehdy kdejakého Turka ubili.“ Autor dále líčí pochod z Doboje do Žepči skrz oblast, kde krátce předtím proběhly intenzivní boje: „*Tu ležel u silnice mrtvý Turek, tam zase jiný ve vodě. [...] Domy u silnice byly vydrancovány a skrovný jich nábytek na silnici vyházen.*“

Text podává cenné líčení vojenské každodennosti a nelze než litovat, že podobných pramenů není k dispozici více. Zájem o dění v samotné Bosně a Hercegovině po skončení bojů opadl a omezil se spíše na obecné politické a ekonomické zpravodajství. Více pozornosti se během podzimu 1878 dostalo dozvukům války přímo na Moravě. K těm pochopitelně patřila především repatriace raněných²¹ a také návrat záložníků, jejichž příjezd do Olomouce 23. listopadu byl spojen s oslavami za účasti starostů obcí olomouckého okresu.²² I mimo hranice regionu pak vzbudila pozornost přítomnost šesti stovek Turků internovaných od konce srpna v Olomouci. Podle tisku šlo s výjimkou asi padesáti povstalců o příslušníky pravidelného vojska, z toho sedmnácti důstojníků. „*Jsou vesměs stejně oblečeni majíce modré kalhoty a modrý kabát čili bluzu, přes půl červený pás a na hlavě červenou čepici s třapcem (fez).*“²³

Do popředí zájmu české společnosti se oblast Bosny a Hercegoviny znovu dostala o tři dekády později v souvislosti s rakousko-uherskou anexí tohoto území. Ani tehdy v centru dění nechyběl 54. pěší pluk, jenž v následujících letech zajišťoval strážní službu na tureckých hranicích. Zatímco úřední prameny z daného období jsou velmi skoupé, lidský rozměr tehdejší vojenské služby nám přibližuje dochovaný zápisník Valentina Štěpánka sloužícího v letech 1906–1909 v Plevlje. Jde o klasický vojenský zápisník obsahující především kresby a básně, jeho faktografická hodnota je tedy značně omezená.

S ohledem na téma studie má význam především úvodní část, v níž Štěpánek stručně líčí cestu z Olomouce na místo služebního zařazení. Text začíná v podstatě typizovanými frázemi o loučení s domovinou a s rodinou, nechybí však ani deklarované vědomí povinností vůči vlasti. Tyto motivy patří k běžným námětům vojenských egodokumentů daného období a jejich formulace jsou, stejně jako četné vojenské básně a popěvky, často

²¹ Srov. např. *Ranění a nemocní*, Opavský týdeník, 19. 10. 1878, s. 3.

²² *Přivítání rezervistů*, Našinec, 17. 11. 1878, s. 2; *Vítání nám budtež*, Našinec, 24. 11. 1878, s. 2.

²³ *Ž Holomouce*, Opavský týdeník, 7. 9. 1878, s. 3.

přebírány a v různých lokálních a nářečních variacích napodobovány.²⁴ Do jaké míry tato topoi skutečně vyjadřovala pocity autora, je spekulativní.

Větší informační hodnotu mají Štěpánkovy impresy z cesty na Balkán, kde jej zaujaly především horské tunely. V Sarajevu si všimal pro Moravana exotických mešit a s uspokojením konstatoval, že i město na periferii mocnářství má moderní tramvajovou dopravu. Pochvaloval si také tamní kasárna a kvitoval přítomnost Čechů v bosenských městech. Patrně je, že autor zápisků měl jisté povědomí o dramatických událostech před třiceti lety. Při průchodu Dobojí a Lipacem si všimal upomínek na někdejší boje, například válečných pomníků či dobojské pevnosti, jež leží ve svahu „*asi tak vysoko jako Špilberk jen že poněkud příkřejší*“. Lze předpokládat, že vojáci během cesty vyslechli nějaký výklad důstojníků o úloze těchto míst v historii pluku. Štěpánek však byl patrně informován i z jiných zdrojů a o věci uvažoval poněkud kriticky: „*Kolik tam našich padlo, ani noviny tenkrát nepověděli, ale že jich nebude tak málo, jak noviny psali, bude asi pravdě podobno a přísvedčí ten, kdo spatří Dobj.*“²⁵

Navzdory útržkovitosti studovaných materiálů lze vyvodit několik zobecňujících závěrů. Většina zkoumaných pramenů podává do značné míry „oficiální“ a „prorežimní“ obraz, což pochopitelně omezuje jejich kredibilitu. „Čtení mezi řádky“ však může prezentovaný obraz poněkud oživit. Plukovní dějiny i tisk bosensko-hercegovinské tažení roku 1878 prezentovaly jako civilizační misi na pomoc obyvatelstvu vystavenému útisku tureckých úřadů a všeobecnému rozvratu. Tuto interpretaci de facto přejímají i Štěpánkovy zápisky, jež vyjmenovávají úspěchy rakousko-uherského modernizačního úsilí na Balkáně. Konkrétně Štěpánek však zároveň s odstupem tří dekád vykazuje jistou skepsi ohledně věrohodnosti oficiálních informací. Ze zmínek v pramenech probleskují také údaje poukazující na nepřipravenost rakousko-uherské armády v roce 1878 (špatné mapy, vážnoucí zásobování). Dopisy otištěné v *Našinci* také implikují fakt, že se „osvobozenckému“ vojsku nedostalo očekávaného vřelého přijetí od bosenských křesťanů. Přesto si však převážně katoličtí vojáci z Hané

²⁴ Obecněji k problematice srov. *Mezi Martem a Memorií: prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16.–19. století*, Vítězslav Prchal (ed.), Pardubice 2011. Charakteristickou ukázkou daného žánru je tzv. Vojenský otčenáš, který existoval v řadě lokálních variant podle místa služby a reagoval na místní realie.

²⁵ Zápisník Valentina Štěpánka, kopie v držení autora, s. 34–35.

zřejmě udržovali nezpochybnitelný „obraz nepřítele“, posilovaný vnímáním Turků jako tradičního protivníka.

Důležitým faktorem referování o balkánských událostech bylo zdůrazňování a posilování regionálního a zemského patriotismu, které zpravidla zůstávalo v intencích loajality k panovnickému domu, takže jeho projevy nacházíme i v plukovních dějinách. Ostatně boj proti vzdálenému muslimskému Turecku vedený údajně v zájmu bosenských Slovanů nebyl českou vlasteneckou inteligencí vnímán jako konfliktní téma. Zároveň ovšem do novinových zpráv nepřímo pronikají náznaky sílícího českého nacionalismu, který již státním orgánům příliš nekonvenoval. Přehlednout pochopitelně nelze existenci jistých negativních stereotypů ve vztahu k islámskému prostředí, v dané době masově rozšířených. Vzhledem k nevelké šíři pramenné základny však nelze naznačené závěry absolutizovat. Plastičtější obraz problematiky by do budoucna mohl přinést podrobnější rozbor činnosti dalších vojenských útvarů z českých zemí v Bosně a Hercegovině.

Rakouský Islamgesetz, mezník na cestách mezináboženského dialogu

Austrian Islamgesetz, a Milestone in the History of the Interreligious Dialogue

Luboš Kropáček

Abstrakt

Článek si všímá politických, vojenských a sociokulturních souvislostí, které po anexi Bosny vedly k zákonodárnému aktu z roku 1912. Dále pak sleduje vliv, jaký tento tzv. Islamgesetz měl na pozdější vývoj vztahu k islámu a rostoucím muslimským menšinám v Evropě. Klade důraz na všeobecné přeměny mentalit v 19. a 20. století. Zvláštní pozornost je věnována novým pohledům a důrazům v křesťanském myšlení a v domácí i zahraniční politice Rakouska. Islamgesetz zůstává cenným zdrojem poučení a referencí tváří v tvář kulturní pluralitě a turbulencím dneška.

Abstract

The article presents an overview of political, military, social and cultural events which resulted in the Austrian annexation of Bosnia and afterwards in the promulgation of the Islam Act of 1912. It discusses the effect this *Islamgesetz* had in the further development of the relation to Islam and to growing Muslim communities in Europe. Importance is attached to substantial changes of the mindset on both sides in the 19th and 20th century. Special attention is paid to new views and convictions within the Christian thought as well as in both domestic and foreign policy of Austria. The *Islamgesetz* has retained its quality as a valuable point of reference and a lesson to be reflected in the face of the cultural plurality and turbulences of our times.

Klíčová slova

Bosna a Hercegovina – mentalita 19. století – islám v Bosně – Islamgesetz 1912 – islám v křesťanské a sekulární společnosti

Keywords

Bosnia and Herzegovina –19th century mental models – Islam in Bosnia – the Islamgesetz of 1912 – Islam in a Christian and secular society

V dějinách „dlouhého 19. století“, které výrazně měnily poměr sil i vzájemný vztah mezi křesťanskou (pak post-křesťanskou) Evropou a jejími někdejšími hrozivými rivaly, muslimskými sousedy, náleží habsburské monarchii zvláštní místo. Podunajská monarchie, která od pádu Byzance nesla hlavní břemeno obrany střední Evropy před osmanskou expanzí a dokázala ji odrazit; v době, kterou zde sledujeme, již s Turky neválčila a pozvolna se vyrovnávala také s jejich odlišnou vírou, celosvětově stagnujícím islámem.¹ Rakousko – a později Rakousko-Uhersko – se nezapojilo do soupeření evropských mocností o koloniální ovládnutí zámořských území. Vlastní imperiální ambice tváří v tvář slábnoucí Osmanské říši, „nemocnému muži na Bosporu“ či „východní otázce“, uplatňovalo jen v blíže dosažitelném balkánském prostoru a k dědičnému tureckému protivníkovi hledalo spíše cestu k porozumění než konfrontaci. I pro Istanbul se tehdy Vídeň jevila jako vhodný partner k modernizačním reformám. Jejich polovičatosti a nezdarům věnoval dnešní doyen orientalistiky Bernard Lewis své zasvěcené rozborů v knize *Kde se stala chyba?*² O možnostech, snahách a přemýšlení o pozitivních vztazích k muslimskému světu shromáždil u nás bohatý materiál na základě archivních pramenů spjatých s postavou kancléře Metternicha historik Miroslav Šedivý.³

V éře Františka Josefa I., která vyplňuje celou druhou půli „dlouhého 19. století“, nastoupený trend k porozumění pokračoval. Jako hlavní rival na Balkáně vystávalo pro rakouskou politiku pozvolna Rusko, někdejší spojenec. Za krymské války (1853–1856) sice Rakousko zachovalo formální neutralitu, avšak využilo oslabení Ruska k vlastním ziskům v Podunají, přimělo cara uznat porážku a podepsalo mírové dohody zaručující celistvost Osmanské říše. Tu však samo narušilo, když mu po drtivé porážce od Prusů (1866) jako jediný prostor k vlastní politické a hospodářské expanzi zbyl jen Balkán. Cestu mu otevřel Berlínský kongres evropských mocností v roce 1878, kde rakousko-uherská diplomacie sice přispěla ke zmírnění ztrát, jež Osmanům přinesla nová válka s Ruskem, avšak zároveň sama

¹ Studie vznikla v rámci projektu Progres Q05 vedeného na Husitské teologické fakultě Univerzity Karlovy.

² Bernard LEWIS, *What Went Wrong?* Oxford 2002; český překlad *Kde se stala chyba?*, Praha 2003.

³ Miroslav ŠEDIVÝ, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, Plzeň 2013. Též [online], [citováno dne: 6. 5. 2018]. Dostupné z: <https://www.metternich.zcu.cz>.

získala mezinárodní mandát k vojenské okupaci osmanských provincií Bosna a Hercegovina a Novopazarský sandžak. Turecké úřady a vojsko se z Bosny stáhly, avšak rakouští vojáci Bosnu s Hercegovinou ovládli teprve po několika měsících (červenec–říjen), kdy naráželi na nečekaný odpor místního obyvatelstva, zvláště muslimů. Znovu jej museli potlačovat za povstání v roce 1882, kdy mnoho muslimů dalo před porobou přednost exilu. Území zůstávalo nadále mezinárodněprávně pod svrchovaností sultána v Istanbulu – v tom ponechal kongres věc otevřenu dohodě obou stran⁴ – avšak faktické správy se ujala Vídeň. Zemi spravovala prostřednictvím ministerstva financí jako corpus separatum a poměrně efektivně je administrativně, hospodářsky a do značné míry i kulturně přizpůsobovala standardům monarchie.⁵

Zdálo by se přirozené, že suverenita Istanbulu nebude oslabena v otázkách islámu, avšak rakouský vliv se prosadil i na tomto poli. Bosenští (či bosňáčtí) muslimští kazatelé v *chutbė* při pátečních modlitbách sice nadále pronášeli jméno osmanského panovníka, ovšem jen jako chalífy, nikoli sultána. Navíc od roku 1882 jim rakouská správa ustavila úřad vrchního domácího náboženského činitele s titulem *ra'ís al-'ulamá'* (turecky *reisülema*, jihoslovanský přepis *reis-ul-ulema*). Byl jím jmenován dosavadní *mufťí* Sarajeva, který předsedal *madžlisu 'ulamá'*. Způsob jeho ustanovení a kompetence se upřesňovaly postupně. Koncem rakouské správy byl *reis* volen sborem šesti regionálních *mufťí* a čtyřiaadvaceti volených členů *madžlisu* a pak ještě formálně schvalován od nejvyššího duchovního činitele (*šejhülislam*) v Istanbulu na žádost předkládanou rakousko-uherským velvyslanectvím. Vídeň zasahovala v Bosně ostatně i do systému tradičního islámského školství, také v tomto případě poměrně uvážlivě. Vedle zavedených *mektebů* a *madras* vznikly také státní školy s povinnou výukou náboženství. V diskusích se postupně upřesňoval způsob fungování tradiční instituce *waqfů* (*vakf* či *vakuf*) jakožto nadační materiální základny autonomie islámských náboženských a školských zařízení. *Reis-ul-ulema*

⁴ *Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878, Art. XXV.* Otázku vyřešily Vídeň s Istanbulem Novopazarskou úmluvou z 21. dubna 1879. V Bosně mohli zůstat turečtí úředníci a jako platidlo turecká měna.

⁵ Z bohaté literatury k tématu upozorňuji na Robert J. DONIA, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*, New York 1981; Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka*, Brno 2005; Robin OKAY, *Taming Balkan Nationalism: the Habsburg Civilizing Mission in Bosna, 1878–1918*, Oxford 2007.

a *muftíové* dostávali určitý vyměřený plat ze státní pokladny, ostatně podobně jako vedoucí činitelé křesťanských církví. Uplatňovala se tu snaha dodržovat ustanovení Berlínského kongresu, že správa má dbát na rovné postavení náboženských obcí. Nicméně určité stížnosti zaznívaly ze strany pravoslavných Srbů, kteří okupační správě vytýkali upřednostňování muslimů. Obecně rakouští odborníci přispívali k modernizaci infrastruktury a životního stylu v Bosně ve všech oblastech, mezi nimi početní Češi. Například architekt Karel Pařík je dodnes v Bosně připomínán jako autor početných staveb, a to i mešit, madras a muslimských kulturních a společenských zařízení.⁶

Poznání a mentalita

V pokojném, příležitostně pozitivním vztahu k islámu v 19. století v rakouském císařství se odrážel zřejmý postupující progres ve dvou oblastech: v lepším poznání náboženských základů islámu a kulturních hodnot muslimských společností – a ve změnách mentality na obou stranách někdejšího nepřátelsky rozděleného světa. V Rakousku se již brzy v ovzduší osvícenství a romantismu, v úzké vazbě na praktickou potřebu dorozumění rozvinula odborná filologicky i religionisticky zaměřená orientalistika. Nejznámější z jejích zakladatelů Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) stál u počátků ve všech naznačených směrech. V mládí se po zaškolení v Istanbulu a Egyptě uplatnil jako tlumočnick, ve zralém věku si pak právem získal věhlas vědeckou prací (mj. desetisvazkové *Dějiny Osmanské říše*),⁷ přednáškovou a organizační činností zakládající a popularizující orientalistiku (katalogizace orientálních rukopisů a tisků v císařské knihovně ve Vídni, odborný časopis *Fundgruben des Orients*) a vlastními početnými překlady z arabské, turecké a perské literatury. Nadchl ho zvláště Háfiz a také poetická síla Koránu, který se po částech snažil od roku 1807 vlastně až do své smrti překládat.⁸ Velmi podobné nadšení pro Háfize a silně

⁶ K jeho osobě a dílu viz: Jan BONĚK – Jiří KUDĚLA – Branko DIMITRIJEVIČ, *Karel Pařík – architekt evropského Sarajeva*, Praha 2012.

⁷ Joseph v. HAMMER-PURGSTALL, *Die Geschichte des Osmanischen Reiches*, 10 Bde., Pest 1827–1835; reprint: Graz 1963; turecký překlad: Istanbul 1947.

⁸ Hodnocení jeho díla se zasvěceně věnuje Hannes D. GALTER, *Gottes ist der Orient und Gottes ist der Okzident. Josef von Hammer-Purgstall*, Religionen unterwegs 1, 2016, s. 25–28/30.

působivý styl Koránu sdíleli tehdy také Johann Wolfgang Goethe a jeden ze zakladatelů německé orientalistiky, krátkodobě i Hammerův žák, básník a profesor Friedrich Rückert (1788–1866).

Další generace posouvaly rodící se islamistiku od romantického nadšení spíše k exaktnímu historickému a religionistickému bádání s cílem zbavit se předsudků a porozumět. Nezpochybitelnou část pevných, všestranně uznaných fundamentů vědeckého studia islámu položil rabínský syn žijící v uherské části monarchie Ignaz Goldziher (1850–1921). Na snahu rozpoznat přesně souvislosti islámu se staršími biblickými kořeny, kterou v německojazyčném prostoru rozvinuli v 19. století nejprve židovští badatelé, navázal svým způsobem náš arabista, katolický kněz Alois Musil (1868–1944). Na muslimský Blízký východ ho přivedl nejprve předpoklad, že v tamním životě kočovníků a prostých lidí přetrvává stále mnoho z někdejších biblických způsobů a duchovního étosu. Přímou v terénu, v soužití s nimi, objevil nejenom pozoruhodné pozůstatky islámské středověké kultury (Qusajr Amra), ale vlastní empatií dokázal jedinečně hluboce proniknout do duchovního světa arabských nomádů. Za Velké války se pak monarchie pokusila využít jeho jedinečné znalosti a styky pro své válečné cíle, smysluplněji se však promítl Musilův vliv na bratra poslední císařovny Zity Sixta Bourbonského, který vedl habsburským jménem neúspěšná tajná jednání o separátní mír.

„Dlouhé 19. století“ přinášelo vedle lepšího poznání hojnější kontakty Evropanů s muslimy, rozpouštělo nebo změkčovalo někdejší předsudky a měnilo mentalitu na obou stranách. Dříve muslimští právníci, zvláště málikovského směru, pokládali za nepřípustné (*harám* nebo *makrúh*), aby muslim žil mezi jinověrci, kteří řečmi a chováním ohrožují jeho morálku. Imperiální politika evropských mocností muslimy ovšem přiměla uvědomit si svou stagnaci a naučila je bezprostředněji poznávat Evropany ve zlém i dobrém. Nakonec jim otevřela cestu i k migracím do jejich zemí: za poučením, za prací a nakonec – dnes – i za bezpečím. Pro křesťany bylo dlouho blízké soužití s „mohamedány“ podobně nežádoucí představou. Změněné pohledy navozené osvícenstvím a orientalistikou posunuly mentalitu v Evropě, zvláště v kruzích rostoucího měšťanstva a středních tříd, směrem k větší snášenlivosti a k zájmu, někdy upřímnému, někdy deformujícímu. Známa monografie Edwarda Saida obviňuje „orientalismus“ ze stereotypního zobrazení Orientu, který líčí islámský svět jako nehybný exotický protiklad racionálního Západu, a tak – podle tohoto

autora – slouží koloniální nadvládě.⁹ Historikův pohled na zobrazené dění a myšlení si vyžaduje členitější, nestereotypní pohled do obou směrů.¹⁰

Zkušenostem z Rakouska, resp. Rakousko-Uherska v 19. století tu náleží zvláštní místo. Habsburská monarchie stála po staletí – vojensky, politicky a kulturně – na jihovýchodním pomezí konfrontační linie s islámským světem. I při jeho koloniální parcelaci zůstala na rozhraní pravoslavného Východu a islámského Jihu. Vědoma si katolické identity svého trůnu a oltáře, c. a. k. monarchie se zcela v duchu dobové mocenské politiky vsunula do role ochránce katolíků v muslimských zemích, byť v podružnějším postavení vedle Francouzů: v roce 1860 se účastnila činnosti velmocenské komise pro řešení střetu libanonských maronitů s drúzy, později až do Velké války poskytovala také ochranu katolíkům v Egyptě.¹¹ Podnikaví jedinci z podunajského soustátí prožívali pozoruhodné kariéry v muslimských zemích, jména některých nejsou dodnes zapomenuta (Armin Vámbéry, 1832–1913; Rudolf Slatin, 1857–1932, i další postavy z dějin Súdánu aj.). Rozhodujícím faktorem pro dozrání postoje k islámu ve státní politice a pak i v různých vrstvách etnicky, sociálně a také směrem a hloubkou náboženské identity pod jednotícím povrchem značně pestré společnosti mocnářství se stala okupace a pak anexe Bosny.

Shrňme ještě jednou rozmanitost názorů. V jednom z krajních pólů se tu a tam odrážela pohoda upokojeného romantismu nebo *biedermeieru*, jakou islám navštívil Hammer-Purgstall svým příkrášleným převzetím koránského verše 2:142. Proslavil jej Goethe: *Boží svět je Orient / Boží svět je Okcident / severní a jižní pláň / dřímou v míru Jeho dlaně*. Mohl tu a tam posilovat dobrou vůli středoevropského vzdělance tváří v tvář stagnujícím muslimským společnostem, postupně podrobovaným silnějšímu Západu. Mnohým to ovšem nestačilo, o sto a více let později tento postoj i báseň pranýřoval Said a dnes ji, chceme-li, můžeme číst jen s nostalgií.

⁹ Edward W. SAID, *Orientalismus. Západní koncepce Orientu*, Praha – Litomyšl 2008.

¹⁰ Obecně ke změnám mentality v tomto vztahu viz: Luboš KROPÁČEK, *Náboženské pole muslimských přistěhovaleckých komunit*, in: Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století, Miloš Havelka a kol. (eds.), Červený Kostelec 2012.

¹¹ Dorothea McEWAN, *Habsburk als Schutzmacht der Katholiken in Ägypten, Kurzfassung der Studie über das österreichische Kirchenprotektorat von seinen Anfängen bis zu seiner Abschaffung im Jahre 1914*, Wiesbaden 1982.

Opačný pól představovala přetrvávající směs starých předsudků, umocněná tehdejšími civilizačním triumfalismem do přezíravosti k poníženým rivalům. Čeští vojáci si ji přivezli z Bosny jako hospodskou cajdákovou píseň o mohamedánech-pohanech v Hercegovině, již jsme vybojovali za císaře pána. Stejně se na ně díval Švejk a velmi podobně smýšlí dnes u nás i někteří současníci. Mezi oběma póly se ovšem již za monarchie prostíralo i široké střední pásmo nálad, postřehů a hodnotících soudů. Velmi bohatý a výstižně komentovaný výběr z nepřeberné literární tvorby českých cestovatelů a publicistů doby Františka Josefa u nás nedávno zpracoval Jan Lukavec.¹² Například v názorech Jana Nerudy rozpoznává nadřazenost nikoli primárně náboženskou, ale právě civilizační.

V rakousko-uherské verzi bezstarostné belle époque však stejně jako jinde v Evropě narušily časem pohodu také projevy zlého sklonu k nábožensko-sociální zášti. Ponížený islám nebyl tehdy vhodným terčem. Vhodnou, vlastně staronovou alternativu oživil nositelé agresivní mentality v antisemitismu. U dvora starého mocnáře příhodnou půdu sice nenalézal, ale na vídeňské radnici jako otevřeně hlásaný politický program Karla Luegera (primátorem 1897–1910), v Uhrách (tiszzaeszlárská aféra) či v české hilsneriádě dosáhla protižidovská hysterie značných výšin. Židé této doby promítali svůj podíl na obecném rozvoji mimo jiné svou vlastní podobou orientalismu v islamistických studiích, v literatuře a stavbách synagog v maurském slohu.¹³

Od faktoru Bosna k zákonu o islámu

Vývoj v okupované Bosně a Hercegovině směřoval zřetelně jak k oslabování teoretické suverenity osmanského sultána, tak k upřesnění soužití náboženských komunit. Říšský ministr financí Benjámín Kállay (ve funkci 1882–1903), jemuž připadla hlavní odpovědnost za správu „zvláštního

¹² Jan LUKAVEC, *Od českého Tókia k exotické Praze*, Praha 2013. Našeho tématu se dotýká zvláště kapitola Turka přál jsem si už dávno spatřit: Sarajevo, nejlahodnější město měst (s. 171–186).

¹³ K tomuto tématu a dalším souvislostem tehdejšího rakousko-uherského prostoru jsem se podrobněji zabýval in: Luboš KROPÁČEK, *Počátky muslimských menšin ve střední Evropě*, *Historická sociologie* 1, 2011, s. 23–39.

tělesa“, se za daného stavu potýkal s nesnázemi při zavádění potřebných reforem. Dobře se orientoval v poměrech na Balkáně a snažil se posílit zvláštní identitu nejen nábožensky definovaného „bosenského národa“ oproti protikladným tendencím sjednocovat Jihoslovany. Když se v roce 1908 ujali v Istanbulu moci mladoturci, vídeňská vláda se obávala, že jejich revoluční elán zahrne i pokus o obnovu faktické osmanské svrchovanosti a konstitucionalismu; bezprostředně hrozila možnost, že by chystané volby zahrnuly i okupovaná území. A tak vyhlásila jejich anexi.¹⁴ Císař o ní informoval 5. října osobním dopisem velmoci jako o hotovém faktu. Po počátečních protestech sultán anexi uznal (26. února 1909). Jako odškodné přijal od Rakousko-Uherska navrácený Novopazarský sandžak a finanční náhradu 2 milionů tureckých liber. S prudkými protesty proti anexi vystoupily na kratší čas pouze Rusko, Černá Hora a Srbsko; na daném stavu a trendu k dalšímu oslabování vnitřně i zevně rozervané Osmanské říše v předvečer balkánských válek a pak Velké války se tak mnoho nezměnilo.

Anexí Bosny přibyl do předlitavské části monarchie téměř milion nových spoluobčanů muslimského vyznání. Dosavadní počet byl nepatrný: údajně 1281, z nich 880 ve Vídni, nevelká komunita také v Dubrovniku.¹⁵ U nových Bosňáků se v původních materiálech odhady pohybovaly kolem 600 tisíc, později výše. Zvláštní zájem o jejich integraci podněcovali jistě muslimští vojáci sloužící v c. a. k. armádě v elitním útvaru Bosňáků. Připomeňme si, že za Velké války tvořili bosenští muslimové zvláštní útvar s distinktivní uniformou. Patřil k ní khaki fez, který ovšem nosili všichni vojáci z Bosny a Hercegoviny, tedy také křesťané a židé. Přípravné práce na začlenění muslimů do státního pořádku jako uznané náboženské společnosti ve smyslu ústavního zákona o všeobecných občanských právech z 21. prosince 1867 (*Staatsgrundgesetz vom 21. 12. 1867, R. G. Bl. Nr. 142*) byly zahájeny brzy po anexi. Muslimové byli vymezeni jako vyznavači hanafíjského

¹⁴ Podrobnosti viz: Jan RYCHLÍK a kol., *Mezi Vídni a Cařihradem 1*, Praha 2009, s. 308–315.

¹⁵ Zpráva Zvláštní komise pro přípravu předlohy zákona o uznání příslušníků islámu hanafitského ritu za náboženskou společnost z XIX. zasedání, 1909, cit. podle Elizabeth KARAMAT, *Christlich-Islamischer Dialog. Initiative Österreichischer Aussenpolitik*, Hamburg 2007, s. 103.

právního směru (*nach hanafitischem Ritus*), který měl oficiální postavení v Bosně stejně jako obecně v Osmanské říši, zatímco jiné *madhhab*y se v daném kontextu nejevily jako relevantní. Komise, která byla ustavena pro vypracování návrhu zákona, zohlednila principy platných ústavních zákonů o náboženských společnostech, jimž měli být muslimové postaveni na roveň. Soužití vyzkoušené v Bosně mělo dostat prostor i v „královstvích a zemích zastoupených na říšské radě“, tj. v rakouské části duální monarchie (Předlitavsku). Muslimům patří tatáž zákonná ochrana a právo na vnitřní autonomii a samosprávu. Jejich učení a instituce nesmí ovšem být v rozporu se státními zákony. Podřizují se státnímu právu monarchie, a tím je dána potřeba odsunout přesvědčení a zvyky, jež by odporovaly křesťansko-evropské civilizaci.

Na přípravě zákona se podíleli představitelé tří rakouských ministerstev: kultu a školství, vnitra a spravedlnosti a také představitelé c. a k. ministrů financí a zahraničí. Klíčovou roli měl Max Hussarek von Heinlein, pozdější ministr školství (1911–1917) a za císaře Karla krátce premiér. Komise si byla vědoma zřejmě unikátnosti chystaného zákona v evropské křesťanské zemi a pečlivě shledávala možné srovnatelné zkušenosti s právními úpravami muslimského kultu v koloniální praxi velmocí. Seznámila se tak s praxí v Rusku, Alžírsku, Tunisku a Indii. Prostřednictvím velvyslance v Římě sondovala rovněž názor Svatého stolce. Dotázaný státní tajemník kardinál Merry del Val, blízký papeži Piu X. a jeho ostrážitosti vůči modernismu, myšlenku zákona – možná překvapivě – schválil, ale varoval před šířením islámu propagandou, neřku-li násilím. Důležité místo v úvahách komise měly etické otázky, kde bylo nutné vyrovnat se s řadou pochyb. Ozýval se názor, že muslimové v monarchii budou mít lepší postavení, než jaké mají křesťané v Osmanské říši. K nepřijatelným stránkám islámské *šarí'y* se náhledy vcelku brzy sjednotily. Šarí'atské trestní právo (*hudúd*) bylo samozřejmě vyloučené – nepraktikovalo se tehdy ostatně již ani v Osmanské říši – a muslimští občané byli plně podrobeni také rakouskému občanskému právu, takže byla povolena pouze monogamní manželství, polygamie byla trestná. Ve věci sňatků a vedení matrik museli muslimové akceptovat státní občanské instituce. Návrh zákona předal ministr kultury císaři v červnu 1909 s ústním doporučením, v němž zdůraznil, že islám hlásá řadu morálních hodnot, jaké odpovídají západním morálním a etickým konceptům. Pod číslem 159 zůstával pak předmětem výhrad, připomínek

a diskusí v obou komorách Říšské rady ještě po dobu plných dvou let. S datem 15. července 1912 jej pak následující den podepsal císař a v platnost vstoupil dnem uveřejnění ve věstníku (*Reichsgesetzblatt*) 9. srpna 1912.¹⁶

Zákon, krátce zmiňovaný jako Islamgesetz, nese plný název: 159 *Gesetz vom 15. Juli 1912 betreffend die Anerkennung der Anhänger des Islams nach hanafitischem Ritus als Religionsgesellschaft*. Platnost tohoto uznání se vztahuje na království a země zastoupené v Říšské radě, čímž se v dikci zákona prakticky rozumí rakouská část monarchie neboli Předlitavsko. Pojem náboženská společnost se odvolává na definici v ústavním zákoně z prosince 1867. Muslimskému hanafijskému společenství a také učení islámu, jeho institucím a zvykům (§ 6) se tímto zákonem dostává ochrany, pokud nepřicházejí do rozporu se státními zákony.

Vzor, zvláštnost, přešlap, nebo cesta?

Zákon poskytl Bosňákům a drobné menšině jiných muslimů v Předlitavsku jasně právní postavení náboženské komunity. Rozpadem říše v roce 1918 víceméně ztratil význam. Platil dál, avšak muslimská populace v Rakouské republice početně poklesla na hrstku ojedinělých skupinek. V uherské části monarchie Islamgesetz ještě za války, s respektem k osmanskému válečnému spojenci, inspiroval k přijetí obdobného vstřícného zákona, který se navíc již neomezoval na hanafijský *madhhab*, nýbrž hovořil obecně o muslimech. I v Maďarsku ovšem po válce ztratil prakticky na významu. V Československu pak rozdílné znění přejímaných zákonů mezi Českými zeměmi (zák. č. 159/1912) a někdejší uherským Slovenskem a Podkarpatskou Rusí (čl. XVII/1916) vyvolával právní průtahy a nejistotu. Téma oživila od roku 1934 malá skupina cizinců a místních konvertitů, když s odvoláním na někdejší říšský Islamgesetz zahájila kroky k uznání za Muslimskou náboženskou obec.¹⁷ Jako vzor inspiroval tehdy v meziválečných letech rakouský Islamgesetz také snahy upravit právní postavení

¹⁶ Dlouhý proces koncipování a tříbení významného zákona vylíčil při oslavách jeho stého jubilea přední rakouský odborník na právní otázky islámu Richard POTZ, *100 Years of Austrian Legislation on Islam*, Wien 2012. Publikaci vydalo rakouské ministerstvo ve vícerozličných jazykových verzích, včetně arabštiny a turečtiny, jako připomínku dobré tradice, k níž se dnešní republika ráda hlásí.

¹⁷ Historie těchto snah viz: Miloš MENDEL – Bronislav OSTRÁNSKÝ – Tomáš RATAJ, *Islám v srdci Evropy*, Praha 2007, s. 333–406.

muslimských menšin v dalších nově vzniklých zemích, kam byl islám v dřívějších dějinách implantován z blízkého sousedství. Šlo o skupiny Tatařů ve Finsku, kteří se do země přistěhovali z Ruska převážně v letech 1870–1920, a v Polsku, usedlé v zemi od 14.–15. století a jazykově a národně loajalitou plně integrované. V letech 1922–1923 rozvinuli Tataři v Polsku iniciativu, aby jim v novém státě bylo umožněno zřídit si ve Vilně (dnes Vilnius v Litvě) vlastní nezávislý muftiát a zároveň v republice právně ukotvit muslimskou náboženskou identitu. Vláda vyhověla a islám byl v Polsku uznán zákonem z dubna 1936 v téměř shodném pojetí jako dříve v Rakousku.¹⁸ Podobně lze také říci, že platí dodnes, byť s řadou novelizací a velmi podstatnými změnami společensko-politického kontextu.

V Rakousku se Islamgesetz ve své platnosti po šedesát let vztahoval vlastně jen na malé skupinky muslimů, sdružujících se porůznu v drobných spolcích.¹⁹ Situaci začali měnit přistěhovalci, kteří podobně jako jinde na západ od „železné opony“ přinášeli od sedmdesátých let islám do evropských měst již v nepřehlédnutelných počtech. Do Rakouska přicházeli za lepší životní perspektivou muslimové z balkánských zemí, zvláště z Jugoslávie a z Turecka, ale i z arabských a jiných zemí. Setkávali se s náboženskou vstřícností, kterou zde v duchu otevřenosti a úcty, nastolených II. vatikánským koncilem, představovali zvláště kardinál Franz König a jedinečně aktivní středisko uvážlivého, kultivovaného křesťansko-muslimského dialogu v St. Gabriel v Mödlingu. Dialog tohoto rázu dal směr mezinárodnímu působení Diplomatische akademie ve Vídni, desítkám mezinárodních konferencí sloužící dobrým myšlenkám soužití a spolupráce a v neposlední řadě i praktické zahraniční politice Rakouské republiky, vedené duchem neutrality a implicitního křesťanství. Zsvěcený výklad této politiky nabídlá diplomatka Elizabeth Karamat.²⁰

Vraťme se však k dějinnému přehledu. K první novelizaci a plnému uplatnění smyslu historického Islamgesetzu došlo v roce 1979, kdy legis-

¹⁸ Podrobněji viz: Agata S. NALBORCZYK, *Die rechtliche Lage der Muslime in Polen*, Religionen unterwegs 2, 2015, s. 19–23.

¹⁹ Z velmi bohaté literatury o islámu v Rakousku v tištěné podobě i online upozorníme alespoň na Susanne HEINE – Rüdiger LOHLKER – Richard POTZ, *Muslime in Österreich*, Innsbruck – Wien 2012. V češtině máme znamenitou monografii: Martin KLAPETEK, *Muslimské organizace v Německu, Rakousku a Švýcarsku*, Brno 2011.

²⁰ Elizabeth KARAMAT, *Christlich-Islamischer Dialog. Initiative Österreichischer Aussenpolitik*, Hamburg 2007.

lativa znovu potvrdila, že muslimská komunita má stejná veřejná práva jako jiné registrované církve a náboženské obce. Na bázi starší bosňácké organizace Sozialdienst byla v tomtéž roce založena Islamische Glaubensgemeinschaft in Österreich (dále jen IGGIÖ), která nadále zastřešuje muslimské organizace spjaté s určitými etnickými nebo jinými zvláštními zájmy. Vůči Islamgesetzu byla opět nastolena otázka polygamie, avšak vyžádané fatwy z al-Azharu a od tureckého státního direktorátu DITIB (Diyanet) nepotvrdily názor, že by bylo možno argumentovat islámem proti státní legislativě o občanském sňatku. Zákon z roku 1912 ale bylo nutno novelizovat zrušením omezení na hanafijský *madhhab*. IGGIÖ totiž představuje muslimy všech čtyř sunnitských směrů i šiitských škol *dža'fari* a *zajdi* a také *ibádovského* směru. I tak v dnešní půlmilionové komunitě muslimů v Rakousku nemalý počet věřících autoritu společenství neuznává. Jako závažný právní problém vyvstal rozkol ve společenství tureckých, případně kurdevských alevitů, z nichž někteří se nadále stále hlásí k záhlaví „islámský“, jiní vidí svou identitu v nezávislé víře stojící mimo islám.²¹ Stát právní otázku vyřešil, když při přijetí nového zákona o islámu v roce 2015 věnoval v jeho rámci islámským alevitům zvláštní část, uvádějící jmenovitě jejich svátky a další uznané náležitosti náboženského života.²²

Zamysleme se ještě v závěru nad významem Islamgesetzu v měřítku dnešní nábožensky a kulturně pluralitní Evropy a mezináboženského dialogu. Výrazné připomínky sta let od jeho vydání nezůstaly v Rakousku roku 2012 pouhou přehlídkou oprávněné hrdosti, ale daly podnět i k určité kritice, zvláště na internetu. Autor její patrně nejostřejší verze Christoph Baumgarten jej přezíravě označil za „břídilství“ (*Pfusch*).²³ Kritizuje jednak, že od rozpadu monarchie v roce 1918 byl dlouho – v nadsázce uvádí po sedmdesát let – vzhledem k neexistenci silné muslimské organizace v zemi vlastně zbytečný a že se dodnes většina muslimů nehlásí k jakési

²¹ K vnitřnímu sporu mezi alevity viz: Brigitte SCHINKELE, *Aktuelle Fragen des österreichischen Anerkennungsrechts am Beispiel evangelischer Freikirchen und alevitischer Gruppierungen*, Religionen unterwegs 3, 2013, s. 17–23.

²² Zákon nazývaný krátce Islamgesetz 2015 věnuje alevitům čtvrtou část (z celkově šesti) pod záhlavím *Rechte und Pflichten der „Islamischen Alevitischen Glaubensgemeinschaft in Österreich“*.

²³ Christoph BAUMGARTEN, *Österreichisches Islamgesetz – 100 Jahre Pfusch*, [online], [citováno dne: 6. 5. 2018]. Dostupné z: <http://www.atheisten-info.at/downloads/Baumgarten8.pdf>.

„muslimské katolicitě“ představované IGGIÖ a dává přednost svým etnicky rozmanitým spolkům. V obecnější kritice pak Islamgesetz označuje za anachronismus, neboť náboženská svoboda se má vztahovat na jednotlivce a nikoli k uznání určité náboženské společnosti. Přezíravě se o myšlence rovnoprávnosti muslimských organizací vyjadřují také v německojazyčném prostoru žijící odpadlíci od islámu, ex-muslimové, tíhnoucí k ateismu.²⁴

Evropské státy se zřetelně rozcházejí v legislativním přístupu k muslimským menšinám, které se v nich ustavují od poloviny 20. století a vytrvale rostou. Shodují se v principu náboženské svobody, ale jen některé pokládaly za potřebné přijmout tak jako Rakousko zvláštní zákon o islámu: například Belgie sérií královských dekretů nebo Španělsko Dohodou o spolupráci mezi státem a Comisión Islámica de España. Francie svou regulační benevolenci vůči muslimskému kultu v důrazně sekulární („laické“) společnosti různě modifikuje. Většina zemí hledá, jak ve vlastních podmínkách zabezpečit záruky sekularity a zároveň náboženské svobody včetně maximální integrace. Muslimové již dnes většinou tvoří druhou největší konfesní skupinu v zemi: na jihu Evropy po katolících, na severu po protestantech. Církve si tento stav uvědomují a snaží se o dobré vzájemné vztahy založené na všech podobách dialogu: života, jednání, teologické výměny a náboženské zkušenosti,²⁵ a to s respektem k různým právním úpravám. V jejich čele – se zřetelem k historii – práce Komise biskupských konferencí Evropské unie (COMECE) uvádějí rakouský Islamgesetz 1912.²⁶ Dobré křesťansko-muslimské vztahy v Rakousku nejsou samozřejmě mechanickým výsledkem určité legislativy, ale plynou z cílevědomého úsilí církevních i občanských iniciativ ze strany majority i ochoty ke spolupráci na muslimské straně.

Extremistické výklady islámu a přibývající radikální nenávislné projevy islamismu šířící se v našem století muslimským světem a zasahující silně Evropu ohrožují samozřejmě v určité míře také Rakousko. Nový zákon o islámu (*Bundesgesetz über die äusseren Rechtsverhältnisse islamischer Religions-*

²⁴ Srov. český překlad knihy: Hamed ABDEL-SAMAD, *Islámský fašismus. Analýza*, Praha 2016, s. 152–153. Známý egyptský příkrý kritik dnešního nereformovatelného islámu volá po omezení výsad i křesťanských církví.

²⁵ Tyto čtyři formy definuje Papežská rada, srov. *Dialogue in Truth and Charity. Pastoral orientations for interreligious dialogue*, Pontifical Council for Interreligious Dialogue, Vatican City 2013, s. 16n.

²⁶ *Islam en Europe. Législation relative aux Communautés Musulmanes*, Bruxelles 2001, aj.

gesellschaften – Islamgesetz 2015), který naši sousedé přijali počátkem roku 2015, čelí těmto hrozbám opět promyšlenými legislativními inovacemi. Nejvíce pozornosti vzbuzují omezení financování ze zahraničí – jde hlavně o Saúdskou Arábii a Turecko – a opatření k náležitému teologickému vzdělání islámských duchovních na Vídeňské univerzitě. Je ovšem otevřenou otázkou, zda, kdy a jak se dobré záměry podaří prakticky uplatnit. Každopádně Rakousko tu znovu dává dobrý příklad cesty směrem, který může přinést větší míru potřebného bezpečí a důstojného soužití.

Benjamin von Kállay – fragmenty současného stavu bádání o jeho roli v Bosně a Hercegovině

Benjamin von Kállay. Fragments of the Current State of Research on His Policy on Bosnia and Herzegovina

Vojtěch Kroupa

Abstrakt

Uherský šlechtic a politik Benjamin von Kállay působil mezi léty 1882–1903 ve funkci společného rakousko-uherského ministra financí. S tímto postem byla spojena funkce správce Bosny a Hercegoviny. Hodnocení Kállayova působení v této zemi jsou odlišná, mnohdy až protichůdná. Všeobecně mu je však přiznávána dobrá vůle Bosnu a Hercegovinu povznést a zmodernizovat. Kállay prosazoval koncept nadkonfesní regionální identity obyvatel Bosny a Hercegoviny, tzv. „bosňáctví“ (Bosniakentum, Bošnjaštvo). Tato myšlenka však u Srbů a Chorvatů nebyla přijata a ani bosenští Muslimové si ji vesměs nepřisvojili. Cítili se být součástí společenství umma, tedy muslimského společenství překrývajících etnické dělení.

Abstract

Between 1882 and 1903, the Hungarian nobleman and statesman Benjamin von Kállay served concurrently as imperial minister of finance and chief secretary for Bosnia and Herzegovina. His political achievements have been appraised and criticised in diverse and often contradictory ways. Widely acknowledged are Kállay's genuine endeavours towards emancipation and modernization of Bosnia and Herzegovina. He advocated the notion of regional identity free from religious boundaries, referred to as Bosniakness (Bosniakentum, Bošnjaštvo). This concept, however, was embraced neither by the Serbs and Croats nor altogether by Bosnian Muslims; the latter felt much more part of the Umma, a Muslim community overlapping ethnic divisions.

Klíčová slova

Bosna a Hercegovina – „bosňáctví“ – národní a regionální identita – Jihoslované – umma – bosenští Muslimové – Srbové – Chorvaté

Keywords

Bosnia and Herzegovina – Bosniakness – National and regional identity – South Slavs – Umma – Bosnian Muslims – Serbs – Croats

Příběh Bosny a Hercegoviny v časech, kdy se její osudy propojily s rakousko-uherskou monarchií, tedy v letech 1878–1918, je důležitým mezníkem dějin střední a jihovýchodní Evropy.

Úvod

Ve svém příspěvku se chci zaměřit na politika, který tento příběh výrazně spoluvytvářel. Tím byl Benjamin (Béni) von Kállay (de Nagy-Kalló) (22. prosince 1839 – 13. července 1903), který mezi léty 1882–1903 působil ve funkci společného rakousko-uherského ministra financí. S tímto postem byla spojena i funkce správce Bosny a Hercegoviny. Zároveň chci alespoň částečně nastínit současný stav bádání o tomto politikovi a jeho vztahu k Bosně a Hercegovině. Významnými historiky-balkanisty, jejichž stanoviska ve svém příspěvku zmíním, jsou z jihoslovanských autorů Tomislav Kraljačić¹ (u něj reflektuji práci psanou ještě před rozpadem Jugoslávie), dále Jelena Milojković-Djurić,² Srečko Matko Džaja,³ Robert J. Donia,⁴

¹ Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni a Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo 1987; TÝŽ, *Úloha cizího kapitálu ve vývoji kapitalismu v Bosně a Hercegovině*, Hospodářské dějiny – Economic History, sv. 7, Praha 1981, s. 313–338.

² Jelena MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, *Aspects of Balkan. Culture. Social, Political and Literary Perceptions*, Washington D.C. 2006. Kapitola této knihy *Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Herzegovina, 1882–1903, Habsburg's policies in Occupied Territory* byla publikována i dříve, srov.: *Journal of the North American Society for Serbian Studies* 2, 2000, s. 211–220 [online], [citováno dne: 3. 12. 2016]. Dostupné z: http://www.serbianstudies.org/publications/pdf/Vol14_2_Djuric.pdf; TÁŽ, *Benjamin von Kállay: Consul and Historian in Serbia from 1868–1875*, *East European Quarterly* 4, 2003, s. 417–440. [online], [citováno dne: 10. 12. 2016]. Dostupné z: <https://www.questia.com/library/journal/1G1-97235941/benjamin-von-kallay-consul-and-historian-in-serbia>.

³ Srečko M. DŽAJA, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, München 1994.

⁴ Robert J. DONIA, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878–1914*, New York 1981; Robert. J. DONIA – John V. A. FINE Jr., *Bosnia and Herzegovina. A Tradition Betrayed*, London 1997.

Edin Hajdarpasic⁵ a Mitja Velikonja.⁶ Z ne-jihoslovanských balkanistů, z nichž vycházím, budou zmíněni: rakouská historička Valerie Heuberger,⁷ maďarský historik Tamás Goreczky,⁸ francouzská balkanistka Nathalie Clayer⁹ a britský spisovatel a novinář Misha Glenny.¹⁰ A budu reflektovat i práce českých historiků.¹¹ Můj příspěvek však nemá ambici předložit komplexní hodnocení současného stavu bádání¹² na dané téma.

⁵ Edin HAJDARPASIC, *Whose Bosna? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*, Ithaca 2015; TÝŽ, *Patriotic Publics: Rethinking Empire, Nationality, and the Popular Press in Ottoman and Habsburg Bosna*, in: *Beyond Musque, Church and State. Alternative Narratives of the Nation in the Balkans*, Theodora Dragostinova – Yana Hashamova (eds.), Budapest – New York 2016, s. 81–104.

⁶ Mitja VELIKONJA, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosna-Herzegovina*, Texas 2003.

⁷ Valeria HEUBERGER, *Muslims in Österreich-Ungarn um 1912*, Salzburger theologische Zeitschrift 1, 2012, s. 5–21; TÁŽ, *Habsburgmonarchie und der Islam in Bosnien-Herzegovina*, in: *Richard Potz zum 60. Geburtstag*, Österreichisches Archiv für Recht und Religion 2–3, 2003, s. 213–233; TÁŽ, *Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Herzegovina*, in: *Brückenschläge „Bosnischer Islam“ für Europa*, Stuttgart 2009, s. 1–5, [online], [citováno dne: 21. 12. 2016]. Dostupné z: http://downloads.akademie-rs.de/interreligioeser-dialog/091120_heuberger_kallay.pdf.

⁸ Tamás GORECZKY, *Benjamin Kállay und die ungarische Delegation in den 1880er Jahren*, Budapest 2007, s. 75–84.

⁹ Nathalie CLAYER, *Der Balkan, Europa und der Islam*, in: *Europa und die Grenzen im Kopf*, Karl Kaser – Dagmar Grashammer-Pohl – Robert Pichler (eds.), Klagenfurt 2003, s. 310. [online], [citováno dne: 21. 12. 2016]. Dostupné z: http://www.wg.uni-klu.ac.at/eo/Clayer_Balkan.

¹⁰ Misha GLENNY, *Balkán 1804–1999. Nacionalismus, válka a velmoci*, Praha 2003.

¹¹ Miroslav ŠESTÁK a kol., *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998; Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005; Jiří KUDĚLA, *Zemědělství kolonistů z českých zemí v Bosně a Hercegovině na konci 19. století*, *Slovanské historické studie* 3, 2014, s. 499–560, [online], [citováno dne: 3. 1. 2017]. Dostupné z: <http://www.hiu.cas.cz/cs/download/casopisy-elektronicky-na-web/2014/sp-shs-3-2014.pdf>.

¹² Z autorů zabývajících se danou problematikou dále uvedme: Peter SUGAR, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1914*, Washington 1963; Edward R. KANTOWICZ, *The Rage of Nations. The world in the 20th Century. Volume 1*, Michigan – Cambridge 1999, s. 94; John R. LAMPE, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge 2000, s. 80–81; Jordanka TELBIZOVA-SACK, *Die Balkan-Muslims und Europa*, in: *Europa im Ostblock. Vorstellungen und Diskurse 1945–1991*, José M. Faraldo – Paulina Gulińska-Jurgiel – Christian Domnitz (eds.), Köln – Weimar – Wien 2008, s. 191–192.

Rozdílnost přístupů

Je zřejmé, že v zemi s tak pohnutou a tragickou minulostí a zároveň tak názorově a konfesně (či etnicky) rozdělené, jakou je Bosna a Hercegovina, jsou na mnohá témata naprosto rozdílná, až protichůdná stanoviska a hodnocení. Nejinak tomu bude i v hodnoceních a stanoviscích o době rakousko-uherské nadvlády nad Bosnou a Hercegovinou i o samotné osobnosti Benjamina von Kállaye. Nicméně nenašel jsem stanoviska a hodnocení apriori naprosto odlišná. U současných (alespoň mnou reflektovaných) historiků zabývajících se touto problematikou jsem spíše našel odlišné důrazy na různé aspekty této doby a této osobnosti. Určité rozdílné přístupy se mezi jednotlivými historiky a balkanisty – dle jejich původu, ideového zaměření a především období jejich badatelské činnosti – přirozeně objevují. Jiné závěry činil Tomislav Kraljačić v době vydání své monografie (*Kalajev režim u Bosni a Hercegovini 1882–1903*) v roce 1987 a jiné závěry byly zřejmé během balkánské války či po ní. Bosenský historik Robert J. Donia klade důraz na peripetie tehdejších bosenských Muslimů, zatímco srbská historička Jelena Milojković-Djurić se spíše zaměřuje na Kállayovu snahu co nejvíce izolovat bosenské (především bosenskosrbské) obyvatelstvo od dění v Srbsku a v Černé Hoře. Tomislav Kraljačić a Ilijas Hadžibegović připisují mnohé problémy tehdejší Bosny a Hercegoviny na vrub kapitalistickému zřízení.¹³ V tomto smyslu sdílí protichůdná stanoviska chorvatský historik a katolický teolog Srečko M. Džaja.¹⁴ V mnoha předpokladech se však uvedení autoři shodují. Pro všechny (mnou reflektované) historiky byla rakousko-uherská okupace Bosny a Hercegoviny důležitým mezníkem bosenských dějin. Mluví se o jakémsi posunu Bosny a Hercegoviny od Východu (Orient) na Západ (Okcident). Všeobecně se Kállayovi přiznává jistá dobrá vůle Bosnu a Hercegovinu po všech stránkách povznést.

¹³ Zde je třeba přihlížet ke kontextu období jejich badatelské činnosti v 80. letech, srov.: T. KRALJAČIĆ, *Úloha cizího kapitálu ve vývoji kapitalismu v Bosně a Hercegovině*, s. 313–338; Ilijas HADŽIBEGOVIĆ, *Předpoklady rozvoje kapitalismu v Bosně a Hercegovině v 19. a na počátku 20. století*, in: *Hospodářské dějiny – Economic History*, sv. 7, Praha 1981, s. 121–144.

¹⁴ S. M. Džaja vidí v komunistickém pokusu řešení problémů mezi jednotlivými skupinami bosenské společnosti skrze utopického komunistického člověka přímou příčinu války a chaosu v 90. letech 20. století. Srov.: S. M. DŽAJA, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, s. 241.

Všeobecně je však kritizován za nedostatečné porozumění zemi, necitlivost v jejím spravování a s tím související neúspěchy jeho vlády.

K problematice rozdílných hodnocení daného období konstatuje Srečko M. Džaja,¹⁵ že nikdo nemůže zpochybňovat epochální obrat, jakým se stala pro Bosnu a Hercegovinu rakousko-uherská okupace. Džaja význam této události přirovnává k porobení Bosny a Hercegoviny Osmanskou říší roku 1463. Dle téhož autora nemůže být ani zpochybňována skutečnost, že touto událostí byla přehozena výhybka v dějinách této země právě od Východu k Západu. Také však připouští, že diametrálně odlišné názory a hodnocení mohou nastat u otázek, k čemu konkrétní rakousko-uherské kroky modernizačního programu v Bosně a Hercegovině vlastně vedly.

Okolnosti okupace

Rakousko-uherské okupaci předcházela tzv. Velká východní krize. V roce 1875 vypuklo v tehdy osmanské Bosně a Hercegovině povstání křesťanských rolníků. Toto povstání mělo původně motivy sociální a bylo, dle českého historika Ladislava Hladkého,¹⁶ reakcí na zvlí osmanských úřadů, které požadovaly od rolníků stále vyšší daně bez ohledu na neúrodu v předcházejícím roce. Povstalci (původně především pravoslavní rolníci) se spontánně ozbrojovali, přepadali statky muslimských velkostatkářů a vojenské posádky. Na jejich stranu se postupně přidávalo křesťanské měšťanstvo a duchovenstvo. Poté, co v roce 1876 povstalce v Bosně vojensky podpořilo Srbsko a Černá Hora, rozhořel se na Balkáně rozsáhlý národnostně a mocensky motivovaný konflikt. Toho se rozhodl využít tehdejší rakousko-uherský ministr zahraničí Julius (Gyula) Andrassy (1823–1890) k ovládnutí Bosny a Hercegoviny. Maďarský historik István Diószegi,¹⁷ který se osobností Gyuly Andrassyho celoživotně zabývá, vypočítává jeho tři hlavní motivy k tomuto kroku: rozšíření vlivu Rakousko-Uherska do jihovýchodní Evropy, blokování možnosti vytvoření velkého slovanské-

¹⁵ S. M. DŽAJA, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, s. 235.

¹⁶ L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 70.

¹⁷ István DIÓSZEGI, *Der Platz Bosnien-Herzegowinas in Andrassy's aussenpolitischen Vorstellungen*, in: *Brennpunkt Mitteleuropa. Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag*, Ulfried Burz – Michael Derndarsky – Werner Drobech (eds.), Klagenfurt 2000, s. 377–384.

ho státu na Balkáně, a v neposlední řadě využití surovinového bohatství Bosny a Hercegoviny.

Po různých dějinných dramatech a peripetiích, které tato krize vyvolala, po následném setkání rakouského císaře a ruského cara v severočeských Zákupích v červenci 1876 a jejich dohodě o společném postupu v této Velké východní krizi, dále po rusko-turecké válce v letech 1877–1878 a konečně po Berlínském kongresu v létě 1878,¹⁸ došlo během léta a podzimu 1878 k rakousko-uherské okupaci Bosny a Hercegoviny.

Tato okupace byla ve své době z mnoha pozic viděna jako sporná. Mnozí o ní mluvili jako o drahém vojenském dobrodružství, které jen stálo habsburskou monarchii zbytečně vynaložené peníze.¹⁹ Především se v Rakousko-Uhersku zvýšil podíl slovanského obyvatelstva, na což se v německy mluvícím, ale ještě více v maďarském prostředí hledělo mnohdy s nelibostí. (Ne)příznivé přijetí této okupace v rakouském německy psaném tisku zkoumal rakouský historik Horst Haselsteiner.²⁰

Mezi bosenským obyvatelstvem projeví velkou nespokojenost s touto okupací především bosenští Muslimové. Ti viděli v okupaci své země zřejmě nejistou budoucnost. Po staletí byli zvyklí žít pod osmanskou vládou a neuměli si svůj život pod nemuslimským panovníkem příliš představit. Prohlášení rakousko-uherského ministra zahraničí Andrásyho, že rakouské jednotky hrdě vpochodují do Sarajeva za zvuků vojenské muziky,²¹ se brzy mělo ukázat jako iluzorní. Při obsazování Bosny narazili rakouští vojáci na ozbrojený odpor nepravidelných jednotek bosenských obyvatel. Český historik Jiří Kuděla uvádí počet 950 mrtvých a téměř 4 000 raněných rakousko-uherských vojáků v období mezi červencem a říjnem 1878.²²

Samotná rakousko-uherská vláda si zpočátku se správou nově okupované země příliš nevěděla rady. Navíc zde, mezi rokem okupace 1878 a rokem rakousko-uherské anexe 1908, panoval poněkud komplikovaný a ne zcela

¹⁸ Popis těchto událostí blíže: L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 70–76.

¹⁹ V. HEUBERGER, *Muslimé in Österreich-Ungarn um 1912*, s. 6.

²⁰ Horst HASELSTEINER, *Öffentliche Meinung oder Meinungsppluralität? Zum Widerhall der Okkupation in der deutschsprachigen Presse der Donaumonarchie*, in: *Bosnien und Herzegowina. Die Orientkrise und die südslawische Frage*, Horst Haselsteiner (Hg.), Bd. 3, Wien 1996, s. 49–73.

²¹ V. HEUBERGER, *Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Herzegowina*, s. 2.

²² J. KUDĚLA, *Žemědělství kolonisté z českých zemí v Bosně a Hercegovině na konci 19. století*, s. 501.

přirozený státoprávní stav, kdy právně zůstávala Bosna a Hercegovina stále součástí Osmanské říše, ale fakticky již byla spravována rakousko-uherskou mocí. Správa země krátce po okupaci podléhala okupační armádě, což bylo finančně velmi nákladné. V roce 1879 tedy byla vytvořena civilní správa, kterou bylo pověřeno právě společné rakousko-uherské ministerstvo financí považované do té doby za nejméně vytížené. Od rakousko-uherského vyrovnání v roce 1867 si totiž obě části dualistické monarchie řídily největší objem financí odděleně.²³

Jak je již výše uvedeno, od roku 1882 do své smrti v roce 1903 vedl toto ministerstvo, a tím pádem i správu Bosny a Hercegoviny, Benjamin von Kállay. Před Kállayem tuto funkci vykonávali Leopold Friedrich von Hofmann (1879–1880), Joszef Szlavy von Érkenéz und Okány (1880–1882), a po Kállayově skonu Istvan Burián von Rajecz (1903–1912, 1916–1918) a Leon Ritter von Bilinski (1912–1915).

Kállay tedy přebral správu této tolik odlišné země pouhé čtyři roky po okupaci a tove značně krizové situaci. V roce 1882 se ve východní Hercegovině rozšířilo masivní povstání, které bylo způsobeno povoláním rekrutů z Bosny a Hercegoviny do rakousko-uherské armády. Následovalo odvolání Kállayova předchůdce Joszefa Szlavyho a jmenování právě Benjamina von Kállaye. Byl pokládán za kompetentního a sám se cítil být k této funkci povolán jako znalec dějin, kultury a jazyka Jihoslovánů.

Kállayovy vize a předpoklady

Jako příznivé předpoklady pro Kállayovo jmenování do funkce správce Bosny a Hercegoviny se jevíly jednak jeho částečný jihoslovanský (srbský) původ a s tím související znalost jazyka, ale také zkušenosti z jeho působení ve funkci rakousko-uherského konzula v srbské metropoli Bělehradě mezi léty 1868–1875. Jak ozřejmuje srbská historička Jelena Milojković-Djurić,²⁴ jeho matka Amelie von Kállay se jmenovala za svobodna Blašković de Ebetska a měla srbský původ. Samotný Kállay začal svoji kariéru jako reprezentant srbské menšiny v Uhrách. Jeho původ v kombinaci se složitými vztahy mezi Vídní a Budapeští však mnohdy působily v jeho profesním

²³ L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 76–81.

²⁴ J. MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, *Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Herzegovina, 1882–1903*, s. 215.

životě potíže. Jelena Milojković-Djurić předkládá tvrzení Kállayova dlouholetého přítele a životopisce, historika a balkanisty Ludwiga (Lajose) von Thallóczyho (1857–1916), dle něhož byl Kállay v nesnadné situaci, kdy byl ve Vídni coby Maďar považován za cizince a naopak v Uhrách coby vídeňský úředník za představitele cizí rakouské moci. Maďarský historik Tamás Goreczky²⁵ popisuje Kállayovy spletité vztahy s tehdejším předsedou uherské vlády, jímž byl Kálmán Tisza (1830–1902). Ty mohly znamenat určitou komplikaci pro Kállayovo jmenování do funkce společného rakousko-uherského ministra financí. Mezi těmito muži totiž panovaly vzájemné antipatie.

Kállayův otec István byl županem v kraji Csanád a pocházel z katolické rodiny. Byl považován za císařova muže. Jeho syn Benjamin už jen tím, že byl státním úředníkem ve Vídni, byl v politických kruzích v Budapešti nazýván „konzervativním a podlézavým vídeňským Maďarem“.²⁶ Kállay naopak nahlížel na Tiszu vídeňskou optikou, což znamenalo, že Tisza byl považován za malého a omezeného úředníka, jehož provinční politika není schopna rozpoznat příležitosti, které nabízí monarchie maďarskému národu. Kromě toho Kállay, jak míní Goreczky, považoval Tiszu za duchovního vůdce korupce v Uhrách. Tisza navíc pocházel z kalvinistické šlechtické rodiny. Pro svůj pozitivní vztah k maďarské revoluci v letech 1848–1849 měl ve Vídni přezdívku po slavném maďarském zloději „Sobri“. V tomto kontextu tedy nepřekvapí, že Tisza po sesazení Jozsefa Szlavayho z funkce společného ministra financí navrhoval tři jiné kandidáty. Byli jimi jeho bratr Lajos, dále spišský župan hrabě Albin Csáky a konečně diplomat Pál Széchényi. Panovník však již měl jako svého vlastního kandidáta vybraného právě Benjamina von Kállaye a dne 4. června 1882 ho jmenoval. Kálmán Tisza vzal nakonec toto nejvyšší rozhodnutí na vědomí a připustil, že Kállayovy zkušenosti by mohly být zárukou neopakování chyb bosenské administrativy. Představoval si tak, že nebude docházet k ozbrojeným povstáním a k jiným nepříjemným překvapením, a tím pádem nebude nutné navyšovat náklady na okupaci.

²⁵ T. GORECZKY, *Benjamin Kállay und die ungarische Delegation in den 1880er Jahren*, s. 75–84.

²⁶ T. GORECZKY, *Benjamin Kállay und die ungarische Delegation in den 1880er Jahren*, s. 80: „...einen konservativen, unterwürfigen Wiener Ungar“.

Ke komplexnějšímu obrazu Kállayovy osobnosti je třeba také zmínit jeho působení na pozici rakousko-uherského konzula v Bělehradě²⁷ mezi léty 1868–1875. Na výkon v této pozici nazírá Jelena Milojković-Djurić v kontextu tehdejší rakousko-uherské zahraniční politiky v Srbsku, tak jak ji určoval Andrásyho předchůdce na postu rakousko-uherského ministra zahraničí – Friedrich Ferdinand von Beust (1809–1886). Od něj dostal Kállay úkol posilovat rakousko-uherský vliv v srbských interních i zahraničních záležitostech. Měl srbské elity přesvědčovat o dobrých úmyslech vídeňské vlády a naopak rakousko-uherské úřady utvrzovat v důvěryhodnosti srbského souseda. Dále se měl Kállay pokoušet oslabovat ruský vliv v Srbsku a eliminovat jakékoliv panslavistické tendence. Navíc měl odrazovat srbskou stranu od pokusů podporovat široce koncipovanou jugoslávskou platformu – jakákoliv srbská vyjednávání prosazující jednotu mezi jižními Slovany měla být omezena. Největší důraz byl kladen na odrazování Srbska od možného sblížení se s bosenskými a hercegovinskými Srby. Dále bylo dle autorky Kállayovi doporučeno popírat existenci jakýchkoliv rakousko-uherských plánů ohledně přidružení Bosny a Hercegoviny. Srbští státníci měli být ujišťováni, že habsburská monarchie nemá v úmyslu měnit stávající hranice. Dále mělo být Srbsko varováno, aby pod vlivem Ruska nedělalo žádná agresivní opatření proti Turecku.

Benjamin von Kállay však nebyl typ pouhého kariérního politika. Již svoji roli bělehradského konzula chápal v širších souvislostech budoucího uspořádání vztahů mezi Maďary a jihoslovanskými národy. Podle Jeleny Milojković-Djurić byla Kállayova politická kariéra od samého počátku ovlivněna jeho zájmem o studium národnostní problematiky. Věřil, že budoucnost Uher bude záviset na přátelském a spravedlivém řešení menšinových otázek.

Benjamin von Kállay byl ve své době mimo jiné uznáván i jako historik, slavista a orientalista. V roce 1883 byl přijat za člena Uherské akademie věd (Magyar Tudományos Akadémia). Jako svůj zahajovací projev přednesl příspěvek zvaný *Uhry na hranici východu a západu (Magyarország a Kelet és a Nyugat határán)*, v němž shrnul svá stanoviska a politické vize.²⁸ V roce

²⁷ J. MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, *Benjamin von Kállay: Consul and Historian in Serbia from 1868–1875*.

²⁸ T. KRALJACIĆ, *Kalajev režim u Bosni a Hercegovini*, s. 61–87; J. MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, *Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Hercegovina, 1882–1903*, s. 215–216; T. GORECZKY,

1905 byl tento příspěvek přeložen do srbochorvatštiny a pod názvem *Ugarska na granici istoka i zapada* vydán v Sarajevu. Kállay v něm razil koncept civilizační mise Západu na Východě. Jednalo se, jak věřil, o jakýsi věčný protiklad a měření sil Ducha Západu (Geist des Okzidents) a Ducha Východu (Geist des Orients). Zatímco Duch Západu vytváří politicky vyspělou společnost, smysl pro společné hodnoty a s tím související velké státy, tak Duch Východu je charakterizován partikulárními zájmy a politicky vyspělá společnost je mu zcela cizí. Uherskému státu a maďarskému národu pak Kállay přidelil v tomto měření sil a v této civilizační misi zvláštní roli. Zdůrazňoval historickou roli Uher jako strážce Evropy před tureckou invazí. Dále vyzdvihl uherskou účast na křížáckých výpravách a na jejich snahách osvobodit Svatou zemi od muslimů. Maďaři, kteří do střední Evropy přišli původně z východu, se tedy po přijetí křesťanství stali důležitými průkopníky a obránci křesťanské civilizace proti muslimským Osmanům a v raném středověku navíc stejně vystupovali proti „heretikům“ (myšleno proti středověké gnosticko-dualistické sektě bogomilů).²⁹ Kállay také míní, že Maďaři jsou k západní civilizační misi předurčení díky své geografické poloze, skrze niž je v maďarské kultuře přítomno západní i východní paradigma. Tuto misi měla symbolizovat i uherská koruna, která se skládá ze dvou částí. Jedna část představuje Řím, druhá Byzanc. Jelena Milojković-Djurić tyto Kállayovy vize ale především hodnotí jako snahu o ospravedlnění uherské intervence v balkánských záležitostech.

Svůj bosenský koncept Kállay prezentoval například v rozhovoru pro

Benjamin Kállay und die ungarische Delegation in den 1880er Jahren, s. 81–82; N. CLAYER, *Der Balkan, Europa und der Islam*, s. 310; V. HEUBERGER, *Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Herzegowina*, s. 3.

²⁹ Tématem středověkých uherských (maďarských) misí mezi bosenskými bogomily (a s tím spojenými uherskými mocenskými aspiracemi) se zabývají například maďarští historici Pál Engel, István Petrovics nebo německá historička Julia Burkhart (Dücker). Srov.: Pál ENGEL, *Zur Frage der bosnisch-ungarischen Beziehungen im 14.–15. Jahrhundert*, *Südost-Forschungen*, 1997, s. 27–42; István PETROVICS, *Hungary and the Adriatic Coast in the Middle Ages. Power Aspirations and Dynastic Contacts of the Arpadian and Angevin Kings in the Adriatic Region*, in: *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 5, 2005, s. 62–73; Julia BURKHARDT, *Allerchristlichste Könige und Mindere Brüder. Franziskanische Kloster als Begegnungsräume in angevinischen Königreich Ungarn*, in: *Abrahams Erbe. Konkurrenz, Konflikt und Koexistenz der Religionen im europäischen Mittelalter*, Klaus Oschema – Ludger Lieb – Johannes Heil (eds.), Berlin – München – Boston 2015.

londýnský *Daily Chronicle*³⁰ v roce 1885. Vysvětloval své působení v Bosně a Hercegovině jako kulturní misi, která se má uskutečnit skrze racionální administrativu. Úkolem rakousko-uherské monarchie prý bylo přinést civilizaci lidem z Východu („carrying civilization to Oriental people“). Objasňoval své úsilí vystavět nové formy na starých či zavádět novoty, ale zároveň zachovávat tradice země, vnímal svoji a rakousko-uherskou misi v Bosně a Hercegovině v mýtických kategoriích – od chaosu po kosmos. Před okupací byla podle něho země zmítána v chaosu, korupci a anarchii. Nové autority prý tyto problémy řeší, obnovují pořádek a zajišťují rovnost všem náboženstvím.

Metoda „hard power – soft power“

Jako účinnou metodu řešení problémů v Bosně a Hercegovině prosazoval Kállay využívání metody „hard power – soft power“, tedy jakousi metodu cukru a biče. Pojmem „hard power“ se rozuměla silná vojenská a policejní přítomnost, hustá síť četnických stanic, militarizované pásmo a systém strážních věží na hranicích se Srbskem a Černou Horou atd., jako „soft power“ byly myšleny investice do modernizace země, podpora kulturního života, vzdělání a vědy.

Jak je již výše uvedeno, přebíral Kállay správu v krizovém roce povstání. Jako první úkol si vytyčil eliminovat hrozbu nových podobných nepokojů a s tímto úzce spojenou hrozbu jihoslovanských (či velko-srbských, případně velko-chorvatských) aspirací. Dobře si byl vědom skutečnosti, že Bosna a Hercegovina je obklopena do značné míry národnostně (a konfesně) homogenními státy: Srbskem, Černou Horou a Chorvatskem. Ihned po svém nástupu nechal vybudovat militarizované pásmo skládající se z husté sítě strážních věží. To mělo být dokončeno již do konce roku 1882. Jelena Milojković-Djurić popisuje přísné parametry tohoto „cordon militaire“.³¹ Na srbské a černohorské hranici bylo v provozu třicet pět strážních věží a v každé z nich bylo neustále přítomno nejméně čtyřicet až padesát mužů.

³⁰ R. J. DONIA, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*, s. 14; M. VELIKONJA, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Hercegovina*, s. 120.

³¹ J. MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, *Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Hercegovina, 1882–1903*, s. 212–213; T. KRALJACIĆ, *Kalajev režim u Bosni a Hercegovini*, s. 100–106.

Navzdory nadměrným nákladům byl Kállay s tímto opatřením spokojen. Autorka zmiňuje jeho zprávu z roku 1885, v níž uspokojeně konstatoval, že „cordon militaire“ zastavil téměř jakýkoli kontakt mezi obyvatelstvem těchto sousedních zemí. Mezi místním obyvatelstvem se nově přísně střeženým hranicím začalo říkat čínská zeď. S tímto opatřením byly navíc zavedeny nekompromisní pasové kontroly na hranicích mezi Bosnou a Hercegovinou a okolními zeměmi. Kállay byl i ve vídeňské vládě varován před nepříznivým ohlasem těchto „drakonických“ předpisů v zahraničí.

Zatímco se původně „cordon militaire“ prezentoval jako opatření, které mělo uklidňovat rozjitřenou situaci, skutečným Kállayovým cílem bylo trvalé odcizení se mezi obyvatelstvem Černé Hory a Hercegoviny. Milojković-Djurić v této souvislosti cituje raport ministra financí z roku 1889, že „cordon militaire“ má zabránit jakémukoliv kontaktu mezi obyvatelstvem a dále má „*vyvolat oslabení vzájemných pocitů blízkosti mezi, krví a náboženstvím, příbuznými kmeny. Stávající vazby se sousedním obyvatelstvem Černé Hory by měly být přerušeny a v obyvatelích Hercegoviny by se měla rozvíjet úplná a vědomá oddanost našemu státu.*“³²

Další opatření spadající pod Kállayovu metodu „hard power“ bylo zavedení tuhé cenzury. Jelena Milojković-Djurić uvádí tehdejší výše trestů za držení a šíření zakázaných periodik a knih – pokuta 50 až 300 zlatých, či dokonce vězení v délce trvání od jednoho do tří měsíců.³³ Do konce roku 1884 bylo zakázáno deset periodik vydávaných v Bělehradě a v dalších letech na černé listině přibýlo mnoho dalších zakázaných novin, časopisů a knih, jednak srbské či chorvatské provenience, ale také domácí s kritickým obsahem vůči rakousko-uherskému státu.

Vedle této „hard power“ hodlal Kállay využívat také metodu „soft power“. Bezpochyby se snažil Bosnu a Hercegovinu ekonomicky i kulturně povznést. Je-li v předchozích kapitolách konstatováno, že na některé aspekty Kállayova působení v Bosně a Hercegovině mají různí autoři odlišná hodnocení, tak otázka úspěšnosti těchto snah patří právě mezi tato sporná

³² „...induce the weakening of the mutual feelings of closeness among related tribes by blood and religion. The existing ties with the neighboring population of Montenegro should be severed and the people of Herzegovina directed to develop a complete and conscious devotion to our state.“ Přeložil autor, citováno dle: J. MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, *Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Hercegovina, 1882–1903*, s. 213.

³³ *Tamtéž*, s. 214–215.

témata. Hodnocení se pohybují v rozmezí od velmi kritických britského novináře Mishy Glennyho či Jeleny Milojković-Djurić až po kladná hodnocení, která sdílí například maďarský historik Tamás Goreczky či rakouská historička Valeria Heuberger. Misha Glenny se nedomnívá, že by byla země za Kállayovy vlády příliš zmodernizována.³⁴ Jeho administrativě například vyčítá, že nebyla schopná prosadit stavbu ani nejdůležitějších železničních spojení. Jelena Milojković-Djurić³⁵ si především všímá nerovnoměrného hospodářského růstu v důsledku nedořešených pozemkových reforem. Na druhé straně Tamás Goreczky³⁶ míní, že Bosna a Hercegovina Kállayovi vděčí vskutku za mnohé. Kállay se dle Goreczkyho opravdu snažil vytvořit z Bosny a Hercegoviny moderní stát a vymanit tuto zemi ze středověké zaostalosti. Jako ministr financí se cítil být zprostředkovatelem výdobytků západní civilizace pro balkánské národy. Byl přesvědčen, že rozvojem její vlastní civilizace pomáhá nábožensky různorodé společnosti posunout se „do Evropy“. Během jeho vlády byly vybudovány četné železniční tratě, pozemní komunikace, školy a nemocnice, byly otevřeny nové doly a továrny a také se zde rozvíjelo zemědělství. Goreczky tedy usuzuje, že Kállay považoval Bosnu nikoliv za kolonii, ale za modelový stát a že jej podle toho řídil.

Rakouská historička Heuberger dodává, že mnohé více či méně významné veřejné budovy, úřady či školy, které dodnes zdobí zdejší krajinu, pochází právě z Kállayova funkčního období.³⁷ Z nejvýznamnějších uvádí šariatickou právní školu v Sarajevu z roku 1887 nebo sarajevskou radnici otevřenou v roce 1896, která od roku 1948 slouží jako národní knihovna. V roce 1884 Kállay zaštiťoval vznik Muzejní jednoty Bosny a Hercegoviny a jí iniciované Zemské muzeum Bosny a Hercegoviny, které bylo otevřeno 1. února 1888. S muzeem a muzejní jednotou je však spojena určitá kontroverze, popsána níže.

³⁴ M. GLENNY, *Balkán 1804–1999. Nacionalismus, válka a velmoci*, s. 221–222.

³⁵ J. MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, *Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Herzegovina, 1882–1903*, s. 213–214.

³⁶ T. GORECZKY, *Benjamin Kállay und die ungarische Delegation in den 1880er Jahren*, s. 81.

³⁷ V. HEUBERGER, *Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Herzegowina*, s. 1.

Utváření se národních identit v křesťanské části společnosti

Jednou z nejdůležitějších oblastí, která určovala Kállayovu politiku, ale se kterou zároveň Kállayova politika nejvíce zápasila, bylo právě hledání a utváření se národních identit. Slovinský historik Mitja Velikonja mluví v případě Bosny a Hercegoviny o procesu postupné sebe-identifikace bosenských pravoslavných křesťanů coby Srbů a bosenských katolických křesťanů coby Chorvatů.³⁸ Bosenskochorvatský historik Srečko M. Džaja³⁹ vidí v tomto období konec éry „klasického konfesionalismu“, která je podle něj nahrazována epochou nacionalismu. V případě Bosny a Hercegoviny však není tento konfesionalismus od nacionalismu oddělen, nýbrž navzájem splývají.

Džaja si všímá odlišností a specifik jednotlivých národních hnutí (či dle jeho označení jednotlivých nacionalismů) v Bosně a Hercegovině a tato jednotlivá národní hnutí (či jednotlivé nacionalismy) srovnává. Všímá si například protikladu mezi srbským nacionalismem, který vidí jako víc kompaktní a jednotvárný, a chorvatským či bosensko-muslimským, jejichž duchovní profily vidí jako méně celistvé, rozmanitější a barevnější. Zatímco bosenské srbsko-ortodoxní prostředí žilo podle něj v sobě uzavřeném světě, ideové prostředí bosenských Chorvatů a Muslimů bylo více propojeno s vnějším světem, mimo jiné i skrze světový katolicismus či světový islám. Příčinu této srbské jednotvárnosti vidí Džaja ve staletí trvajícím područí pod Osmanskou říší. Srbové ztratili dle autora během dlouhého osmanského panování určitý nadhled. Pravoslavná církev, která jako jediná instituce zastřešovala široké vrstvy obyvatelstva, údajně poněkud zaostávala v minulosti. Vůči osmanskému muslimskému státu se srbská společnost vymezovala nejen důrazem na jazyk, ale i na svoji národní mytologii, ze které Srbové čerpali své politické sebevědomí. Po osvobození z osmanského područí chápala srbská společnost pod vlivem evropského romantismu svůj jazyk nikoliv pouze jako základ moderního srbského národa, ale především jako pilíř rozmáhajících se idejí „velkosrbství“ či

³⁸ M. VELIKONJA, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Hercegovina*, s. 130–131.

³⁹ S. M. DŽAJA, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, s. 238–240.

„pansrbství“ (Groß- und Panserbismus). Ve jménu jazyka požadovala srbská inteligence nejen odstraňování všeho cizího, ale také vznášela nárok na „zesrbštění“ (Serbisierung) jednak místních katolických Chorvatů, ale především bosenských Muslimů. Obě skupiny byly viděny ze srbské strany jako jakýsi „nehotový element“ (unfertiges Element), kterému bylo Srbství cizím panstvem a nenávislnou propagandou v minulosti odcizeno. Moderní srbský národ se měl znovu sjednotit. Témata, která byla důležitá pro nesrbské skupiny obyvatel, jako byla například mezi chorvatskou inteligencí problematika klerikalismu nebo mezi muslimskou inteligencí problematika přizpůsobování se ne-islámskému modernímu světu, byla srbské společnosti cizí. Tehdejší srbská inteligence, domnívá se Džaja, neměla pro tato témata svých sousedů žádné porozumění. Naopak v nich hledala pouze slabiny úmyslně rozsévané cizí propagandou v boji proti ideji Srbství. Jak v katolictví, tak v islámu viděli jakési cizí elementy, které se měly do budoucna z jihoslovanského prostředí vytrátit.

Chorvatská inteligence v Bosně a Hercegovině reagovala na ideu „velkosrbství“, míní Džaja, vytvořením dvou protikladných národních ideologií. Na jedné straně zde vzniká idea „jihoslovanství“ („jugoslávství“), která usilovala o jakési přemostění se (Überbrückung) či přiblížení se (Annäherung) k Srbům i Muslimům, na straně druhé se zde objevuje idea „velkochorvatství“, která měla být hrází vůči velkosrbským nacionalistickým výzvám. Mezi chorvatskou inteligencí navíc probíhala konfrontace mezi klerikálními a antiklerikálními či liberálními vrstvami. Džaja soudí, že liberální a antiklerikální vrstvy měly blíže k ideji „jihoslovanství“, zatímco katolické vrstvy inklinovali spíše k ideji „velkochorvatství“.

Z trochu jiného úhlu pohledu nahlíží na bosenskou verzi „jihoslovanství“ historik Edin Hajdarpasic. Dle něj viděli v této jihoslovanské (jugoslávské) identitě její bosenští nositelé hlavní oporu proti cizákům (alien) způsobujícím národní utrpení.⁴⁰ Rakousko-uherskou okupaci vnímali jako pouhý posun z tureckého područí (islám, násilí, hrubost) do rakousko-uherského vězení (křesťanství, administrativa, pedantství). Vymezení této jihoslovanské identity bylo však od počátku nejednoznačné. Původní srbsko-chorvatský vlastenecký diskurs dle Hajdarpasice jasně vymezoval rozdíl mezi muslimským „panstvem“ a křesťanskými „nevolníky“. Postupně však byli

⁴⁰ E. HAJDARPASIC, *Whose Bosna? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*, s. 81.

bosenští Muslimové do jihoslovanského společenství váhavě přijímání. Rozpor, zda a do jaké míry bosenské Muslimy do tohoto jihoslovanského společenství zahrnovat, Hajdarpasic demonstruje na soudobém literárním díle a jeho ohlasu. V roce 1846 byl vydán román *Smrt Smail-agy Čengiće* od Ivana Mažuraniće. Osmanský generál Smail-aga Čengić (1780–1840) byl historickou postavou – bosenský Muslim, který se podílel na potlačování bosenských protiosmanských rebelií. Román popisuje násilí osmanských vojáků a bývá označován jako „Epos nenávisti“. Stával se tedy stimulujícím podnětem srbsko-chorvatské nenávisti ke všemu tureckému, ale i ke všemu muslimskému. Na druhou stranu, jak Hajdarpasic dále vysvětluje, například chorvatský spisovatel a národní buditel Franjo Marković (1845–1914) soudil, že tito „turečtí páni“ (myšleno vysoce postavení bosenští Muslimové ve strukturách osmanské říše) se sice zřekli víry a stali se úhlavními utiskovateli slovanského lidu, ale přece jen z tohoto slovanského lidu pochází a jsou stále jeho součástí. Dědové, jak těchto „tureckých pánů“, tak i onoho osmanského generála Smail-agy Čengiće, byli slovanští hrdinové. Toto označoval za hořkou ironii dějin jižních Slovanů. Bosenský Muslim tedy u svých křesťanských sousedů zosobňoval, dle Hajdarpasice, jakousi rozporuplnou postavu – of the (br)other – tedy zároveň někoho cizího a zároveň vlastního. Jednou je vykreslován jako fanatický utiskovatel a cizák, jindy jako národní soukmenovec (co-national).

Muslimské obyvatelstvo versus nemuslimský stát

Srečko M. Džaja⁴¹ míní, že největší výzvy ze všech skupin obyvatelstva v Bosně a Hercegovině v rakousko-uherském období stály před společností muslimskou, protože okupace v roce 1878 nejvíce změnila život v mnoha ohledech právě jim: v psychologickém, kulturním, hospodářském i politickém. Muslimové byli nuceni opustit svůj privilegovaný status, který mezi ostatními skupinami obyvatel do té doby měli, a byli nuceni svoji politickou existenci nově redefinovat. Kállayův režim jim to dle autora podstatně ulehčoval svojí velmi pomalou modernizační politikou bez radikálních reforem. Přesto to byl pro ně mimořádně silný šok. Džaja míní, že se z něj dodnes (kniha vydána v roce 1994) nevzpamatovali. Cesta

⁴¹ S. M. DŽAJA, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, s. 238–240.

bosenských Muslimů ke kulturní a politické modernitě vedla přes mnohá úskalí a přinášela sebou výzvy, na které bosenští Muslimové reagovali nejistě, s jakýmsi pocitem viny a zároveň se sklonem vinit ze svých omylů a neúspěchů své protivníky – jednou rakousko-uherskou moc (tedy i samotného Kállaye), jindy nacionalismus svých sousedů a nakonec v nedávné době i komunismus.

Kállayova politika vůči muslimskému obyvatelstvu v Bosně a Hercegovině patří také ke kontroverzním tématům. Různé názory na tyto kroky se pohybují v širokém pásmu od hodnocení britského badatele Glennyho, který vidí Kállayovu politiku vůči bosenským Muslimům jako necitlivou, až po závěry Jeleny Milojković-Djurić, která naopak považuje Kállayovu politiku vůči bosenským Muslimům spíše za opatrnou. Misha Glenny vidí danou situaci jako střet dvou naprosto odlišných světů a kultur. „*Dvojhlavý orel vybudoval svá hnízda ve všech městech a vesnicích. Náhlá invaze stovek byrokratů v habsburských službách měla na muslimy zvláštní psychologický dopad. Muži v elegantně střižených evropských uniformách mávali plnicími pery a razítky a vyžadovali detailní informace o nových poddaných říše, pletli se do soukromého života a zvyků rodin, jejichž slovo bylo v Bosně a Hercegovině ještě před několika měsíci mocnější než slovo sultána. Noví vládcí vykřikovali rozkazy v cizím jazyce, počítali domy a vyměřovali cesty a ještě častěji půdu, na níž měli být brzy vybudovány silnice a železnice. Na budovy věsili štíty a na ulicích ukaza-tele. Obojí v cizím jazyce.*“⁴² Naopak Jelena Milojković-Djurić si především všimá skutečnosti, že byla odkládána tolik potřebná pozemková reforma, a to právě s ohledem na postavení muslimských velkostatkářů, kterým se Kállay tímto bál odejmout ekonomická privilegia a roli vedoucí či společensky odpovědné třídy.⁴³

Bosenský venkov se během Kállayova působení příliš nerozvíjel, protože v něm stále byly přítomny poměry vzniklé v osmanských dobách. Jak vysvětluje Ladislav Hladký,⁴⁴ rakousko-uherské úřady zachovaly zavedenou praxi z těchto dob v podstatě beze změny včetně polofeudálních vztahů mezi muslimskými pronajímateli půdy (tzv. begové a agové) a rolníky (tzv. kmeti), ale především včetně starého daňového systému (desetina jako daň

⁴² M. GLENNY, *Balkán 1804–1999. Nacionalismus, válka a velmocí*, s. 217.

⁴³ J. MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, *Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Hercegovina, 1882–1903, Habsburg's policies in Occupied Territory*, s. 213–214.

⁴⁴ L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 87.

vybíraná státem, třetina jako daň vybíraná pronajímatelem půdy). Na jednu stranu se jednalo o zdroj trvalého sociálního napětí, na druhou stranu tím ale Kállay docílil ochoty muslimské „aristokracie“ přizpůsobit se novým poměrům a stát se relativně loajální vůči novému režimu.

Bosenský historik Robert J. Donia si ve svém díle všímá obou výše zmíněných problémů Kállayovy politiky vůči muslimskému obyvatelstvu, tedy i určité necitlivosti, ale zároveň v některých ohledech také přílišné opatrnosti. Dle něj se Kállay k částečnému omezení výsad muslimských velkostatkářů odhodlal.⁴⁵ Mnoho administrativních funkcí, které byly původně vykonávány muslimskými majiteli půdy a soudci, přešlo na stát, čímž byly tradiční muslimské výsady omezeny. Muslimům však zůstala jejich dominantní sociální a hospodářská role v bosenské společnosti. Zákony obsahující problematiku vztahů mezi majiteli půdy a rolníky byly zachovány, kodifikovány a znovu vymáhány státem se zdůvodněním, že instituce poddanství sestávala ze závazných smluv mezi jednotlivci a patřila tedy do oblasti „soukromého“ práva. Pokračování poddanství znamenalo, že muslimští pronajímatelé nebyli zbaveni primárního zdroje příjmů, totiž příspěvků, které shromáždili od svých rolníků. Rakousko-uherský režim také zachoval jisté kompetence stávajícím vůdcům jednotlivých skupin obyvatelstva (za předpokladu, že sympatizovali s politikou monarchie) za účelem usnadnění vlastní správy. Donia tedy mluví o jakési tiché alianci, kterou vláda uzavřela s muslimskými vůdci. Stávající představitelé veřejnosti tedy měli skrze svou dosavadní autoritu a prestiž legitimizovat nový režim v očích obyvatelstva.

Logickou Kállayovou ambicí byla snaha oddělit, a to jednak administrativně a právně, ale především mentálně, bosenské Muslimy od Osmanské říše. Tomu mělo napomoci vytvoření bosenského úřadu Reis ul-Ulema (nejvyšší náboženské autority v zemi). Tím měla vzniknout náboženská hierarchie, která by již nebyla závislá na Istanbulu. Do rakousko-uherské okupace totiž islámské společenství v Bosně vlastní náboženskou hierarchii nemělo a bylo nábožensky vedeno z Istanbulu. Kállayovi usnadnila situaci ta skutečnost, soudí Donia⁴⁶, že dosavadní bosenský nejvyšší mufti (duchovní) Hilmi Omerović (1816–1895) byl austrofil, a byl tedy svolný

⁴⁵ R. J. DONIA, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*, s. 16.

⁴⁶ *Tamtéž*, s. 21.

spolupracovat s představiteli rakousko-uherské správy. V roce 1882 byl po složitých diplomatických jednáních s Istanbulem tento úřad založen a do funkce nejvyšší autority dosazen právě Hilmi Omerović. Když byly poté z Istanbulu vznášeny nějaké námitky ohledně náboženských svobod muslimů v Bosně a Hercegovině, z rakousko-uherské strany přišla okamžitá odpověď, že ve funkci nejvyšší náboženské autority byl potvrzen člověk, kterého dosadili sami Osmané. Na turecké pochybnosti týkající se samotného vzniku bosenského úřadu Reis ul-Ulema Rakušané odpovídali, že tento úřad vznikl na přání muslimů v Bosně a Hercegovině a rakouské úřady tímto respektují právo muslimů svobodně komunikovat se svými duchovními nadřízenými. V čele bosenského muslimského právního systému tedy stál úřad Rais ul-Ulema a čtyřčlenný sbor Medžlissi. Šariatické soudy tvořily jakýsi přídavek rakouského soudního systému. V Sarajevu byl zřízen Nejvyšší šariatický soud, který dohlížel na činnost nižších soudců a také fungoval jako odvolací soud. Tyto instituce byly vybaveny určitými pravomocemi v jurisdikci manželského a rodinného práva a v rozvodových kauzách, v nichž byly oprávněny rozhodovat podle ustanovení práva šaría.

Jednou z důležitých Kállayových modernizačních snah, kterou uvádí Srečko M. Džaja, byla snaha o reformu muslimského školství,⁴⁷ které zahrnovalo náboženské školy vyšší, tzv. medresy, a nižší, tzv. mekteby. Ty se ještě dělily na tradiční a reformované. Tento školský systém však nebyl kompatibilní se školským systémem evropským. Kállay si byl vědom toho, míní Džaja, že nemůže zastaratý a nepraktický muslimský školský systém změnit naráz. Měl totiž pro své reformní snahy nakloněnou pouze úzkou skupinu moderně smýšlející muslimské inteligence. Snažil se jej tedy modernizovat pomalými kroky. Usiloval o postupné sjednocování bosenského muslimského školství s evropským. Jeho snahou bylo modernizovat nižší mekteby do té míry, aby mohli žáci po absolvování této školy přejít na vyšší stupeň v běžných školách evropského typu. Z toho důvodu usiloval také o to, aby se v modernizovaných mektebách učilo vedle arabského písma také v latině či cyrilici.

Přes Kállayovy snahy udržovat mezi křesťanským státem a muslimským obyvatelstvem jakési korektní vztahy se nedařilo zbavit tyto vztahy stále

⁴⁷ S. M. DŽAJA, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, s. 66.

přítomné vzájemné nedůvěry. Ta se navíc prohloubila po rozdmýchání případu Faty Omanovićové v roce 1899, kdy mladá dívka konvertovala ke katolické církvi poté, co se odmítla vdát za otcem zvoleného partnera a utekla do katolické Dalmácie. Muslimští vůdcové se velmi ostře vymezovali proti katolickému tzv. proselytismu, tedy katolickým misiím mezi muslimským obyvatelstvem.⁴⁸

K nedůvěře bosenských Muslimů k rakousko-uherskému nemuslimskému státu také přispívaly různé každodenní obtíže, které plynuly z určitých kulturních odlišností mezi bosenskými obyvateli a novými správci. Jedním z opatření, které nový režim přinesl do všedních dnů bosenského obyvatelstva, bylo například povinné očkování dětí. Příslušný očkovací zákon byl v Bosně a Hercegovině mnohem přísnější než v ostatních zemích monarchie. Valeria Heuberger uvádí, že zatímco v Bosně a Hercegovině byla očkovací povinnost zákonem ustanovena, ve zbytku monarchie se povinné očkování vyžadovalo, nikoliv zákonem ustanovovalo.⁴⁹ Toto a jiná zdravotní a hygienická nařízení, která byla rakousko-uherskou státní správou akurátně vyžadována, byla pro bosenské Muslimy naprosto neobvyklá a narážela na odpor.

Zvláštní komplikace, která se sice netýkala každodenního života běžných bosenských Muslimů, která ale dokresluje složitost vztahů mezi muslimským obyvatelstvem a nemuslimským státem, nastala například v souvislosti s poutěmi bosenských Muslimů do Mekky.⁵⁰ Jak popisuje Valeria Heuberger, již v roce 1881, tedy krátce po okupaci, byli poutníci do Mekky vybaveni rakousko-uherskými pasy, aby mohli být evidováni a při návratu lékařsky prohlédnuti. K zabránění šíření dovlечených nemocí byla k dispozici ve Slavonském Brodu karanténní stanice, kde poutníci odkládali svá oblečení a zavazadla, včetně různých předmětů od koberců až třeba po vodní dýmky. Toto vše bylo podrobena úřední hygienické kontrole. I zde bylo všechno důsledně organizováno. Mnoho zavazadel bylo spáleno, cenné předměty bývaly po schválení důkladně dezinfikovány. Pokud se však při dezinfekci něco zničilo či znehodnotilo, nebo v případě nucených

⁴⁸ S. M. DŽAJA, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, s. 61.

⁴⁹ V. HEUBERGER, *Muslime in Österreich-Ungarn um 1912*, s. 7–8.

⁵⁰ *Tamtéž*, s. 9–10.

pobytů v karanténě, obdržel poškozený odškodné. Když byla poutníkovi diagnostikována nemoc jako tyfus, cholera nebo jiná dovlečená nemoc, byly náklady na léčení hrazeny z prostředků zemského rozpočtu.

Rakousko-uherské úřady se však ve vztahu vůči muslimskému obyvatelstvu v Bosně a Hercegovině většinou zabývaly závažnějšími záležitostmi. V roce 1900 musel Kállay řešit jednu z několika protestních peticí muslimských majitelů půdy. Na tomto příkladě demonstuje Robert J. Donia⁵¹ styl a metody Kállayovy každodenní politiky vůči obyvatelům Bosny a Hercegoviny. V dané petici byly obsaženy dva body. Jeden se týkal problematiky vlastnictví půdy a druhý otázky rozvodů. V obou případech se jednalo o požadavek výrazného rozšíření pravomocí pro muslimské autority a oba tyto požadavky byly v dané podobě pro rakouské úřady nepřijatelné. V prosinci roku 1900 přišlo oficiálně předat tuto petici Kállayovi do Sarajeva osm muslimských vůdců z jednotlivých krajů. Jeho odpověď přítomné poněkud překvapila – vyjádřil uspokojení, že za ním v této záležitosti dorazili a že si tím tedy uvědomují nutnost komunikace s příslušnými úřady, v tomto případě se zemskou vládou. Dále Kállay delegáty pochválil za to, že se ve své petici zabývají pouze náboženskými a vzdělávacími záležitostmi. Musel prý jenom přehlédnout, ten prchavý odkaz (fleeting reference) na práva vlastníků půdy. Delegátům se dostalo poučení, že by měli dbát na školní docházku muslimské mládeže, čímž by se vyhnuli zaostávání bosenských Muslimů za ostatními etnickými skupinami, a přispěli tak naopak k zachování své dlouhodobé vedoucí pozice. Dále byli ujištěni, že zemská vláda jejich obavy sdílí a přeje si zachovat islámskou víru v Bosně. Dokument však potřebuje být řádně prostudován. Není pochyb o tom, ujišťoval Kállay delegáty, že některá ustanovení by mohla být okamžitě schválena, ale jiná je třeba dále objasnit a projednat. Navrhl, aby muslimští vůdci začali jednat s civilním správcem Bosny a Hercegoviny Hugo von Kutscherou (1847–1909), který bude oprávněn mluvit jménem vlády.

Protože však byl zrovna muslimský svátek ramadán, navrhl první jednání odložit. Tím docílil souhlasu s odložením dalšího řešení problému na únor. Kállayovo zdvořilé a povzbudivé prohlášení způsobilo, že se

⁵¹ R. J. DONIA, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*, s. 141–143.

během několika hodin šířila ulicemi Sarajeva veliká euforie. Muslimští vůdci mluvili v superlativech o svých nadějích na usmíření se s vládou. Kállayovi se tak podařilo problém co nejvíce odsunout a pozdržet.

Do roku 1901 tedy vstupovali bosenští Muslimové optimisticky,⁵² jejich naděje se však měly brzy rozplynout. Některé jednotlivé požadavky, jež tyto protesty obsahovaly, byly projednávány mezi únorem a dubnem 1901. Klíčové otázky ale řešeny nebyly. Vláda se pouze snažila, popisuje Donia, jednání co nejvíce protahovat a dosáhnout tím dvou cílů. Zaprvé potřebovala čas k působení rozkolů mezi muslimským vedením. Zadruhé předpokládala, že nadšení a odhodlání muslimských lidových vrstev brzy vyprchá a protesty samovolně ustanou. Zpočátku se jevila jako úspěšná. Kállay dal svým vládním vyjednávačům instrukce, aby většinu bodů rychle schválili. Jednalo se však jen o součást promyšlené strategie, kterou sledoval co nejdříve protahování jednání a udržování iluze, že si režim upřímně přeje jejich požadavky splnit. Nakonec se jednání vytratila do ztracena. Těmito výše popsanými metodami se Kállayovi dařilo uklidňovat mnohé konfliktní situace.

Významným průvodním jevem nedůvěry muslimského obyvatelstva v rakousko-uherskou monarchii, který je potřeba také zmínit, byla masivní emigrace. Valeria Heuberger uvádí, že podle odhadů opustilo mezi léty 1878 a 1918 Bosnu a Hercegovinu až 150 000 – byť často jen dočasných – muslimských vystěhovalců.⁵³ Ti utíkali v několika fázích, jež měly přímou souvislost s určitými událostmi. Jiří Kuděla uvádí čtyři veliké utečenecké vlny bosenských Muslimů. První proběhla bezprostředně po roce 1878. Další pak následovala v době protirakouského povstání v roce 1882, které vyvolal nový branný zákon. Další vlna migrace byla zaznamenána počátkem devadesátých let a poslední v roce 1908, kdy byla Bosna a Hercegovina Rakousko-Uherskem oficiálně anektována. Tito muslimští emigranti se většinou usazovali ve zbývajících evropských provinciích Osmanské říše, především v Sandžaku nebo dnešní Makedonii. Mnoho z nich však našlo svůj nový domov v Istanbulu, či dokonce až v daleké Anatolii.⁵⁴ Jiří Kuděla uvádí další emigrační vlnu zaznamenanou naopak

⁵² R. J. DONIA, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*, s. 161.

⁵³ V. HEUBERGER, *Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Hercegowina*, s. 3–4.

⁵⁴ Jednotlivé fáze muslimské migrace z Bosny a Hercegoviny dokumentuje Jiří Kuděla na

mezi pravoslavným obyvatelstvem Bosny. Mohlo jít o důsledek zklamané naděje, že Bosna nebyla připojena k Srbsku. Postupná stabilizace politických a ekonomických poměrů ale způsobila i opačné procesy – vracela se část emigrantů, pro které se Osmanská říše zemí zaslíbenou nestala. Vedle nich přicházeli noví imigranti, a to především z dalších částí Rakousko-Uherska. Mnoho imigrantů však přišlo také ze Sandžaku, ze Srbska nebo z Černé Hory.⁵⁵ Hra s kartou emigrace, soudí Valeria Heuberger, byla vždy vítaným prostředkem bosensko-muslimské vedoucí třídy, jak upoutat pozornost, a to jak ve Vídni, tak také v Istanbulu – především v roce 1908, v krizovém roce anexe.⁵⁶

Pro bosenské Muslimy znamenala rakousko-uherská okupace jejich země mimořádný šok. Na druhou stranu je třeba ke vztahu muslimského obyvatelstva a křesťanské rakousko-uherské monarchie ještě dodat, že právě zásluhou rakousko-uherské nadvlády nad Bosnou a Hercegovinou muslimské obyvatelstvo v této zemi fakticky vůbec zůstalo. Z okolních zemí totiž byli muslimští věřící v tomto časovém období vypuzováni.⁵⁷

Bosenskochorvatský historik Srečko M. Džaja⁵⁸ usuzuje, že na kritickém zkoumání sekularizačního procesu bosenských Muslimů, můžeme pozorovat i procesy, které se v době psaní jeho knihy (vydána 1994) ve světovém islámu děly globálně.

Koncept „bosňáctví“

Jako obranu před jihoslovanskou (případně chorvatskou či srbskou) agitací Kállay prosazoval koncept trojkonfesní regionální identity – „bosňáctví“ (Bosniakentum, Bošnjaštvo). Tento koncept počítal s vytvořením určité vůdčí společenské třídy, která by byla vytvořena z muslimských velkostatkářů, tedy jakési bosenské „šlechty“, a stala by se jakousi protisilou

jednotlivých příjmeních: např. Pećanin (Peć – Pětikostelí v Uhrách, nebo Peja v Albánii), Budimlija (Budín v Uhrách), Požegija (Požega ve Slavonii), Užićanin, Valjevac (Užice, Valjevo v Srbsku) nebo Uščuplić (Ušküb – Skopje). Srov.: J. KUDĚLA, *Zemědělství kolonisté z českých zemí v Bosně a Hercegovině na konci 19. století*, s. 506.

⁵⁵ *Tamtéž*, s. 506–507.

⁵⁶ V. HEUBERGER, *Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Herzegowina*, s. 3–4.

⁵⁷ L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 330–331.

⁵⁸ S. M. DŽAJA, *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, s. 238–240.

vůči nacionálním snahám Srbů a Chorvatů. Kállay byl propagátorem tzv. bogomilské teorie, která zdůrazňovala bosensko-muslimskou či bogomilsko-muslimskou zvláštnost. Podle této teorie jsou bosenští Muslimové potomci příslušníků sekty bogomilů. Dle francouzské balkanistky Nathalie Clayer⁵⁹ Kállay předpokládal, že by tato zvláštnost mohla v budoucnu vést i k postupnému odpadávání bosenských Muslimů od islámu a jejich opětovné konverzi ke křesťanství.

V této oblasti Kállayova působení je přítomna jedna obzvláště kontroverzní otázka. Tou je souvislost mezi jeho podporou vzdělání a vědy a prosazováním jeho výše zmíněných konceptů. Je nesporné, že se Kállay podílel na vzniku mnoha vzdělávacích a vědeckých institucí. Rozporuplná hodnocení však vyvolává jeho tendence využívat tyto instituce k dokazování předem chtěných výsledků. Srečko M. Džaja soudí, že Kállayovi příliš nebyly blízké tzv. humboldtovské ideály vědy a vzdělání,⁶⁰ jež se vyznačují důrazem na akademickou svobodu a nezávislost. Naopak vyžadoval rychlé rezultáty a zaměřoval se na „*možnosti exportu na mezinárodním trhu věd*“ (Exportmöglichkeiten auf dem internationalen Wissenschaftsmarkt). Geologické průzkumy a mapování měly za úkol kromě nálezů nerostného bohatství především objevovat náhrobní kameny a pozůstatky dávných bogomilů. Za tím samým účelem byl v roce 1884 iniciován vznik muzejní jednoty a v roce 1888 otevřeno Zemské muzeum Bosny a Hercegoviny.

Kállayova vědecká politika (Wissenschaftspolitik) na Balkáně, tvrdí Džaja, kladla v historických aspektech důraz především na archeologii, etnografii, případně se velmi zajímala o prehistorii, soustředila se na starověké „bogomilské“ památníky a folklór. Naopak výzkum skutečné historie tří bosenských náboženských skupin přicházela zkrátka. Kállay a podobně smýšlející, jak tvrdí Džaja, uvažovali především nad dopady na mezinárodní úrovni a snažili se pomocí mytologemů „kultura bogomilů“ a „bosensko-islámská aristokracie“ vytvořit obraz historie odpovídající jejich zájmům a představám. Tato historiografická konstrukce bosenských dějin s bogomilsko-islámskými základními kameny byla jednak zbavena jakéhokoliv náznaku Srbství či Chorvatství, ale především nereflekovala skutečné, velmi komplikované středověké bosenské a osmanské dějiny.

⁵⁹ N. CLAYER, *Der Balkan, Europa und der Islam*, s. 310.

⁶⁰ S. M. DŽAJA, *Bosnien-Hercegovina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*, s. 80–83.

Jejich výzkum byl, tvrdí Džaja, v rakousko-uherském období teprve na samém počátku.

Kállayův koncept „bosňáctví“ byl v prvé řadě odmítnut především Chorvaty a Srby. Široké vrstvy muslimského obyvatelstva, kterým měl především vyjít vstříc, však také nebyly tímto projektem příliš osloveny.⁶¹ Bosenští Muslimové se vesměs viděli jako část společenství umma, tedy jakéhosi muslimského společenství překrývajícího kmenové či etnické dělení.

Jedním z hlavních propagátorů tohoto konceptu byl jeho nadšený stoupenec Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839–1902), původně osmanský úředník, mezi léty 1893–1899 prorakouský starosta Sarajeva. Ten za účelem propagace konceptu „bosňáctví“ založil týdeník *Bošnjak*, který byl tištěn v tzv. „bosenském“ jazyce a byl podporovaný zemskou vládou. Všichni obyvatelé Bosny a Hercegoviny v něm byli vyzýváni, aby nepodléhali srbské či chorvatské propagandě, ale aby naopak byli věrni své domovině a bosenské národnosti.⁶² Pro bosenské Srby a Chorvaty, soudí Ladislav Hladký, byly tyto výzvy pouze nedobře zamaskovaným pokusem muslimské statkářské vrstvy zachovat si své dosavadní privilegované postavení. Jejich skutečný problém, což byly neřešené agrární poměry, tento list vůbec nereflektoval. Pojem „bosenský“ či „zemský“ jazyk, který Kállay přikázal používat v úředním styku a pro nějž nechal vypracovat učebnici gramatiky, byl již za jeho nástupce Istvána Buriána zrušen a nahrazen pojmem „srbochorvatský“.⁶³

Závěr

Benjamin von Kállay byl určitě neobyčejně vzdělaný muž a bezpochyby, slovy Ladislava Hladkého, mistr politické taktiky.⁶⁴ Jak je již výše naznačeno, většina historiků, kteří se touto osobností zabývají, mu přiznávají jistou dobrou vůli Bosnu a Hercegovinu co nejvíce povznést a zmodernizovat. Jelena Milojković-Djurić cituje Kállayův projev před rakouskou delegací v Budapešti: „*Jsem hrdý, že mohu řídit správu Bosny a cítím se být s touto zemí*

⁶¹ V. HEUBERGER, *Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Herzegowina*, s. 3.

⁶² L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 91; T. KRALJACIĆ, *Kalajev režim u Bosni a Hercegovini*, s. 229.

⁶³ L. HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, s. 94.

⁶⁴ *Tamtéž*, s. 90.

*spjat. Není nic čestnějšího než přivést tuto zemi na cestu pokroku ve prospěch samotné země i jejích obyvatel, ale také k užitku rakousko-uherské monarchie, pokud budou význam a hodnota těchto zemí v monarchii správně pochopeny.*⁶⁵

Kállay si dle autorky uvědomoval, že nemůže dosáhnout všeho, co by chtěl. Jako společný ministr financí se pokusil vytvořit jistou rovnováhu mezi politickými silami jak na rakouské, tak na uherské straně. Kromě toho poskytl životaschopnou agendu pro svou administrativu v Bosně a Hercegovině. Autorka cituje Lajose Thallóczyho, který si uvědomoval, že se Kállayovy dalekosáhlé a příliš ambiciózní plány musely nevyhnutelně během takto krátké doby jednoho života setkat s nezdarem. Přesto se Kállay dle něj pokusil mnohé problémy vyřešit. Dále byl Thallóczy přesvědčen, že Kállayovo dílo nebylo dostatečně oceněno a to ani na rakouské, ani na uherské straně, ačkoli pro mandát, který mu dualistická monarchie dala, dělal to nejlepší, co mohl. Jelena Milojković-Djurić přiznává Kállayovi sympatie vůči jihoslovanským národům, které dokládá mimo jiné dvěma rozsáhlými svazky, ve kterých se Kállay věnoval dějinám srbského národa.⁶⁶

Kállayův koncept nadkonfesní regionální identity „bosňáctví“ úspěšný nebyl a ne úplně zdárná byla civilizační mise Západu. Jinak velmi kritický Misha Glenny neviní ze všech neúspěchů samotného Kállaye.⁶⁷ Když se například Kállay pokusil postavit železniční spojení z Dalmácie do vnitrozemí Bosny a Hercegoviny, tak jej uherští úředníci blokovali. Stejně tak mařili rozvoj dopravy v Chorvatsku. Glenny je přesvědčen, že mnozí uherští politici byli rozhodnuti udržovat Bosnu a Hercegovinu co nejvíce v zajetí „středověké minulosti“.

Příčiny Kállayovy nepřilíh úspěšné bosenské mise jsou však spatřovány již v některých rysech jeho osobnosti a myšlení. Český historik Ladislav Hladký si všímá určitých problémů Kállayova přístupu k řešení bosenské problematiky a srovnává ji s myšlením a přístupem Tomáše G. Masaryka.

⁶⁵ „I am proud that I am able to govern in Bosnia and I feel close to this land. I do not know anything more honorable than to bring this land on the road of progress to the benefit of the land and its people, but also to the great advantage of the Austro-Hungarian Monarchy once the significance and the value of these lands in the Monarchy are correctly understood.“ Přeložil autor, citováno podle: J. MILOJKOVIĆ-DJURIĆ, *Benjamin von Kállay's Role in Bosnia-Herzegovina, 1882–1903*, s. 218–219.

⁶⁶ *Tamtéž*, s. 218–220.

⁶⁷ M. GLENNY, *Balkán 1804–1999. Nacionalismus, válka a velmoci*, s. 221–222.

Podle něj se v osobách těchto dvou mužů střetly dva zcela rozdílné přístupy. V Kállayovi se projevoval typ aristokrata, který přistupoval ke svým úkolům z absolutistických pozic neomezeného architekta, jemuž šlo v první řadě o celkovou stavbu a drobné „nedodělky“ ho nezajímal. Masaryk si naopak všiml spíše konkrétních případů ze života bosenských obyvatel.⁶⁸

Jedna z – dovolím si použít výraz „osudově“ – významných Kállayových rolí byla, dle mého názoru, nalézat způsob muslimsko-křesťanského soužití. A to jednak v situaci, kdy se muslimská část obyvatelstva stává menšinou (demograficky i politicky) a také v hledání způsobu součinnosti muslimské populace a křesťansky orientovaného státu. Když v roce 1912 vešel v platnost tzv. Islámský zákon (Islamgesetz), mnohé v něm bylo zajisté inspirováno dobou Kállayova funkčního období.⁶⁹ Dnes se sice tento zákon považuje za zastaralý, zároveň však bývá inspirací pro tvorbu současné legislativy, která se zabývá muslimsko-křesťanským soužitím. Na tehdejší i současnější (byť často konfliktní) bosenské soužití tak odlišných konfesí může být nahlíženo při hledání způsobu muslimsko-křesťanského (muslimsko-sekularizovaného) soužití i na jiných místech a v jiných dobách. Dobrymi i špatnými kroky Benjamina von Kállaye se mohou inspirovat i současní politici.

V souvislosti s Kállayovým působením se však především vnučuje otázka, jak některá jeho sporná rozhodnutí ovlivnila příběh Bosny a Hercegoviny ve 20. století – a to především ty části tohoto příběhu, které byly naplněné krveprolitím a lidským utrpením. Můžeme se však ztotožnit s mnohými soudobými pisateli, kteří tvrdili, že Benjamin von Kállay měl SVŮJ jihoslovanský lid rád.⁷⁰

⁶⁸ Ladislav HLADKÝ, *Masarykova cesta do Bosny a Hercegoviny roce 1892*, Studia Balkanica Bohemo-Slovaca IV, Příspěvky přednesené na IV. balkanickém sympoziu v Brně ve dnech 25. a 26. května 1994, Ivan Dorovský (ed.), Brno 1995, s. 195.

⁶⁹ Johann BAIR, *Gesetzwerdungsprozess des Islamgesetzes*. Salzburger theologische Zeitschrift 1, 2012, s. 22–55; Richard POTZ, *Der Islam in Österreich*, in: Österreich. 90 Jahre Republik. Beitragsband der Ausstellung im Parlament, Stefan Karner – Lorenz Mikoletzky (eds.), Innsbruck – Wien – Bozen 2009, s. 385–394.

⁷⁰ V. HEUBERGER, *Benjamin von Kállay und seine Rolle für Bosnien-Herzegowina*, s. 1.

Nauczyciel w podróży. Obraz szkolnictwa cerkiewnego w *Drodze mojego życia* arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego¹

A Teacher Abroad. The Image of the Russian Orthodox Church School System in Archbishop Evlogy Georgiyevsky's Autobiography

Norbert Morawiec

Abstrakt

Studie přibližuje memoáry *Cesta mého života* Jevlogije Georgijevského, emigranta a metropolity pravoslavné církve pro západní Evropu, publikované poprvé v Paříži v roce 1947. Učitelská, inspektorská a rektorská činnost, zachycená ve vzpomínkách psaných v závěru arcibiskupova života, reflektuje myšlenkovou orientaci na ruskou vzdělávací tradici. Studie se soustřeďuje především na ty pasáže z Georgijevského autobiografie, z nichž vyvstává zkušenost s praxí pravoslavného církevního vzdělávání v metropolitově rodném Rusku.

Abstract

The paper gives an account of *My Life's Journey: The Memoirs of Metropolitan Evlogy*, the memoirs by the Archbishop Evlogy Georgiyevsky. Written later in life of the Parisian emigrée, who still maintained and acted by his Russian mindset, the book depicts the activities of the educator, teacher, inspector and rector within the educational system of the Orthodox Church. The paper is focused primarily on the passages in the autobiography that reflect the Archbishop's experience with different levels and aspects of the Orthodox ecclesiastic education in Russia.

¹ Studii Norberta Morawiece otiskujeme v polštině. Z technických důvodů jsme ponechali i poznámky v původní podobě, kurzívou jsou vyznačeny názvy prací a autentické citáty.

Klíčová slova

Jevlogij Georgijevskij – učení mniši – ruská pravoslavná církev – ruský vzdělávací systém

Keywords

Evlogy Georgiyevsky – Learned Monachs – Russian Orthodox Church – Education in Russian Empire

„Речь идёт не о том, чтобы искусственно связать истины православия с проблемами и построениями современной педагогики, а о том, чтобы раскрыть внутреннюю связь подлинных и серьёзных достижений современной педагогической мысли с тем глубоким пониманием человека, какое развивает христианство. Этот синтез должен быть органическим, а не искусственным, подлинным, а не словесным ...”²

I. Nauka historyczna podkreśla ważną rolę memuarystyki w badaniach dziejów Cerkwi prawosławnej końca XIX i początku XX w.³ Doskonale prezentuje ona mentalność wyższej hierarchii Cerkwi rosyjskiej w okresie jej synodalnych wlotów i upadków, prześladowań czasów bolszewickich, czy emigracyjnych podziałów i pracy na obczyźnie.⁴ Materiały te

² В. В. Зеньковский, *Психология детства*, Екатеринбург 1995, с. 23.

³ Szerzej: С. В. Мельникова, *Проблемы историографии мемуаров русского православного духовенства*, „Вестник СПбГУ”, 2012, сер. 9, вып. 3, с. 44–53.

⁴ Платон (Левшин), *Автобиография Платона, митрополита Московского с предисл. и примеч.* прот. С. К. Смирнова, Москва 1887; także wydanie: Платон (Левшин), *Автобиография, или записки жизни Платона, Митрополита Московского*, [w:] „Из глубины воззвах к Тебе Господи...”. *Автобиография, избранные проповеди, письма преосвященного Платона, Митрополита Московского*, составление и предисловие П. В. Калитин, Москва 1996, с. 9–77; Нил (Исакович), *Путевые записки преосвященного архиепископа Нила: в 2 ч.*, Ярославль 1874; Савва (Тихомиров), *Хроника моей жизни. Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиеп. Тверского и Кашиńskiego: в 7 т.*, Сергиев-Посад 1898–1899; Порфирий (Успенский), *Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки Порфирия Успенского: в 8 т.*, Санктпетербург 1894–1902; Л. В. Ефремов, *Пути промысла Божия в моей жизни*, Санктпетербург 1862; А. Михайлов, *Умственный взор на протекшие лета моей жизни от колыбели и до гроба (1778–1825)*, „Душеполезное чтение” 1894, ч. 3, № 10, с. 203–211; № 11, с. 367–403; № 12, с. 590–600.

stanowią także doskonałe źródło dla badaczy zgłębiających spojrzenie świeckich i cerkiewnych decydentów rosyjskich na oświatę. Szczególnie cenne są autobiograficzne relacje spisane przez metropolitę Eulogiusza Georgijewskiego pt. „*Droga mojego życia*”.⁵ Powstałe pod koniec życia władki prezentują jego działalność jako wychowawcy, nauczyciela, inspektora, czy rektora, odtwarzając obraz przedrewolucyjnej i emigracyjnej – zanurzonej w rosyjskiej mentalności – cerkiewnej oświaty. Jako „*uczony monach*” ukształtowany przez rosyjski ustrój synodalny pragnął ratować spuściznę – niszczonej przez rewolucję – Cerkwi. Zmuszony do opuszczenia Rosji powziął próbę organizacji rosyjskiego prawosławia na emigracji.⁶ W niniejszym artykule przyjrzę się bliżej obrazowi przedrewolucyjnej i emigracyjnej cerkiewnej oświaty jaki znajdziemy w jego relacjach. Szczególnie interesować mnie będą te fragmenty „*Drogi*”, które ukazują refleksje władki dotyczące jego „*szkolnych*” – przerywanych ustawicznymi przeprowadzkami – doświadczeń.

II. Eulogiusz, (świeckie imię Wasilij Siemionowicz) Georgijewski urodził się 10 kwietnia 1868 r. w Somowie, zmarł 8 sierpnia 1946 w Paryżu. W 1888 r. ukończył Seminarium Duchowne w Tule, a w 1892 r. Akademię Teologiczną w Moskwie. Do przyjęcia ślubów zakonnych w 1895 r. pracował jako nauczyciel domowy (1892 r.), pomocnik wychowawcy w Szkole Duchownej w mieście Jefriemow (1893 r.), wykładowca języka greckiego w Seminarium Duchownym w Tule (1894 r.). W kolejnych latach Georgijewski już jako tzw. „*uczony monach*” podlegał określonej procedurze synodalnej duchowej kariery.⁷ W przeciwieństwie do duchowieństwa parafialnego (tzw. duchowieństwa „*białego*”) jedynie przyjmujący święcenia mnisze „*monachowie*” (duchowni „*czarni*”) mogli zajmować wyższe duchowne godności, z reguły rozpoczynając swoje kariery od posad w cerkiewnym szkolnictwie.⁸ Tak więc Georgijewski – tak jak inni „*mona-*

⁵ *Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского) изложенные по его рассказам Т. Манухиной*, Париж 1947 (korzystam z wydania: Moskwa 1994).

⁶ Patrz: A. В. Попов, *Мемуары митрополита Евлогия как источник по истории российского православного зарубежья*, „Вестник архивиста”, 2006, № 2–3 (92–93), s. 157–175.

⁷ J. Plamper, *The Russian Orthodox Episcopate, 1721–1917: A Prosopography*, „Journal of Social History”, Vol. 34, № 1. (Autumn 2000), p. 6.

⁸ Szerzej: J. Cracraft, *The Church Reform of Peter the Great*, Stanford 1971, s. 58. Szerzej:

chowie” – po złożeniu ślubów zakonnych w 1895 r. miał przejść określoną „*drogę*”: inspektora seminarium duchownego we Włodzimierzu nad Kłazmą oraz rektora seminarium duchownego w Chełmie. Jednocześnie pełnił godności cerkiewne: archimandryty (1897 r.), członka – zarządzającego sprawami konfesyjnymi – Świętobliwego Synodu, biskupa pomocniczego eparchii chełmsko-warszawskiej z tytułem biskupa lubelskiego (1903 r.), a – po zmianach terytorialnych eparchii – biskupa ordynariusza chełmskiego i lubelskiego (1905 r.), biskupa wołyńskiego i zytomierskiego (1914 r.), wreszcie arcybiskupa.⁹ Dodajmy, iż był posłem do II i III Dumy reprezentując tam gubernię lubelską i siedlecką.¹⁰ Uczestniczył także w obradach Soboru Lokalnego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, opowiadając się za ponownym powołaniem patriarchatu moskiewskiego.¹¹ Natomiast pod koniec I wojny – ze względu na działalność rusyfikatorską – został aresztowany i osadzony w więzieniu przez Ukraińców (Lwów), następnie Polaków (Kraków). Po uwolnieniu – wobec porewolucyjnych prześladowań duchowieństwa – wyjechał do Stambułu, a następnie do Belgradu. W 1921 r. został mianowany przez patriarchę konstantynopolińskiego głową Zachodnioeuropejskiego Egzarchatu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i tytularnym wikariuszem eparchii petersburskiej, zaś w 1922 r. – metropolitą. Sprzeciwiając się dążeniu duchowieństwa do restauracji samowładztwa Mikołaja II znalazł się w konflikcie z grupą biskupów, która utworzyła Rosyjski Kościół Prawosławny poza granicami Rosji.¹² W 1930 r., po odrzuceniu deklaracji lojalności wobec rządu

A. С. Лаппо-Данилевский, *Идея государства и главнейшие моменты ее развития в России со времени Смуты и до эпохи преобразований*, „Голоса минувшего”, 1914, № 12, с. 5–38; S. Dixon, *The Modernisation of Russia, 1676–1825*, Cambridge 1999.

⁹ Na temat życia i działalności: *Евлогий*, [в:] *Православная энциклопедия*, ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, Москва 2008, т. 17, с. 161–168 (patrz: bibliografia); Л. А. Можаяева, *Евлогий (Георгиевский Василий Семенович) (1868–1946)*, „Новый исторический вестник” 2004, № 10, с. 1–22; Л.А. Можаяева, „Свой” и „не свой”: *Митрополит Евлогий - Василий Семенович Георгиевский*, „Посев”, 2014, № 3, с. 15–26.

¹⁰ Patrz działalność Eulogiusza: В. Рожков, *Церковные вопросы в Государственной Думе*, Москва 2004 (patrz wykaz w indeksie imion: с. 451–452).

¹¹ D. Pospelovsky, *The Russian Church under the Soviet regime 1917–1982. т. 1*, New York 1984, р. 26–37.

¹² Szerzej: А. А. Кострюков, *Обстоятельства разделения между Русской Зарубежной Церковью и митрополитом Евлогием в 1926 г.*, „Ярославский педагогический вест-

stalinowskiego ogłoszonej przez metropolitę Sergiusza (Stragorodskiego) przeszedł pod jurysdykcję patriarchy Konstantynopola.¹³ Wrócił do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego na krótko przed swoją śmiercią w 1945 r.¹⁴ Był jednym z twórców Instytutu św. Sergiusza z Radoneża w Paryżu. Pozostawił po sobie pracę pt. „O naszej prawosławnej rosyjskiej cerkiewności”¹⁵ oraz – wspomnianą wcześniej – autobiografię pt. „*Droga mojego życia*” (wydanie pośmiertne z 1947 r.).¹⁶

Warto zauważyć, iż jako „*uczony monach*” wciąż zmieniał miejsce swojego pobytu. Wiązało się to z otrzymywaniem kolejnych cerkiewnych godności i przenosinami na nowe miejsce pracy duszpasterskiej. Jest to charakterystyczne dla hierarchii synodalnej i wiązało się z przemyślaną strategią świeckich urzędników. Chodziło o to, by żaden hierarcha – posiadając przecież duchową władzę nad określonym terenem podległym cerkiewnej jurysdykcji – nie mógł związać się na dłużej z niższym duchowieństwem oraz społecznością wiernych.¹⁷ Chciano również unaocznic mu jego pod-

ник”, 2011, № 4, т. I (Гуманитарные науки), с. 65–73.

¹³ А. В. Беляева, *Русская православная церковь за границей (1919–1926 гг.)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ярославль 1998.

¹⁴ Zwycięstwa rosyjskie nad wojskami niemieckimi zmieniły usposobienie hierarchy do sowieckiego reżimu. Badacze tłumaczą to niemożnością dostrzeżenia przez Eulogiusza rzeczywistego wymiaru sowieckiego zwycięstwa w II wojnie światowej. Andriej Kostriukow pisał: „*Действительно, если митрополит Евлогий пребывал в эйфории, видя в советских военачальниках «Кутузовых» и «Багратионов», а в советском государстве некую новую «Российскую империю», то здравомыслящие викарии и священники понимали, что это далеко не так. Поэтому распоряжения митрополита Евлогия его окружением часто игнорировались*”. Po śmierci Eulogiusza, już w 1946 r. Cerkiew zachodnioeuropejska znowu wyszła spod zależności „sowieckiego” Moskiewskiego Patriarchatu. А. А. Кострюков, *К истории воссоединения с Московским Патриархатом приходов Западноевропейского экзархата в послевоенные годы (1945–1946)*, „Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви”, 2013, Вып. 6 (55), с. 81.

¹⁵ *О нашей православной русской церковности*, 1922.

¹⁶ Eulogiusz postanowił opublikować pisane przez siebie wspomnienia w 1938 r. Zabrała je i nadała literacką formę – znana pisarka i publicystka – Tatiana Manuchina (1885–1962). Zostały opublikowane w Paryżu w 1947 r. już po śmierci władcy. Szerzej: Т. Манухина, *По поводу воспоминаний*, [w:] *Путь моей жизни...*, с. 12–13.

¹⁷ Szerzej: И. В. Лобанова, *Иерархия Русской Православной Церкви и синодальная система (конец XIX – начало XX вв.)*, [w:] *Церковь в истории России*, сб. 6, ред. Е. В. Белякова, Москва 2005, с. 197–207.

ległość Synodowi, wręcz przyrównać do cerkiewnego urzędnika. Często hierarchowie musieli zmieniać miejsca posługi kiedy nie chcieli, lub nie potrafili podporządkować się terenowym gubernatorom. Pamiętajmy, iż konflikty między decydentami świeckimi i duchownymi były nader częste. Sam Eulogiusz pisał: „... *hierarchowie zależeli od gubernatorów i zobowiązani byli przez duchowieństwo wykonywać ich politykę*”.¹⁸ Ale przyczyn ciągłych przemieszczeń hierarchów było znacznie więcej. Andriej Koniuczenko postanowił je zbierać i wyliczyć: 1.) na własną prośbę (w związku z problemami zdrowotnymi lub sprawami osobistymi); 2.) ze względu na protekcję; 3.) w interesie danego dzieła (przenoszenie hierarchów z nadzieją, że ich kompetencje i doświadczenia mogą przynieść określone korzyści); 4.) z powodu określonych niepowodzeń (błędne decyzje hierarchy mogły niekorzystnie usposabiać do jego osoby i dzieła na określonym terenie); 5.) ze względu na konflikty z lokalnymi władzami świeckimi; 6.) jako kara nałożona za próby niezależnych działań biskupów.¹⁹

Dla państwa ważny był nie tyle rozwój duchowy mnichów-hierarchów, co ich konkretna praca w cerkiewnej administracji, nauce, oświacie.²⁰ Dlatego Eulogiusz zmuszony był pracować na różnych polach „*monaszej*” działalności, a jako zarządzający określonymi terenami administracji cerkiewnej sprawował nadzór nad duchownymi placówkami oświatowymi. Poczynione spostrzeżenia zapisywał skwapliwie w prowadzonych notatkach, wydanych później jako autobiografia. Jego dzieło przeniknięte było refleksjami osadzonymi w niezwykle szerokim namyśle intelektualnym, ale jednocześnie w znakomity sposób ukazywało stan szkolnictwa cerkiewnego końca XIX i początku XX w.²¹ Formalnie seminaria duchowe

¹⁸ *Путь моей жизни*.... с. 181.

¹⁹ А. И. Конюченко, *Переводы архиереев Русской православной церкви во второй половине XIX - начале XX века: традиции и новации*, „Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии”, 2002, № 2 (14), с. 63.

²⁰ J. Plamper, *dz. cyt.*, р. 6.

²¹ *Szerzej: Н. Ю. Сухова*, *Высшая духовная школа: проблемы и реформы (вторая половина XIX века)*, Москва 2006; Н.Ю. Сухова, *Реформы высшего православного духовного образования в России во второй половине XIX века*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва 2007; Н.Ю. Сухова, *Вертоград наук духовный. Сборник статей по истории высшего духовного образования в России XIX — начала XX века*, Москва 2007; Н. Ю. Сухова, *Православные духовные академии в 1850–60-х гг. и реформа 1869 г.*, „Вестник Московского государственного областного университета”. Серия «История и политические

zgodnie z reformą 1867 r. miały na celu dawać wykształcenie dzieciom duchowieństwa, natomiast reforma 1884 r. cel ten zamieniła na przygotowanie młodzieży do służby Cerkwi. Był to cel praktyczny – nie miał wiele wspólnego z realną obserwacją przez reformatorów środowiska żonatego duchowieństwa i ich rodzin. Chodziło o to, by poprzez seminaryjną oświatę nie tylko dać wykształcenie, przygotować pasterzy, ale przede wszystkim – nie wypuszczać potomków duchownych parafialnych poza ich kastę. Nie wzbudzało to entuzjazmu samej młodzieży, która pragnęła w większości wybić się poza – dający słabą materialną perspektywę – stan. Musiała natomiast uczęszczać do seminariów, gdyż innej perspektywy po prostu nie miała.²² Badacze ukazywali, iż miało to przełożenie na upadek religijności, rozprzęgnięcie dyscypliny, Wskazywali wręcz, iż duchownymi często zostawały osoby do tego przymuszane. Reforma zajęła się także programem nauczania.²³ Postawiono na przedmioty praktyczne, nasilono edukację religijną kosztem ogólnokształcącej. Ten sam duch reform dotyczył Akademii Teologicznej. Celem Akademii było „dawać wyższe cerkiewne wykształcenie w duchu prawosławia dla oświeconej służby w cerkwi na pasterskim, duchowo-edukacyjnym i innych poziomach działalności”. Zgodnie z konserwatywnym duchem wyższa oświata teologiczna miała kształcić parafialnych pasterzy, ale i wyławiać przyszłych „uczonych monachów”. Rektorskie godności przynależne były „monachom”, którzy nie musieli nawet zajmować się pracą naukową (dostateczne było wykładanie jakiegokolwiek dyscypliny teologicznej). Kandydaci na posady akademickie zatwierdzani byli przez Synod, po przedstawieniu przez wyższego hierarchę. Tak więc pogłębiało to zależność grona akademickiego i jego badawczej działalności od decyzji biskupa oraz samego Synodu.²⁴

науки», 2009, № 4, с. 23–28.

²² Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва 1995, с. 20–21.

²³ И. Воробьев, *Реформы высшего духовного образования во второй половине XIX – начале XX веков*, „Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета”, 2002, № 9, с. 287. Szerzej: Г. Шавельский, *Русская Церковь пред революцией*, Москва 2005, с. 248–291; М. А. Адамов, *Становление и развитие духовных семинарий Русской православной церкви XVIII начала XX веков*, „Научные ведомости Белгородского государственного университета”. Серия: История. Политология, 2010, № 7 (78), т. 14, с. 103–110.

²⁴ И. Воробьев, *Реформы высшего духовного образования во второй половине XIX – начале XX веков*, „Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета”, 2002, № 9, с. 288. Także: Г. Шавельский, *Русская Церковь пред революцией*,

III. Przedstawione powyżej problemy niższej i wyższej cerkiewnej oświaty uwypuklone zostały w narracji Georgijewskiego. Już podczas opisywania okresu swojego dzieciństwa zwracał baczną uwagę na stan cerkiewnego szkolnictwa, ale jednocześnie wiązał go z problemami społeczno-bytowymi samego duchowieństwa. Wspominał: *„trudne doświadczenia wczesnego mojego dzieciństwa sprawiły, iż jeszcze jako dziecko dowiedziałem się co to takiego niesprawiedliwość społeczna. Później pojąłem, dlaczego w seminariach panuje rewolucyjny nastrój wśród młodzieży: ona rozwinęła się z doznań niesprawiedliwości społecznych przeżytych przez nich w okresie dzieciństwa. Ucisk, stan poniżenia ojców wpływał na buntowniczy protest dzieci. Kontakty z narodem prowadziły mnie od dzieciństwa do uświadomienia sobie faktu, iż jego interesy bezpośrednio są połączone z naszymi”*.²⁵ Tak więc zdaniem Eulogiusza to błędne – niezwiązane z potrzebami parafialnego duchowieństwa – decyzje świeckich decydentów powodowały społeczne niezadowolenie, wręcz rewolucyjne wrzenie. Zwraca także uwagę wypływające z tekstu wskazanie konieczności zmian, ale i propozycja zbliżenia duszpasterzy z prawosławnymi wiernymi. To spojrzenie zdominuje namysły władzyki, zarówno podczas opisywania sytuacji cerkiewnych szkół, seminariów jak i akademii teologicznych. Otóż po ukończeniu studiów Eulogiusz rozważał możliwość wstąpienia do monasteru. Postanowił jednak spędzić kilka lat jako człowiek świecki przed ostatecznym podjęciem decyzji. Podjął zatem pracę jako prywatny nauczyciel w rodzinie Łopuchinów, po czym został pomocnikiem opiekuna 5-letniej szkoły duchowej w mieście Jefriemow w obwodzie tulskim.²⁶ Eulogiusz przedstawiał informacje na temat samej szkoły, dyrekcji, jednak najbardziej zwracają uwagę czytelnika fragmenty ukazujące specyficzny klimat szkoły i szkolnej bursy, wręcz można wskazać na chęć zaprezentowania specyfiki subkultury tzw. „bursaków” tj. grupy dzieci i młodzieży zmuszonej do wspólnej egzystencji, posiadającej specyficzne zachowania i wyznającej określony system wartości. Pisał: *„Dzieci przystępujące do nauki – mali, 9-letni chłopcy. Przenoszono ich z ciepłego rodzinnego gniazda do ... koszar. Jaką burzę biedni przeżywali! Rozlokowywano ich po łózkach (w jednej sypialni po 40). Chłopiec z całym swoim dobytkiem – z bielizną, zeszytami, podręcznikami – nie umiał się zorganizować, nie umiał spać, nie czując przy boku ściany w nocy często*

Москва 2005, с. 292–304.

²⁵ *Путь моей жизни...*, с. 19.

²⁶ *Tamże*, с. 49–51.

spadał z łóżka z krzykiem „Mamusiu”... Starsi uczniowie nie dawali mu później spokoju, wołając: „Dziewczynka”, „Dziewczynka”. Jak taki chłopiec mógł dać sobie radę z takimi przezwiskami! Przyjeżdżali oni łagodni, sentymentalni, łatwowierni – i przeżywali – każdy na swój sposób – prawdziwy dramat. Rozumiałem smutek ich nieszczęśliwych dziecięcych serc i pragnąłem ich czule pocieszyć.”²⁷ Eulogiusz zatem podkreślał brak przygotowania szkolnego dzieci, ale jednocześnie negatywny wpływ bursy na kształtowanie ich formacji duchowej. Pisał dalej: „Nie mogę zapomnieć jednego chłopca – Kolę Michałowskiego, mądrego, delikatnego, łagodnego. Po dwóch tygodniach od przybycia w nocy przepadł, chociaż na sali spało z dziećmi dwóch opiekunów. Wystraszyłem się. Co się stało? Toalety były wykonane prymitywnie, czy nie wpadł do dołu kloacznego? A potem druga myśl; czy nie uciekł do domu, do rodzinnej – odległej o 35 wiorst – wioski? Wynająłem konnego i wystąpiłem za chłopcem. Czy dogoni chłopca z książkami (chłopiec wziął ze sobą nowe buty i książki)? Konny go dogonił 5-6 wiorst od miasta, ale by zarobić za te 35 wiorst pogalopował dalej i zaalarmował rodziców. Matka była przerażona, ojciec-duchowny zaprzął konia i pognał synowi na spotkanie: spotkał go na 15 wiorście. Ucieczkę wyjaśnił chłopiec prosto: «Tam jest źle, nie wróć, a nowe rzeczy wziąłem ze sobą...». Podczas rozmowy okazało się, że szedł głodny, w drodze pomogła mu jakaś staruszka, która domyślając się, że uciekł ze szkoły i wraca do domu, napiła go mlekiem...”²⁸ Oczywiście wszystkim zależało by dziecko wróciło do szkoły. Przez dłuższy okres nie było to możliwe. Eulogiusz ukazywał bojaźń samego dziecka, rozpacz rodziców, bezradność opiekunów, wreszcie przyznał, iż brak mu odpowiednich kompetencji mogących rozstrzygnąć problem. Postawił zatem na odseparowanie dziecka od „bursaków” ale i pracę nad wzbudzeniem jego zaufania poprzez łagodne działanie, np. zezwolił mu spać we własnym łóżku, poszedł z nim do cerkwi, by wspólnie z nim przeżywać liturgię. Miało to uspokoić chłopca i przekonać do pozostania w szkole.²⁹

Ciekawą charakterystykę hierarcha wystawił niektórym pedagogom.³⁰

²⁷ *Tamże*, s. 51.

²⁸ *Tamże*, s. 52.

²⁹ *Tamże*, s. 52.

³⁰ Pisał: „Учитель русского языка Дмитрий Иванович Прозоровский, аскет, маньяк, спирит, немного философ, был предметом их детских шуток и шаловливых насмешек. По обязанности библиотекаря он выдавал книги. Положит шляпу, палку и записывает выданные книги. Дети его вещи спрячут. Он их хватится, а они кричат: «Дмитрий Иванович, это духи унесли!» – «Духи такими глупостями не занимаются», – поясняет

Szkolę nadzorował – pamiętający jeszcze czasy mikołajowskie – starzec, „wciąż schorowany, mroczny, bez uśmiechu, z mundurem zapiętym na wszystkie guziki... Kontrolował wszelkie działania dydaktyczno-wychowawcze. Dzieci się go bały i siedziały cicho jak myszy. Nauczał on katechizmu. Jeśli w czymkolwiek uczeń źle odpowiedział, mówił mu mrocznie: «Powiesz ojcu, żeby ciebie na osice powiesił. Tak powiesz ojcu». Chłopiec zalewał się łzami: «Powiem...». Lub pukał w stół, mówiąc do dziecka: «Oto twój rodzony brat».³¹ Eulogiusz zatem pragnął wspomóc wychowanków „wejść w ich położenie, oddać im całą duszę”. Jego działania spotykały się jedynie z atakami i gaganą za „naruszanie dyscypliny”.³²

он. Подшучивали они и над его зябкостью (его всегда лихорадило). Если термометр в классе показывал 10-12 градусов, он начинал урок, шубы не снимая. В классе тепло, а дети натрут термометр снегом и ждут: что будет? Дмитрий Иванович обливается потом, а затем, видя, что ртуть поднимается, начинает разоблачаться. Дети к нему гурьбой: снимают с него шубу и тащат ее на окно, забавляясь, ерошат ее мех. А потом от Дмитрия Ивановича донесение: «Такой-то ученик щипал мою доху...». Его мелочность, придиричвость, маниакальная точность в пустяках походили на анекдот. Купленная им доха оказалась ему недостаточно теплой, – он подал в суд на купца, что ему продали «негреющую шубу». Кто-то посоветовал ему обмотаться куском фланели (он страдал катаром желудка), – он пришел на экзамен, намотав на себя целый многогаишинный фланелевый кусок. Стоило в церкви сторожу снять огарок его свечки – он бежал за ним через всю церковь: «Где моя свечка? Поставить обратно!» Хозяйке-мещанке он выговаривал: «Почему картофель пахнет пяткой?» Хозяйка объясняла: «Извините, когда готовила, почесала пятку...». Удовлетворенный объяснением, он принимался за картофель. Когда ко мне приехал погостить товарищ, приват-доцент Московской Академии Тихомиров, Дмитрий Иванович стал безо всяких оснований подозревать, что тот стремится занять его место. Рапорты он подавал по самому ничтожному поводу: «Такой-то ученик ерзал по полу... такой-то кричал: 4, 4, 4!..» Если ответа на рапорт не следовало, он докучал запросами: «Какое последствие имело мое донесение? Какое наказание?». В младших классах преподавал молодой семинарист, способный, образованный, мой товарищ по семинарии, настоящий Диоген: нечищенный, неприглядный, грязный – сапоги о ваксе забыли... Он безжалостно допекал детей единицами. (Скоро ушел в университет и был математиком). Учитель арифметики Дмитрий Матвеевич Волковой, академик, щеголь, любитель клубной картежной игры, к ученикам относился пренебрежительно. Был еще латинист. Обхождение его с детьми было неровное: то – «Детки, детки...», то вдруг: «Ну и сукины же вы дети!» Суровая школа была. Скромной детской радостью были только прогулки и гимнастика», Там же, с. 52–53.

³¹ Там же, с. 52.

³² Pisał: „Может быть, я ее иногда и нарушал... Смотритель в наказание оставлял учеников на неделю без обеда; все – за столом, а провинившийся – у стенки: стоит, плачет, слюнки у него текут... Товарищи ему откладывали от своих порций и потихоньку

Zdaniem Eulogiusza stosunki panujące wewnątrz szkoły prowadziły do wytworzenia nieprzyjemnej atmosfery. Z jednej strony sami uczniowie tworzyli rodzaj zamkniętej i niedostępnej dla wychowawczej penetracji subkultury, która narzucała przyjętym do szkoły dzieciom nową – opartą na kulcie siły i zaradności – aksjologię. Z drugiej strony zamknięte na potrzeby uczniów grono pedagogiczne, okopane na swoich pozycjach metodycznych, pozbawione chęci samorozwoju, nie było w stanie zaproponować wychowankom przemyślanego edukacyjnego programu. Zarówno subkultura „*bursaków*” jak i – nieposiadające szczególnych predyspozycji, czy edukacyjnej misji – grono pedagogiczne nie gwarantowało zrównoważonego rozwoju dzieci i młodzieży.

Po przyjęciu stanu mniszego Eulogiusz w 1894 r. przyjął posadę wykładowcy języka greckiego w seminarium w Tule. Z opiekuna-wychowawcy młodzieży stał się dydaktykiem-nauczycielem. W „*Drodze*” pisał, jak obawiał się pierwszego spotkania z gronem nauczycielskim i samymi uczniami. Zauważył, iż pozostali nauczyciele odnosili się do niego „*z lekką ironią*”. Domyślał się, iż patrzyli na jego działalność w kontekście synodalnej kariery monacha. Spodziewali się, że – w przeciwieństwie do innych nauczycieli wiążących swój rozwój z miejscową placówką oświatową – w niedługim czasie otrzyma kolejną synodalną godność i wyjedzie z miasta. Nie interesowali się zatem jego poczynaniami, a dyrekcja nie była zainteresowana wzmacnianiem jego pedagogicznych kompetencji. Seminarzyści natomiast, od samego początku – jak relacjonował – wzięli go „*pod ostrzał*”, starali się doprowadzić do zmieszania, zadawali mu podchwytliwe pytania, na które nie zawsze znał odpowiedź. Zrozumiał wręcz, że przechodzi rodzaj egzaminu.³³ Oczywiście nie był merytorycznie przygotowany na taką sytuację, nie mógł także liczyć na pomoc starszych kolegów z grona pedagogicznego. Postanowił zatem nie prowadzić zajęć z pozycji wszechwiedzącego specjalisty, przyznawał się uczniom do braku odpowiednich kompetencji, by odpowiedzieć na zadawane przez nich pytania. Starał się natomiast przygotować takie odpowiedzi na kolejne zajęcia. To miało – zdaniem

подкармливали. Я смотрел на это сквозь пальцы, а про себя думал: «Молодцы! Доброе в них товарищеское чувство...» Дети ко мне привязались, а родители приходили благодарить». Тамże, с. 53–54.

³³ Тамże, с. 65.

Eulogiusza – doprowadzić do zakończenia „egzaminu”. Ubolewał jednak, iż nie był w stanie zachęcić seminarzystów do większego wysiłku w zdobywaniu wiedzy. Zdawał sobie sprawę z faktu, iż nie posiadał wśród uczniów posłuchu, nie bali się jego gniewu, uważając – jak sam wskazywał – iż monachowi nie godzi się być ani wymagającym, ani srogim.³⁴ Oczywiście skutkiem jego zaniechań były słabe oceny wychowanków podczas egzaminów. Tak jak inni pedagodzy próbował zatem egzekwować od seminarzystów konkretną wiedzę, co jednocześnie wywoływało z ich strony sprzeciw oraz – zniechęcone przez pedagogiczne grono – uczniowskie „demonstracje”.³⁵ Jak sam zauważył, o wiele lepsze rezultaty dydaktyczno-wychowawcze uzyskałby poprzez stanowczą realizację treści opracowanego wcześniej programu dydaktycznego. Jednocześnie wiązało się to z potrzebą opanowania konkretnej wiedzy merytorycznej związanej z wykładanym przedmiotem, ale i metodycznego namysłu nad własnymi dokonaniem nauczyciela-wychowawcy.³⁶

Jak przewidywano, po roku pracy dydaktycznej Eulogiusz awansował na inspektora seminarium duchownego we Włodzimierzu nad Kłazmą i wyjechał z Tuły. Jednak nowa posada wymagała od niego kompetencji których nie posiadał. Po latach wspominał z goryczą, iż jako 27-letni duchowny otrzymał zadanie, które znacznie go przerosło. W seminarium przebywało ok. 500 wychowanków z którymi szkolne władze miały ciągle problemy wychowawcze, co więcej – jak ubolewał – przepętnieni byli „rewolucyjnym duchem”.³⁷ Dyrekcja wprowadziła surową dyscyplinę, jednakże wszelkie działania – jak zauważył – nie zatamowały rozprzestrzeniania się „rewolucyjnych idei”. Seminarzyści posiadali własną, nielegalną bibliotekę. Ukrywali ją „na mieście”, wciąż zmieniali miejsce jej ukrycia (o którym wiedziało zaledwie dwóch zaufanych „bibliotekarzy”). Przyłapanych na

³⁴ *Tamże*, s. 65–66.

³⁵ Pisał: „«Демонстрация» заключалась в следующем. У нас был очень длинный коридор, по обеим его сторонам были расположены классы. Когда приговоренный к «демонстрации» преподаватель шел по коридору, изо всех дверей раздавался пронзительный свист. Seminarистов было 500 человек, – где же дознаться, кто свистел? Одних преподавателей эти проявления враждебных настроений очень волновали, другие проходили по коридору улыбаясь и даже раскланиваясь и тем лишали «демонстрацию» ее смысла”. *Tamże*, s. 68.

³⁶ *Tamże*, s. 68.

³⁷ *Tamże*, s. 70.

lekturze karano, pozbawiano stypendiów, książki konfiskowano. Niewiele to zmieniało, gdyż książki te seminarzyści zamieniali nowymi egzemplarzami.³⁸ Jednak owe „trudności” miały także inny powód. Nadzór nad seminarium prowadził archimandryta Nikon. Eulogiusz podkreślał, iż był on mnichem-wdowcem. Warto w tym kontekście zauważyć, iż w tym okresie w ramach instytucji „uczonych monachów” istniał podział, na „beżennych”, przyjmujących święcenia dobrowolnie po studiach i tych którzy przyjmowali je po śmierci małżonki. Często zmuszała ich do tego sytuacja finansowa, gdyż jako „monachowie” otrzymywali – zapewniające dalszy byt – godności i posady. Często jednak mieli ambiwalentny stosunek do mniszej egzystencji. Podobnie miało być w przypadku Nikona. Był – jak pisał Eulogiusz – niezwykle zdolnym człowiekiem, jednocześnie wręcz nienawidził instytucji „uczonych monachów”.³⁹ Przyjął święcenia, by polepszyć materialne położenie wdowca-duchownego, będąc jednakże człowiekiem skłaniającym się do życia rodzinnego, skazywał się na samotne życie. Z tego powodu wpadł „w mroczny nastrój”, był bliski rozpacz. Co więcej przyznawał się otwarcie do błędu, twierdząc: „Z popa i żołnierza dobrego monacha nie wykroisz”.⁴⁰ Zdaniem Eulogiusza miało to dla Nikona określone konsekwencje. Chociaż doświadczony jako pedagog stał się on szorstki, nad wyraz rzeczowy, małostkowy. Podkreślał dyscyplinę surowymi środkami, zastraszaniem, represjami. W seminarium panowała ciężka, nieprzyjemna atmosfera, wypełniona strachem, ale i nienawiścią do samych pedagogów. Musiało to doprowadzić do tragedii. 9 maja 1895 r. po obiedzie Nikon przebywał w swoim własnoręcznie pielęgnowanym ogrodzie kwiatowym. Podczas pracy został zaatakowany przez jednego z seminarzystów, który zadał mu cios toporem w głowę. Od śmierci uratował Nikona noszony na głowie kłobuk, który zamortyzował uderzenie. Niedoślętego zamachowca szybko obezwładniono. Jednak skandalu nie dało się wyciszyć, przybył doktor, policja, tłum pragnął zlinczować prowodyrą, co doprowadziło seminarzystów do próby jego wsparcia i obrony.⁴¹ Okazało się, iż seminarzyści za zaistniałe wydarzenie oskarżali samego Nikona i resztę grona pedagogicznego. Doprowadziło to do radykali-

³⁸ *Tamże*, c. 70.

³⁹ *Tamże*, c. 70.

⁴⁰ *Tamże*, c. 71.

⁴¹ *Tamże*, c. 71

zacji konfliktu, kłótni i przepychanek między samymi wychowankami, a nauczycielami. Pojawiła się żandarmeria, wojsko, prokuratura. To wręcz rozwścieczyło samych seminarzystów, którzy w nocy próbowali zamordować pomocnika inspektora. Oczywiście w tej sytuacji seminarium zostało zamknięte.⁴² Zasugerowano, by Nikon podał się do dymisji, jednak ten swoją decyzję uzależnił od postanowień sądu. W celu wspomżenia śledczych przyjechał z Petersburga – pracujący w tym okresie jako doradca prawny w Świętobliwym Synodzie – Władimir Sabler⁴³. Nastroje podsycali kolejne zwroty śledztwa. Okazało się, iż do zaistniałego wydarzenia mógł przyczynić się konflikt między rektorem, a seminaryjnym inspektorem w którym pewną rolę odegrała młoda żona tegoż ostatniego. Miała ona namawiać męża do przejścia posady rektorskiej. To doprowadziło do konfliktu między decydentami, który szybko przeniósł się na grono pedagogiczne, a później samych seminarzystów. W tej sytuacji inspektor został zwolniony, natomiast przywrócono do łask rektora.⁴⁴ Przede wszystkim rozprawiono się z samymi seminarzystami, część wydalono z tzw. „wilczym biletem” (bez możliwości dalszej kontynuacji edukacji), a sprawcę zajścia zamknięto w domu dla umysłowo chorych (z którego wyszedł po kilku miesiącach). Podczas procesu rektor pragnął udowodnić, iż przyczyną zajścia było działanie „rewolucyjnej bandy” skierowane przeciw jego decyzjom. Wyjaśniono także powody decydujące o zachowaniu niedoszłego zabójcy. Otóż jego przyczyną – oprócz zatargów między kierownictwem, a wychowankami – był sprzeciw wobec decyzji samego Nikona, który kilkakrotnie odmówił mu wydania przepustki podczas dni świątecznych. Nieszczęśliwego dnia prowodyr miał spożywać alkohol, a całe wydarzenie miało być pijacką awanturą.⁴⁵

Nie dziwi fakt, iż przejście przez Eulogiusza obowiązków zwolnionego – mającego złą sławę w seminarium – inspektora nie było łatwe. Wciąż dyskutowano o przyczynach wydarzenia, rozprawiano o winie młodzieży i kadry pedagogicznej. Chociaż Eulogiusz przyjechał do Włodzimierza już

⁴² *Tamże*, c. 71.

⁴³ Władimir Sabler (1845–1929) rosyjski prawnik i działacz polityczny, oberprokurator Świętobliwego Synodu Rządzącego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w latach 1911–1915. *Саблер, Владимир Карлович*, [в:] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. 28 (55): *Россия и С – Саварна*, Петербург 1899, с. 17.

⁴⁴ *Путь моей жизни ...*, с. 71–72.

⁴⁵ *Tamże*, c. 72.

po rozprawie sądowej, jednak to na nim spoczął obowiązek zaprowadzenia wcześniej przyjętych postanowień względem seminaryjnej młodzieży. Musiał zatem przekazać wybranym seminarzystom informacje o ich wydaleniu. Przy czym – jak zauważał – informacja taka wywoływała najróżniejsze ich zachowania, od załamania po „trzaśnięcie drzwiami”. Jeszcze większym przeżyciem były rozmowy z roztrzęsionymi, zalanymi łzami rodzicami, a nade wszystko – konieczność odmowy wszelkim ich prośbom.⁴⁶ Chociaż Eulogiusz był jedynie wykonawcą cudzych postanowień, jego decyzje doprowadzić musiały do ogólnego niezadowolenia, które przeszło na całą społeczność miasta. Przede wszystkim mieszkańców raził mniszy stan Eulogiusza. Powszechnie uważano, że nieszczęśliwe wydarzenia spowodował – niewrażliwy na życie doczesne – „monach”-Nikon, że sprawa taka nigdy by nie nastąpiła, gdyby seminarium prowadził – obeznany z „ludzkimi problemami” – duchowny posiadający rodzinę.⁴⁷

Posada inspektora była niewątpliwie ważnym etapem kariery Eulogiusza. Nie dziwi jednak wyznanie władzy, iż powierzone mu zadanie przerosło jego kompetencje. Zwraca natomiast uwagę jego troska o zrozumienie intencji poszczególnych stron konfliktu. Przede wszystkim to, iż nawet nie próbował winy zrzucić na „rewolucyjno-anarchistyczne” nastroje seminarzystów. Jego zdaniem to raczej brak kompetencji dydaktyczno-wychowawczych oraz konstrukcja moralno-etyczna grona pedagogicznego odpowiadały za nieszczęśliwe wypadki. Wymowny jest widoczny w narracji żal z faktu, iż głównym prowodyrem wydarzeń była – rozbita w poszukiwaniu swojej drogi duchowej – osoba „monacha”. Wszystko to doprowadziło do sprzeciwu młodzieży pragnącej przecież jedynie odnaleźć dla siebie określoną – dającą nadzieję porzucenia w przyszłości synodalnej rzeczywistości – drogę życiową. Niestety – hierarcha przyznawał – taką drogę wskazywały młodzieży partie rewolucyjno-anarchistyczne, a nie Cerkiew, szkoła, czy rodzina.

Oczywiście w niedługim czasie Eulogiusz zmuszony był porzucić obowiązki inspektora. W 1897 r. otrzymał godność archimandryty i został rektorem seminarium duchownego w Chełmie.⁴⁸ Tutaj kilkanaście lat sprawował

⁴⁶ *Tamże*, c. 73–74.

⁴⁷ *Tamże*, c. 74.

⁴⁸ Szerzej: N. Morawiec, *Chełm i jego dzieje w «Drodze mojego życia» arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego*, [В:] *Архитектурна та культурна спадщина історичних міст країни*

posługę kolejno jako biskup pomocniczy, biskup i arcybiskup. I znowu cerkiewny działacz spotkał się z nowymi problemami i wyzwaniem. Przede wszystkim po raz pierwszy w swojej karierze trafił na tereny, na których zetknął się ze społecznością nierosyjską, przede wszystkim nieprawosławną – katolikami obydwu obrządków.⁴⁹ Warto w tym momencie podkreślić, iż jadąc do Chełma Georgijewski dysponował konkretnym celem misyjnym. Konserwatywne zmiany, jakie zaszły w tym okresie w Rosji dotyczyły także stosunku decydentów państwowo-cerkiewnych do nierosyjskich i nieprawosławnych mieszkańców „*imperium*”. Po śmierci Aleksandra II, nowy oberprokurator Konstantyn Pobiedonoscew wstrzymał wszelkie reformy, ale i postawił na swojskość, rosyjskość, prawosławność.⁵⁰ Rosyjskość miała jednocześnie kojarzyć się z prawosławiem. Pobiedonoscew głosił zatem konieczność rusyfikacji „*obcych*” narodowości państwa rosyjskiego, ale i oprawosławienia „*obcych*” społeczności konfesyjnych oraz negował wszelką konfesyjną jedność chrześcijan.⁵¹ Jednocześnie gromił wcześniejszych decydentów za uległość, brak zdecydowanej i wspólnej

Центрально-Східної Європи, ред. Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця, Умань – Познань – Ченстохова 2016, s. 215–228.

⁴⁹ Szerzej: A. Szabaciuk, „*Rosyjski Ulster*”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013.

⁵⁰ G. L. Freeze, *The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform*, New Jersey 1983, pp. 409–448; А. Л. Соловьев, *Общественно-политические взгляды и государственная деятельность К. П. Победоносцева. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук*, Екатеринбург 2001. А. Л. Соловьев, *К. П. Победоносцев и политика контрреформ*, „*Известия Уральского государственного университета*”, 2003, № 25, с. 37–45; В. П. Раков, *К. П. Победоносцев в контексте политического модерна*, „*Интеллигенция и мир: Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук*” № ½, 2004, с. 74–97; А. Ю. Минаков, *Изучение русского консерватизма в современной российской историографии: некоторые направления и тенденции*, „*Вестник Воронежского государственного университета*”, 2005, № 1, с. 104–122. Także analizy „konserwatyzmu” Pobiedonoscewa w szerszym kontekście: С.М. Сергеев, *Творческий традиционализм как направление русской общественной мысли 1880-1890 гг.*, „Слово. Образовательный портал”, 14.10.2009, <http://www.portal-slovo.ru/history/41535.php>, [dostęp: maj 2017]; О В Коваленко, *К.П. Победоносцев как идеолог русского консерватизма*, „*Власть*”, 2009, № 6, с. 145–147.

⁵¹ К.П. Победоносцев, *К вопросу о воссоединении Церквей*, [в:] Tenże, *Государство и Церковь, предисл., коммент.* О. А. Суржик, ред. О. А. Платонов, Т. 1, Москва 2011 с. 450–451.

z Cerkwią polityki wobec „*obcych*”.⁵² Politykę taką należało wspierać poprzez naukę, publicystykę, rozplanowany proces edukacji w którym ważne znaczenie miał mieć język rosyjski, prawosławny katechizm oraz historia świecka i cerkiewna.⁵³ Pobiedonoscew – w przeciwieństwie do wcześniejszych oberprokuratorów obawiających się wzrostu pozycji zakonnych hierarchów – wyznaczył „*uczonym monachom*” w tym dziele ważne miejsce. To oni mieli być sojusznikami oberprokuratora w walce z komunistami, anarchistami, nihilistami, ale i narodowo/ konfesyjnie „*obcymi*”. To oni mieli także – sprawując nadzór nad niższą oświatą i kształcąc duchowieństwo – propagować „*nowy*” sposób myślenia/działania.⁵⁴ Spójrzmy zatem w tym kontekście na narrację Eulogiusza. Ciekawy jest opis jego podróży na „*Zachód*”, zdziwienie „*łacińskim*” wyglądem ludzi i miasta, polskim językiem i panującymi zwyczajami. Wszystko to było dla władzy nad wyraz dziwne, skoro przekonany był o ruskim (rosyjskim) i prawosławnym rodowodzie tych terenów.⁵⁵ Podkreślał jednocześnie, że winę za zaistniałą

⁵² Widać to w jego rozprawie, pt.: *Историческая записка о Холмской Руси и г. ХолмЗ, о судьбахъ унии въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немя уніатскаго вѣпоса, Санктпетербург 1897.*

⁵³ Ю.Г. Степанов, «*Безочарованный скептик*» (власть и общество в политической концепции К.П. Победоносцева), „Известия Саратовского университета”, 2010, т. 10. Сер. История. Международные отношения, вып. 1, с. 38. Pobiedonoscew w swojej pracy pt. „*Nauczyciel i uczeń*” wskazywał, że głównym zadaniem szkoły miało być wychowanie w „narodowym duchu”, duchowy i emocjonalny związek wychowawcy z wychowanekami, a nie intelektualne oświecenie czy kumulacja – często niepotrzebnej, węższ i szkodliwej – wiedzy. С.Ю. Дивногорцева, *Развитие идеи церковной школы в русской педагогике на рубеже XIX–XX веков*, „Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета”, Серия 4: Педагогика. Психология, Выпуск № 19 / 2010, с. 74–76.

⁵⁴ И.К. Смолич, *История Русской Церкви 1700-1917*, [w:] *История Русской Церкви, Кн.8, Ч.1*, ред. пер. А.В. Назаренко Москва 1996, с. 477; Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва 1995, с. 22–23.

⁵⁵ „*Холмищина*“ – pisał – „*примыкала к этнографической польской границе. Население ее были малороссы. По мере расширения пределов Польского королевства усиливалась и колонизация Холмского края. Одним из могущественных факторов польской национальной политики была католическая Церковь. В XVII веке помещичьи и дворянские фамилии из-за государственных выгод переходили в католичество (Шептицкие, Пузины, Потоцкие, Четвертинские и др.). Верными православию оставались лишь «хлоп да поп». Тогда начали морально обессиливать высшее православное духовенство в расчете, что оно увлечет за собой и простой народ. Брестская уния 1596 года, подписанная епископами, изменившими православию, – Кириллом Терлецим, Игнатием Поцей и*

sytuację ponosi sam rząd rosyjski. W okresie porozbiorowym hierarcha dostrzegał bowiem brak jednolitej polityki względem katolików obydwu obrządków, torpedowanie „zjednoczeń”, a później brak zdecydowanego ustosunkowania się do problemu tzw. „opornych” (tj. unitów, którzy nie chcieli przejść na prawosławie po akcji likwidacji Kościoła unickiego w 1875 r.).⁵⁶ Eulogiusz dowodził, iż także samo duchowieństwo rosyjskie nie było do tego zadania przygotowane i – wraz z urzędnikami – nie potrafiło wniknąć w narodowo-religijne realia kraju. Władykę niepokoił przede wszystkim fakt, iż dzieci mówiły w języku polskim, uważały się za mieszkańców Polski, nie znały historii tych terenów i nie czuły związku z dawnymi rosyjsko-prawosławnymi przodkami. Władykę interesowały przede wszystkim sympatie narodowe i religijność uczącej się młodzieży w chełmskim seminarium. Miało ono różnić się od innych placówek tego typu znaczną ilością dzieci pochodzących spoza stanu duchownego (w 75 % młodzież wywodziła się z rodzin urzędniczych, kupieckich oraz nauczycielskich). Bogaci miejscowi duchowni prawosławni woleli oddawać swoich synów do gimnazjów, co powodowało, iż było to jedyne „niekastowe” – zgodnie z wyrażeniem Georgijewskiego – seminarium w Rosji.⁵⁷ Uczniowie w pozostałych seminariach, w większości wywodzący się z rodzin parafialnych duchownych zdawali sobie sprawę ze swojej wyjątkowości, inności, że są skazani na przejęcie cerkiewnej schedy po swoich ojcach. Owe „popowskie dzieci” odbierały to jako utratę wolności i praw, jednocześnie zdawały sobie sprawę ze swojego odseparowania od społeczności rosyjskiej. Co więcej, separację taką wzmacniali sami seminarzyści poprzez przynależność do subkultury „bursaków”, co prowadziło do ich alienacji w ramach ówczesnej rosyjskiej młodzieży. Inaczej było w seminarium w Chełmie. Zdaniem Georgijewskiego różnorodność pochodzenia seminarzystów prowadziła do ukształtowania specyfiki tegoż

др., – постановила переход Холмицины в унию. XVI–XVII века – тяжелые времена для народа: его веру беспощадно преследовали; он долго боролся за свою религиозную свободу, за православие. Однако два века гнета не прошли бесследно для народной души. Гонение на веру и крепостное право (панщина), которое проявлялось в формах более жестоких, нежели в Великороссии, превратили народ в забитого раба, который ломает шапку перед каждым паном, унижается, готов целовать ему руки...”. Путь моей жизни ..., с. 90.

⁵⁶ *Tamże*, s. 90–91.

⁵⁷ *Tamże*, s. 93.

miejsca. Ale władyka dostrzegał również, iż na wykształcenie owej specyfiki miał wpływ jeszcze inny czynnik. Otóż decydentom państwowym zależało, by przyciągnąć do seminarium jak największą ilość potomków miejscowego „*ludu*”. Wykształceni przyszli duchowni mieli być przez to postrzegani przez autochtonów jako „*swoi*”. Tak więc chełmskie seminarium z jednej strony miało „*świecki*”, z drugiej – „*misyjny*” charakter.⁵⁸ Jeszcze większe zaciekawienie wzbudzili w Georgijewskim sami seminarzyści. „*Przyczasani*”, czyści, zadbani, chodzący na tańce owi „*kulturalni*” młodzieńcy niczym nie przypominali seminarzystów „*wielkorosyjskich*”. Zwracała uwagę władyki ich kultura bycia, grzeczność, uprzejmość, a nade wszystko umiarkowanie w spożyciu alkoholu.⁵⁹ Jednocześnie chcieli oni być „*zachodni*”, nie szanowali swoich „*ruskich*” rodziców, wstydzili się owych „*muzyków w kozuchach*”. Władyka seminarzystów – „*Polaczków*” przeciwstawiał młodzieży „*wielkorosyjskiej*” – „*szorstkiej*”, „*nieprzyczasanej*”, ale jednocześnie potrafiącej głębiej i bardziej szczerze przeżywać duchowe rozterki. „*Tym czyściutkim chłopaszkom – pisał – do głowy by nie przyszła tajna biblioteka z opozycyjnymi politycznymi drukami*”.⁶⁰

Oczywiście jak przystało na „*monacha*” – pedagoga władyka obmyślał program naprawczy. Remedium na tak postrzeganą rzeczywistość widział w powrocie do ruskich/rosyjskich korzeni, do historii, odejściu od zachodnich „*nowinek*”. Dlatego pragnął dotrzeć do samych wiernych, wizytując parafie, organizując życie parafialne, popierając wszelkie – rozwijające miłość do Rosji i Cerkwi – lokalne inicjatywy. Przede wszystkim „*rosyjskość*” miała być odtworzona poprzez stworzenie sieci szkół, ale i monasterów (także żeńskich) kształtujących rosyjską duszę (w Chełmie planował władyka organizować ośrodek szkolenia i wychowania „*czeńców*”). Tak pomyślana praca, pomimo początkowych pozytywnych efektów musiała zostać zarzucona wobec wprowadzenia ukazu tolerancyjnego 1905 r.⁶¹

⁵⁸ *Tamże*, c. 92.

⁵⁹ Pisał: „*Ни пьянства, ни разгула. Празднуют чьи-либо именины – выпьют, но умеренно: не стаканами, как у нас; захотят развлечься – наденут новенький, хоть и дешевенький галстучек, крахмальный воротничок – и пойдут в город потанцевать, погулять, благопристойно поухаживать за городскими девицами*”. *Tamże*, c. 92.

⁶⁰ *Tamże*, c. 92.

⁶¹ G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007, s. 25–26; K. Grzesiak, *Duchowieństwo prawosławne na południowym Podlasiu w okresie międzywojennym*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy. Wielokulturowe Studia Drohiczyń-

Na następnych stronach „*Drogi*” Eulogiusz przedstawił kolejne etapy swojego życia i działalności. Szczegółowo prezentował okres swojej pracy w państwowej Dumie, relacjonował przeżycia związane z wojną światową podczas której wspierał „*zjednoczeniową*” działalność decydentów państwo-cerkiewnych w Galicji. Hierarcha opisywał klęski wojsk rosyjskich, własne aresztowanie i pobyt w ukraińskim, a później polskim więzieniu, rewolucję i następujące po niej represje, sławny prawosławny Synod powołujący patriarchę, ale i związaną z bolszewicką dominacją swoją ucieczkę z Rosji, czy też emigracyjną – związaną z wewnętrznymi podziałami – egzystencję na „*Zachodzie*”. Kolejne natomiast relacje poświęcone cerkiewnej oświacie czytelnik odnajdzie we fragmencie opisującym powstanie Instytutu Teologicznego w Paryżu. Już w 1917 r. bolszewicy pozbawili Cerkiew wpływu na oświatę powszechną, a wręcz poddali w wątpliwość istnienie wyższego szkolnictwa duchownego. Moskiewska Akademia Duchowna ostatni raz przyjęła abiturientów w roku 1918 jednak studenci pod opieką profesorskiego grona pozostawali do 1924 r., Akademia w Petersburgu została zamknięta w 1918 r., w Kijowie w 1920 r., a w Kazaniu w 1921 r. Dlatego też jednym ze znaczniejszych centrów nauki teologicznej został założony przez Eulogiusza Instytut Teologiczny w Paryżu.⁶² Władyka w swojej narracji wspominał, iż nie miał początkowo zwartej projektu przyszłej uczelni i pragnął jej projekt przedyskutować z – zebranymi z różnych ośrodków emigracji rosyjskiej – współpracownikami. Niektórzy z nich jak Siergiej Bułgakow (1871–1944) i Paweł Fłoriński (1882–1937) jeszcze przed rewolucją zamysłali o „*wolnej, współczesnej, ale i wiernej tradycji*

skiego Towarzystwa Naukowego”, 2013, nr 5, s. 203. Jak zauważył Andrzej Szabaciuk w książce pt. „*Rosyjski Ulster...*”, Eulogiusz szukając wyjścia z trudnej sytuacji, rozpoczął intensywne zabiegi mające na celu poprawę sytuacji Cerkwi prawosławnej. Przede wszystkim przeciwstawił się – obecnej w tym okresie na posiedzeniach Synodu – myśli o przywróceniu Kościoła greckokatolickiego. Zintensyfikował także pracę duszpasterską: jako biskup wizytował parafie, agitował, rozdawał wśród wiernych krzyżyki, broszurki oraz ulotki chełmskiego bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy. A. Szabaciuk, „*Rosyjski Ulster. Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*”, Lublin 2013, s. 85–94.

⁶² Д. А. Конюхов, *Православное образование в России после 1917 г. и в СССР*, „Человек и образование”, 2011, № 2, с. 50; L. Kiejzik, *Rozum w służbie wiary, czyli o działaniach z pozoru niemożliwych. Rzecz o Instytucie Teologii Prawosławnej św. Sergiusza w Paryżu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio I, 2012, vol. 37, s. 91–98.

szkole teologicznej”.⁶³ W tym okresie ważną rolę w rozwoju życia duchowego emigrantów odegrało utworzenie Rosyjskiego Chrześcijańskiego Ruchu Studenckiego (RChRS). W okresie przedrewolucyjnym zamożna i wykształcona młodzież rosyjska fascynowała się nihilizmem i ateizmem, natomiast na wygnaniu upodobania te diametralnie się zmieniły, zwracały się w głównej mierze ku prawosławiu, co z kolei posłużyło jako impuls do potężnego odrodzenia religijnego.⁶⁴ To właśnie podczas wspólnych dyskusji Eulogiusza z głównymi działaczami Ruchu Antonem Kartaszewem (1875–1960), Wasilijem Zieńkowskim (1881–1962) oraz Bułgakowem i Florienskim zatwierdzono powołanie uczelni teologicznej. Miała mieć ona określone cele: 1.) kontynuowanie tradycji rosyjskich akademii teologicznych (także naukowej); 2.) przygotowanie kadry wykształconych teologów do pracy wśród wiernych.⁶⁵ Emigracja potrzebowała bowiem wykształconych duchownych, którzy mogli się także przydać w odradzającej się w przyszłości Rosji. Otwarcie Instytutu Teologicznego w Paryżu w owym centrum „świata” zachodnioeuropejskiego, nierosyjskiego nadało mu ekumeniczną perspektywę. Jednocześnie należało tak precyzować zadania stojące przed Instytutem, by ten wciąż pracował nad tym, *„żeby prawosławie nie leżało więcej pod spodem, a stopniowo cieszyło się uznaniem chrześcijańskich narodów”*.⁶⁶ Zaczęto zatem organizować administrację, kompletować kadre akademicką, tworzyć regulamin i program studiów. Nie zwracano uwagi na początkowe – wynikające z emigracyjnej biedy – trudności. Zadbano natomiast o duchowy wymiar studiów – obowiązywała codzienna obecność w cerkiewnych nabożeństwach, obowiązki słuchaczy wpisano w powinności życia zakonnego. Georgijewski zachwalał przede wszystkim kadre (Kartaszew, Bułgakow, Fłorowski, Zieńkowski i in). Podkreślał różnorodność życiorysów wykładowców, ale i panującą wśród nich wspólną ideę pracy dla Instytutu. Hierarcha zwracał także uwagę na skład osobowy słuchaczy Instytutu, gdyż nie przypominał on składu rosyjskich akademii teologicznych. Do akademii trafiali przygotowani do studiów

⁶³ Л. Э. Сутягина, С. Н. Булгаков и Свято-Сергиевский православный богословский институт в Париже, „Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина”, 2015, № 3, т. 2, с. 67.

⁶⁴ А. Кусу, *Rosyjska diaspora religijna w Paryżu*, „Roczniki Humanistyczne”, 2013, т. 61, з. 7: *Словиянознaвство*, s. 165.

⁶⁵ *Путь моей жизни ...*, с. 409.

⁶⁶ *Tamże*, с. 410.

teologicznych wychowankowie seminariów. Instytut natomiast przyjmował „oficerów, szoferów... przedstawicieli najrozmaitszych profesji i biografii”. Z godnie z regulaminem należało wymagać od kandydatów dyplomu ukończenia szkoły średniej „jednak – pisał władyka – *co to były za szkoły, jakie przygotowanie dawały – nie mogliśmy rozróżnić*”. Ważne było dla Gorgijewskiego, iż większość kandydatów do Instytutu „*to idealisci, pragnący poświęcić się służbie Cerkwi*”.⁶⁷ Niektórzy słuchacze przyjmowali śluby zakonne i zostawali monachami-misjonarzami, monachami-pasterzami i bezpośrednio z Instytutu trafiali do odległych skupisk rosyjskiej emigracji. Jako absolwenci Instytutu, otwarci na dokonania pedagogiki światowej, stawali się członkami korporacji nauczycielskiej. Pełnili posługę gdzie „*rozpusta, pijaństwo, rozpudy i inne rodzaje upadku moralnego często charakteryzowały życie i zwyczaje środowiska parafialnego*”.⁶⁸ Pozostali absolwenci Instytutu nie przyjmowali święceń zakonnych. Trafiali do parafii w których spotykali się z trudnymi wyzwaniami. Cierpieli biedę na równi ze swoimi parafianami, często zmuszani byli do pracy zarobkowej (w dni powszednie praca w fabryce, a w sobotę i niedzielę posługa pasterska). Georgijewski zdawał sobie sprawę, iż studenci Instytutu nie byli pozbawieni wad. Szczególnie raziło władykę teoretyczne nieprzygotowanie słuchaczy do podjęcia studiów teologicznych, brak umiejętności rozumienia – jakże ważnych dla nauki teologicznej – filozoficznych namysłów. Z tego powodu studenci mieli problemy z zaliczeniami poszczególnych etapów studiów. Nie oznaczało to jednak, iż w przyszłości nie mogli stać się wzorowymi duszpasterzami – jak pisał władyka – „*ozdobą Cerkwi rosyjskiej na uchodźstwie*”.⁶⁹

Podsumujmy rozważania. Zwróćmy uwagę na termin „*droga*” użyty przez Eulogiusza w tytule autobiografii. Doskonale charakteryzuje egzystencję hierarchy będącą ustawiczną podróżą. Eulogiusz jawi się w narracji jako nauczyciel-duszpasterz, który ze względu na synodalną praktykę, a później wydarzenia rewolucyjne zmuszany jest do ciągłych zmian miejsc posługi. Jednocześnie czytelnik śledzi – ubogacone przemyśleniami autora – kolejne etapy kariery „*uczzonego monacha*”, od studenta po metropolitę, od pomocnika szkolnego wychowawcy, po rektora jednej z najsłynniejszych prawosławnych uczelni na Zachodzie. W narracji łatwo

⁶⁷ *Tamże*, c. 413.

⁶⁸ *Tamże*, c. 414.

⁶⁹ *Tamże*, c. 414.

dostrzec nieprzychylny stosunek władzy do – trzymającego w zależności duchowieństwo i wiernych – systemu synodalnego. System ten nie tylko podporządkowywał hierarchów urzędnikom świeckim, ale też niszczył ich pasterską więź z duchowieństwem, wiernymi, uniemożliwiał wykonywanie posługi opiekuna-przewodnika. Warto także zastanowić się pokrótce nad stosunkiem Georgijewskiego do cerkiewnego szkolnictwa oraz teoretycznej refleksji pedagogicznej. Zwraca uwagę samokrytyka władzy-pedagoga. Georgijewski przyznawał się do braku własnych kompetencji, ubolewał, iż nie zostały one wyuczone podczas studiów, czy wypracowane poprzez praktykę. Z drugiej strony dostrzegamy sprzeciw wobec braku możliwości „wejścia w lud”, ale i akcentowanie konieczności szerszej refleksji metodologicznej nad cerkiewną edukacją. Hierarchę zajmowały bowiem pytania: Jak świadomie pomagać dzieciom? Jak je wychowywać? Jak przekazywać wiedzę? Jak do dzieła prawosławnej pedagogizacji narodu wprzęgnąć i wzajemnie powiązać państwo i Cerkiew, jednostkę i społeczeństwo, rodzinę i szkołę, dorosłych i dzieci? Oczywiście nie mogą dziwić namysły hierarchy. Eulogiusz pisał „Droge” pod koniec życia, w emigracyjnej rzeczywistości, świadomy krachu – imperialnego wymiaru – rosyjskiej państwowości i synodalnej Cerkwi. Warto jednak podkreślić jedną kwestię. Znajdował się nie tylko w samym centrum emigracyjnych wydarzeń, ale jednocześnie rzeczywistość emigracyjną współtworzył.⁷⁰ Jeśli przyjrzymy się bliżej jego działalności zauważymy, iż pedagogika zajmowała w niej szczególne miejsce, co więcej – skupiał wokół siebie grono specjalistów, którzy prowadzili rozległe namysły nad przyszłością rosyjskiej edukacji.⁷¹ W 1927 r. przy Instytucie Teologicznym w Paryżu powołano Religijno-Pedagogiczny Gabinet.⁷² Podstawowym jego zadaniem było propagowanie – opartej na prawosławnej religii – nauki i oświaty wśród rosyjskiej

⁷⁰ Szerzej: A. Kucy, *dz. cyt.*, s. 161–175. M.in. z inicjatywy Eulogiusza utworzono towarzystwo „Ikona” mające na celu propagowanie wiedzy o ikonie rosyjskiej wśród emigrantów rosyjskich ale i społeczności francuskiej. Wspierał działalność kulturową, organizowanie wystaw, prelekcji, letnich szkół. K.A. Чудецкая, *Продвижение достижений русской культуры в мировом культурном пространстве: на примере русской эмиграции во Франции в 1920-1940 годы*, . „Юридическая техника”, 2016, № 10, s. 496.

⁷¹ В.И. Лапун, *Русская православная церковь в образовательном пространстве Российской эмиграции: 20-30-е гг. XX в.*, „Интеграция образования”, 2005, № 3, s. 21–23.

⁷² Религиозно-Педагогический Кабинет.

emigracji, ale i stworzenie teoretyczno-metodologicznej wykładni tegoż zadania. Pracą Gabinetu przewodził Zieńkowski – znany rosyjski filozof, teolog i pedagog⁷³ pracujący nad opracowaniem teoretycznego – opartego na chrześcijańskiej antropologii – projektu nowej religijnej pedagogiki i – konfesyjnie prawosławnej/ narodowo rosyjskiej – szkoły.⁷⁴ Prace te były wspierane przez Eulogiusza, ale również innych profesorów Instytutu. Podstawowe idee konstruujące projekt Zieńkowskiego były następujące: „1.) *Celem oddziaływania pedagogicznego jest ujawnienie obrazu Bożego w dzieciach poprzez przygotowanie ich do życia na tym świecie i w życiu wiecznym; 2.) Głównym procesem w życiu człowieka nie jest fizyczna, czy psychiczna strona jego samego, a duchowa, która jest głębsza od rozdzielonego świata fizycznego i psychicznego, i która nosi znamię integralności ... Duchowy rozwój dziecka podlega określonemu rytmowi, związanemu ze wzrostem i przemianami, i wszelkie edukacyjne działania powinny podlegać zmianom w tym zakresie. Uwypuklenie życia duchowego w jego rytmie powinno być ukazane w kontekście podstaw pedagogiki; jednakowoż nie moralny, a religijny i duchowy proces wzrostu wyobraża prawdziwy i ostateczny kontekst wpływu edukacji na dzieci; 3.) Kwestia całościowej (holistycznej) szkoły: Szkoła powinna postawić za swój cel pomoc dzieciom w tym, w czym one są bezradne. Nie tyle wykształcenie inteligencji hierarchicznej stoi tu w pierwszej kolejności, lecz wspieranie wzrostu duchowego, który jest kluczem do ogólnego zdrowia młodej duszy. Konieczne, żeby w szkole ujawniały się i wzmacniały religijne moce duszy, co jest możliwe tylko przy odpowiednim podejściu do dualizmu świata i Cerkwi oraz drogę przezwyciężania go poprzez historię ... Oświecenie całego życia w duchu Cerkwi, ujawnienie integralności życia chrześcijańskiego we wszystkich formach kultury i twórczości powinno zachodzić w szkole i rozwijać w dzieciach duchową konstrukcję, dzięki której mogłyby uświadomić sobie wezwanie do walki*

⁷³ Т.В. Склярова, *Религиозный аспект педагогической деятельности в среде русской эмиграции первой половины XX века*, „Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета”. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви, 2003, № 1, с. 203; E. Aleksiejuk, *Doświadczenia pierwszych lat emigracji a działalność pedagogiczna i społeczno-organizatorska Wasilija Zieńkowskiego*, „Studia z Teorii Wychowania, 2016, t. 7 nr 1(14), s. 129–143; E. Aleksiejuk, *Narodziny koncepcji pedagogicznej Wasilija Zieńkowskiego*, *Studia z Teorii i Wychowania*”, 2015, t. 6, nr 1(10), s. 73–95.

⁷⁴ *Napisał m.in.: Psychologia детства* (Berlin 1923, Лейпциг 1924); *Psychologia dzieciństwa* (Lwów 1929); *Проблемы воспитания в свете христианской антропологии* (Париж 1934, Клин 2002); *На пороге зрелости* (Париж 1955); *Русская педагогика в XX веке* (Париж 1960); *Педагогика* (Клин 2002). Warto także zwrócić uwagę na autobiografię myśliciela: *Из моей жизни: Воспоминания* (Москва 2014).

za chrześcijaństwo; 4.) *Temat edukacji religijnej jest głównym tematem pedagogiki, cała reszta – rozwój intelektu, gromadzenie wiedzy, opanowanie umiejętności technicznych i społecznych, rozwój charakteru – jawi się jedynie częścią tego ogólnego i podstawowego edukacyjnego zadania*.⁷⁵

Powyższy fragment skłania do refleksji. Przytoczone punkty wpisują się wyśmienicie w rozmyślenia samego Eulogiusza występujące w jego autobiograficznej narracji. Jestem przekonany, iż badania nad dorobkiem środowiska intelektualnego związanego z Instytutem Teologicznym w Paryżu pozwolą nam dzieło władcy osadzić w szerszym kontekście interpretacyjnym i pozwolą zrozumieć jego rolę w kształtowaniu się rosyjskiej, ale i światowej teorii pedagogiki, filozofii, czy historii.

V. Wspomnienia Eulogiusza stanowią doskonały materiał do badań dziejów rosyjskiej oświaty. Narracje ukazują jej przedrewolucyjny i emigracyjny stan, zależność od – często wynikających z urzędniczo-hierarchicznych przepychanek – politycznych dyrektyw. Prezentują także postawy ideologiczne wychowawców/wychowanków, przegląd ich sympatii i antypatii politycznych, ale także szkolno-akademicką codzienność, problemy wychowawcze, kadrowe, powszechne niebezpieczeństwo związane z alkoholizmem. „*Droga*” ukazuje także „*drogę*” kariery cerkiewnej samego Eulogiusza, w której oświata stanowiła znaczną rolę. Widzimy zatem opiekuna-wychowawcę, nieśmiało wchodzącego w pełen chaosu świat osamotnionego, pobawionego bezpieczeństwa rodzinnego domu dziecka, wbrew woli wysłanego do odległej szkoły; nauczyciela, który aby zawodowo zaistnieć musiał przejść „*egzamin*” uczniów i „*środowiska pedagogów*”; inspektora zmuszonego do wykonywania – przeciwnych jego konstrukcji moralno-etycznej – nakazów; wreszcie rektora, żyjącego narodowo-konfesyjnymi problemami swoich podopiecznych i który rozmyśla o edukacyjnych projektach mających nauczać i wychowywać prawosławnych Rosjan. „*Droga*” w tym kontekście stanowi oskarżenie wobec ustroju synodalnego, sprzeciw wobec trudnej sytuacji Rosjan na emigracji, ale i optymistyczną wiarę w zmiany jakie mogą zachodzić w prawosławnej Cerkwi wolnej od nadzoru świeckich decydentów. Przede wszystkim jednak ukazuje działania – rekompensującego braki pedagogicznego wykształcenia i praktyki

⁷⁵ Н. В. Лычковская, *Социально-педагогическая работа русского зарубежья в Париже в 1919–1938 гг.*, „Вестник ПСТГУ”, IV: Педагогика. Психология, 2010. Вып. 4 (19), с. 110.

NORBERT MORAWIEC

edukacyjnej żarliwą pasją – Eulogiusza-nauczyciela/hierarchy, dążącego do „ujawnienia obrazu Bożego w dzieciach poprzez przygotowanie ich do życia na tym świecie i w życiu wiecznym.”⁷⁶

⁷⁶ *Tamże*, (patrz pkt. 1).

Slečny učitelky na cestách aneb To se pro ženskou nesluší

Travelling is Unfit for a Lady, Miss Teacher

Milena Secká

Abstrakt

Cestující učitelky se jako první ženy odhodlaly cestovat bez průvodce a své zážitky zprostředkovaly veřejnosti v cestopisných črtách, povídkách i knihách. Svým chováním porušovaly vžitá společenská pravidla, ale inspirovaly mnohé následovnice, což postupně napomáhalo změně všeobecných názorů na chování vhodné, či nevhodné pro ženy.

Abstract

The first women to venture into journeying on their own and without male companion were teachers, who, in turn, started to acquaint the reading public with their travelogues, short stories and books. Worldly-wise and unwedded, they were breaking traditional social norms while setting the example for generations of women to come; this helped to ease the gradual change in contemporary attitudes towards what morals and behaviour was to be expected of women.

Klíčová slova

ženské vzdělávání – cestovatelka – ženská emancipace – pravidla společenského chování v 19. století

Keywords

Education of women – Lady traveller – Emancipation of women – Social etiquette in 19th century

Podíváme-li se na ženskou literární tvorbu v periodikách druhé poloviny 19. století a počátku století 20., zjistíme, že ženy neměly, kromě *ženských*

listů,¹ příliš prostoru k publikování. Od konce 19. století sice počet ženských periodik narůstal, ale více jak pět let byly *Ženské listy* jediným časopisem orientovaným na čtenářky. Kromě všeobecně známých spisovatelek zde publikovalo velké množství dam, jejichž jména jsou dnes téměř zapomenuta. Žánrově časopis obsahoval úvodníky reagující na aktuální problémy, povídky, verše, zprávy o činnosti ženských spolků a také cestopisné črty z pera prvních cestovatelek. Zcela zde převažuje tvorba českých autorek, jen v malé míře jsou uveřejňovány překlady zahraničních textů.

Z profesního hlediska jsou autorkami převážně učitelky, které referují jak o svých prázdninových toulkách (Dora a Milina Hanušovy, Anna a Eliška Řehákovy), tak i o jednorázových cestách za konkrétní události (Johanna Kuffnerová, Vilma Sokolová, Klemeňa Hanušová), anebo podávají informace, které získaly na svých cestách za vzděláním či prací (Anna Bayerová, Bohuslava Kecková, Karla Máchová). V každém případě jsou to mimořádné ženy, které si dovolily vzepřít se společenským konvencím a rozhodly se pro cestování, které do té doby bylo vyhrazeno ženám jen s důstojným doprovodem nebo šlechticům.

Žena, která se rozhodla cestovat sama nebo s jinou sobě rovnou dámou, se vystavovala odsouzení společnosti. Společenský katechismus byl striktní: „*Osamělá dáma smí ve velkých městech jako vdaná činit ledacos, např. sama jíti do kostela, na návštěvu, nakoupit. Večer však má hledati ochranu, a kdyby sama se objevila, považovalo by se to za neslušné.*“²

Přesto se našly mladé ženy, které porušily mnohá společenská pravidla a daly přednost vlastnímu úsudku a rozhodnutí. Odhlédneme-li od cestovatelek šlechtického původu, které doprovázely alespoň služebné, vyjížděly učitelky často se svými sestrami nebo s přítelkyní, ale i to bylo pro společnost krajně nevhodné: „*Před šedesáti lety odvažoval se delší cesty toliko muž, a to ještě zřídka. Ženy a tím spíše dívky se nepouštěly z domova, leč jen výjimečně a v bezpečném doprovodu, aby snad jako nezkušení, nerozvážní tvorové nepropadly nástrahám dychtivosti po poznání, zálibě v dobrodružství, vzrušení myslí, čemuž všemu jest duše přístupnější za cestování nežli v suchopáru denního všedního života.*“³

¹ *Ženské listy*, měsíčník Ženského výrobního spolku vycházel v letech 1873–1923.

² Božena NOVÁKOVÁ, *Dobrý ton pro dámy*, Praha, b. d., s. 13. Dobové prameny citujeme v celé studii v doslovném přepisu, který zachycuje kouzlo používaného jazyka.

³ Anna ŘEHÁKOVÁ, *Zašlé esy*, Praha 1932, s. 181.

Byly to právě učitelky, tedy ženy, které si prosadily studium a tím již narušily dobové předsudky o poslání každé mladé ženy. Měly sebevědomí, určitou samostatnost, jazykovou vybavenost i schopnost reagovat na aktuální situaci.

Důležitým předpokladem pro cestování byly pochopitelně finance, které zvláště u učitelek byly velkým problémem, s kterým se musely vyrovnat. Plat učitelky se pohyboval kolem 50 zlatých měsíčně, přičemž to bylo o 20 % méně, než dostávali učitelé muži. Cestovatelky tudíž musely hodně šetřit a nemohly si dovolit každoroční výjezdy. Dalším omezujícím faktorem byl čas. Učitelky mohly podnikat výpravy jen o prázdninách, a ty trvaly tehdy pouhých šest neděl. Při zahraničním putování tak ženy šetřily čas využíváním nočních vlakových spojení, což bylo opět proti dobrému tónu. „*Mladé děvče samotné nechati cestovati jest vždy odvážlivé, zejména na delší cestu nemělo by puštěno býti. Na všečen způsob mělo by mladé děvče vždy o to se postarati, by konduktérka sobě získalo, jenž by vždy příhodné místo v přepážce dámské pro ně vyhledal. Na šestí i ve 3. třídě nalézají se nyní přepážky pro ženské cestovatele, což ovšem nejvíce potřebné jest, neboť ona ustavičně kouřící a poměrně méně vzdělaná cestující společnost jest právě ve 3. třídě nejnesnesitelnější.*“⁴

Důležité bylo také cestovní oblečení a vybavení. Již bylo zmíněno, že učitelky neměly dostatek financí na to, aby si pořídily vše a v takové míře, jak to vyžadovala společenská pravidla a turistické příručky. „*Oblek cestovní pro dámy skoro ještě důležitější jest než oblek pro pány. By toliko nové věci s sebou vzala, jest nutno, doma dáma může starším oblekem velmi dobře vypomoci a přece bude pěkně oblečená; na cestách není to vždy možné, poněvadž cestou mnohem rychleji se kazí nežli doma, kde jich šetřiti lze. Dámám doporučujem cestovní oblek ze silné a jasné látky, přece však za velikého vedra jest třeba lehce se strojiti. Režné hedvábí neb režné plátno hodí se k tomu nejlépe. Elegantní však cestovní rukavičky, botičky a klobouk budtež téže barvy jako šaty. Modrý neb zelený dlouhý závoj taktéž potřeba jest. Aby za počasí bouřlivého krk i obličej zahalen býti mohl. Bílý nebo černý závoj jest sice pěknější, má však jeden i druhý vadu do sebe, onen zacloňuje a kazí oči, tento pak škodliv jest kůži, an paprsky sluneční přitahuje.*“⁵ Z popisů víme, že turistiky do hor měly alpské hole, brýle proti slunci i nezbytné závoje na obličej.

„*Turista horský musí sobě opatřiti správně okuté boty ze silnější kůže. Ostatní úbor*

⁴ Antonín Konstantin VITÁK, *O obcování s lidmi*, Praha 1885, s. 183.

⁵ *Tamtéž*, s. 184.

turistův může být ponechán na vůli turistově až na toto: dámská sukně vlněná (loden, ševiot) musí být upravena k vysokému vypnutí, neboť jednak by dlouhá sukně znemožnila výstup na místech strmějších a jednak by shazováním kamenů ohrožovala turisty doleji postupující. Je nerozumno oblékati na turu šněrovačku. Turistický plášť musí být krátký. Celkem má šat být volný z vlněné látky, netěžký, prádlo z prodyšné látky (trikot).“⁶ Poříditi si speciální okované boty bylo pro cestovatelky jistě finančně náročné a podle toho také jejich chůze vypadala: „Z počátku šlo se nám velice špatně. Vůdce nám byl sice ukázal, jak máme stoupati po hladké půdě sněžné, jak se máme holemi opírat, odrážeti, zadržovati. Ale my přes tu chvíli sklouzneme, upadneme do sněhu. Snášíme malé ty nehody s humorem [...] Usedáme k odpočinku, dáváme dolů mokrou obuv, silíme se.“⁷

Podobně to bylo se zavazadly, která si turistky často nechávaly poslat do cílové stanice a cestovaly jen s nejnútnejším vybavením. Turistický průvodce předpisoval i obsah příručního zavazadla do hor: „K nošení proviantu, pláště a drobných nezbytností hodí se nejlépe vak, ruksak zvaný. Do něho vložíme lékárníčku obsahující salicylovou náplast, balíček obvazu lahvičku s opiovou tinkturou, nůžky, lékařský nožík, proštěpec, lahvičku s koňakem, mapu, kompas, silný nůž, kapesní svítilnu, svíčky a sirky.“⁸

Cestování nepřinášelo jen materiální, tedy v podstatě finanční problémy, ale ženy cestovatelky se musely vyrovnávat i s problémy psychickými a společenskými. Prvním byl vlastní strach a obavy ze zvládnutí všech nástrah a nečekaných událostí. „V době mladistvých vznětů a ilusí dostati se do ciziny, jaký to rozruch působí v duši! Nespočetné myšlenky, touhy a naděje na něco neslychaného, nevidaného, co přijíti musí, bychom poznali bouře žití, bychom ukázali se hodnými svých ideálů, zaměstnávají nás, že jako ve snu hroužíme se ve skutečný život – a on již nás obklopuje cizí, neolúdný a my posud nechceme věřit, že je to skutečnost.“⁹ Tak popisuje rozechvění své mysli zkušená cestovatelka, která se svou sestrou procestovala Tyrolsko, Švýcarsko, Francii a Itálii.

Dalším a velmi vážným problémem bylo odsouzení okolní společnosti. Jen velmi málo lidí souhlasilo s tím, aby dívky samy cestovaly. „Úzkoprsé,

⁶ *Slovinské Alpy a Přímoří. Průvodce po alpských zemích slovinských, Krasu a Přímoří*, Praha b. d.

⁷ Anna ŘEHÁKOVÁ, *Výlet v území Velkého Žvonu*, *Ženské listy* 8, 1885, s. 126.

⁸ *Slovinské Alpy a Přímoří. Průvodce po alpských zemích slovinských, Krasu a Přímoří*, s. 10.

⁹ M. HANUŠOVÁ, *Noc a den*, *Ženské listy* 5, 1889, s. 104.

ujarňující heslo »To se pro ženskou neshuší!« mělo tehda ještě moc, proti níž nebylo odvolání.¹⁰ Zajímavé jsou postřehy Anny Bayerové, která se za svých studií ve Švýcarsku, vydala s americkými přítelkyněmi na výlet. „Američanky samy praví, že když do Evropy přijdou, co nad věci jim novou, vždycky se pozastavit musí nad tím úzkostlivým hlídáním dcerušek matkami i zvláště k tomu zřízenými a zplnomocněnými dámami. Američanky by gardedáma urážela, byla by patrným, všude za ní se plížícím, všem příliš zřejmým důkazem toho, že jí nemožno v ničem důvěřovat, že neustále pod bedlivým, následkem toho, dohledem stát musí [...] a litují pak velice, že jsou tu poměry takové, že dáma cestující k. p. samotna, nemůže o radu nebo pomoc požádat pána, dříve než se byla přesvědčila, že mluví po anglicku.“¹¹

Nástrahy čekaly na cestovatelky i v cílových destinacích, například v podobě odlišných kulturních zvyků a stereotypů. Poznaly to na vlastní kůži sestry Řehákovy, když našly v Mostaru hotel Narenta obsazený (předem si noclehy nezamluvily) a český správce hotelu vše okomentoval: „*Náš Narenta jest jediný pořádný, pěkný evropský hotel v Mostaru. Tureckých hostinců není, a kdyby i byly, nepřijaly by vás. Neboť Moslemín se dívá předpojatě na ženu samostatně vystupující, což teprve na turistiky bez mužského doprovodu.*“¹²

Se společenskými, náboženskými nebo politickými odlišnostmi se cestovatelky vyrovnaly, ale co nemohly odhadnout, byly nástrahy přírodních živlů. Sestry Hanušovy zažily v Alpách průtrž mračen spojenou s povodní, která ohrožovala životy obyvatel celého městečka: „*Ždalo se nám, že skrze mručení hromu slyšíme přijížděti vlak a povšimly si právě, že hukot vlaku se nemění, když truchle a děsně rozezvučely se zvony na poplach a výkřiky zděšení nás vzrušily. V okamžení jsme byly v zadu na dřevěném pavlanu hostince, zde byli shromážděni domácí, s vyděšeným výrazem [...] Zvon na poplach sezoáněl silněji, hukot ozýval se mocněji, leč nepochopovaly, že bystrina do hněda zakalená, která z Rosenbergu se hnala, takové zděšení působí. Pojednou seznaly jsme. Jaké to spousty vody – zmlkly jsme – hleděly a ztrnuly. Stráž na levém břehu divého proudu počala se trásti, v tom zřítla se – a ve vířivých skocích vln jen tu a tam nějaký strom co tríska se mihl, a některý balvan poskočil. Tu věděly jsme, jak mocný to živel. [...] Mezi tím chtěli někteří cestující utéci, razeno jim však, by setrvali, neb v prvním poschodí*

¹⁰ A. ŘEHÁKOVÁ, *Zašlé časy*, Praha 1932, s. 181.

¹¹ Anna BAYEROVÁ, *Výlet do bernských Alp*, Ženské listy 7, 1879, s. 99.

¹² Anna ŘEHÁKOVÁ, *Ž mého alba*, Praha 1936, s. 7.

*nad klenutým přízemkem poskytnuto jim lepší bezpečí, než v přírodě, kde by je proud dostihnouti mohl, než by z údolí se dostali.*¹³

Je vidět, že cestovatelky musely být nejen vzdělané, ale i praktické a připravené operativně řešit nejrůznější problémy a to v době, kdy se komunikační technika omezovala na telegraf a nejjistějším dopravním prostředkem byl koňský nebo volský potah. Jak napsala jedna z nich, Anna Řeháková: „...nezapomeňme doma dvou velice potřebných průvodčích, jichž jméno dobrý humor, vnímavá mysl. Pak sneseme snadno mnohou obtíž, snad i nepříjemnost, ba i malou nehodu.“¹⁴ Přes všechny nesnáze se ženy dál vydávaly na cesty a toužily se dostat i tam, kam to nebylo běžné ani pro muže. Příkladem je horský výstup sester Řehákových, které v roce 1884 zdolaly nejvyšší horu Rakouska Grossglockner, vysokou 3 798 m. Tehdy to bylo možné jen s horským vůdcem a v dlouhých sukních to jistě nebylo jednoduché. „Příkré stoupání. Chůze rozsáhlými ledovci, přelézání a přeskakování propasti ledných i skalních, slézání strmých stěn ledových, v něm se mísí i četné stupně ku vystupování vytesati, bouřné metelice, citelná zima, řídký vzduch, to jsou všechno obtíže, kteréž se zdarem přemáhají jen turisté otužilí a odvážní. Než přec nyní i dámy, ovšem sporadicky, podnikají partii tu.“¹⁵

Je nesporné, že takové prožitky cestovatelku nutně formovaly psychicky i fyzicky. Posilovaly její sebevědomí, schopnost vyhodnotit situaci a daný problém okamžitě řešit. Schopnosti, které pochopitelně potřebovala i pro pedagogickou činnost. Navíc učitelky byly nucené dodržovat celibát a na své posty byly dosazovány školským odborem. Nemohly si vybrat své působíště, a tudíž netušily, do jakého prostředí se dostanou. Musely být samostatné a obhájit své postavení v často nepřívětivé společnosti, kde mnohde přetrvávaly antipatie ke vzdělaným ženám. Učitelky, zvláště ty v prvních generacích, se potýkaly s předsudky společnosti, která jen velmi pozvolna přiznávala právo žen na vzdělání a obživu. Na druhé straně ekonomické i politické poměry ukazovaly, že mnohé ženy se musí samy živit a nemohou se spoléhat na zaopatření manželem. Dobový společenský rádce dokonce přiznává, že žena, která nemá vyhlídky na vdavky, měla by se stát učitelkou. „Nejmenší naděje na vdavky vyskytují se pro dcery stavu středního, totiž pro dcery úředníků, obchodníků a učenců, jestliže otcové jich

¹³ Milina HANUŠOVÁ, *Průtrž mračen v Alpách*, Ženské listy 4, 1883, s. 64.

¹⁴ A. ŘEHÁKOVÁ, *Výlet v území Velkého zvonu*, Ženské listy 6, 1885, s. 95.

¹⁵ Karla MÁCHOVÁ, *Na Niagaře*, Ženské listy 1, 1894, s. 5.

nemají velkého jména. [...] Pročež radno pro každou dívku, jež nemá bohatství k očekávání, poněvadž neví jistě, zdali se vdá, by se včas postarala o to, aby se po případě sama uživila, tj., by se něčemu řádnému přiučila. V tom ohledu nejsnáze a nejspíše hodí se pro ženské stav učitelek.“¹⁶

Studium a příprava na cestu rozšiřovaly vědomosti a cestovatelka si přivážela mnoho informací i těžko sdělitelných prožitků, které obohacovaly její profesní i duševní život.

To vše se jistě odráželo i v jejich zaměstnání. Učitelky cestovatelky svými znalostmi a schopnostmi značně převyšovaly nejen své kolegyně, ale zákonitě i kolegy, z nichž jen část se vydávala na cesty. Z paměti víme, že takové učitelky a učitelé byli žáky milováni, protože se snažili svou lásku přenést na mladou generaci a probouzet v ní zvědavost a samostatnost. Je jisté, že mnohé z cestovatelek nebyly „jen“ učitelky, ale často se angažovaly v různých společenských i politických kruzích, kde mohly získané informace rovněž využívat.

V neposlední řadě jejich cesty byly příkladem dalším ženám k následování a vedly i k propagaci turistiky a cestování ve společnosti. Zvláště, když mnohé z cestovatelek byly i dobrými spisovatelkami a své zážitky dokázaly barvitě vylíčit. Při cestách využívaly i přestupní stanice k prohlédnutí pamětihodností či přírodních krás. Podle cíle cest, byly velmi oblíbené Alpy, ať již ve Švýcarsku, Itálii, Francii, Německu, Rakousku či Slovinsku. Navštěvovaná byla také střední a jižní Itálie a Francie a dokonce i Severní Amerika: „*Sotva že se rozednilo, posnávavši, spěchala jsem k veletoku, který poetická mysl indiánská pojmenovala případným jménem Niagara (Hřmící vody).*“¹⁷ Cestovatelky-autorky zaznamenaly při výpravách do hor nejen přírodní krásy, ale i historii, současné životní podmínky a zvyklosti místních obyvatel. Je zřejmé, že se na cesty připravovaly studiem a informace vyhledávaly i na místě. Popisy pamětihodností známých měst přinášejí často velmi podrobné historické exkurzy, které vyžadovaly hlubší studium historických pramenů. Ukázkou je text popisující Benátky: „*My všimneme si hlavně nařízení, jakými byl postižen ženský benátský svět, proslavený svou krásou. Neb jestliže mužové již žili co zhýčkaní zženštilci plni skvozných tretek a cetek, což možno čekati od žen, loutek svých rozmarných pánů. Bylat také vskutku skvozná okázalost v oděvu tak ohromná a bezmezná, že senátu poskytila se často příležitost,*

¹⁶ B. NOVÁKOVÁ, *Dobry ton pro dámy*, s. 13.

¹⁷ A. ŘEHÁKOVÁ, *Výlet v území Velkého Zvonu*, *Ženské listy* 9, 1885, s. 134.

*aby zakročil se vším důrazem oproti dcerám pyšné obce. Nejprísnější zákaz stihl perly. Nesměla se nositi než jedna šňůra tajemného toho šperku v ceně 200 dukátů. Jen nevěsta zdobila se perlovým skvostem až do hodnoty 400 dukátů. Později dokonce dovoleny perly v plném neobmezeném užívání jen choti a dcerám dóžat. Ostatní dámy benátské jsouce provdány deset roků, musily je odložit.*¹⁸

Ze všech cestopisných zpráv je vidět, že autorky měly nebývale velký rozsah znalostí jak z geografie, přírodních věd, tak i historie, politiky, národopisu a rovněž systému školství a vzdělávání v jednotlivých zemích. Proto si také všímaly systému vzdělávání a ženského zvlášť. „*Připomínám si, ač snad bych ani tak daleko nemusila zajíti, dívek francouzských. Obmyšleny velice často jen mělkým vzděláním. Povrchním vychováním, pozlátkovým společenským brusem octnou se náhle z nejhlubšího klášterního a pensionátního soukromí a zátiší ve světě a provdávše se, požívají pojednou bezuzdné svobody svého nového postavení, nejsouce dostatečně připraveny pro život a jeho povinnosti, nejsouce náležitě varovány před nebezpečím toho onoho společenského styku a požitku. Platí pak někdy poznání a procitnutí své draze, často i cenou nejvyšší – štěstím a ctí.*“¹⁹ Dalším častým rysem literární tvorby cestovatelek je zachycení kulturních i společenských zvláštností, které se vždy vztahují k ženskému světu, a které autorky velmi často kritizují: „*Viděla jsem nejednou na promenádě, na parníku, kterak hlava rodiny, náležející nejlepšímu a zase i nejskromnějším vrstvám, obírala se po celou dlouhou dobu se svou dětskou družinou, laskajíc se s ní, vypravujíc jí. A slušelo to tatínkovi znamenitě. Paní máteř seděla mlčky, lhostejně, nestarajíc se o nic, leda snad trochu o společnost a její parádu. Hrozný to pohled pro nás severanky!*“²⁰ Dalším charakteristickým rysem, který převládá ve většině prací, je silný vlastenecký tón. Vazba nejen na vlastní zem a její práva, ale i soucit s podobně postavenými zeměmi. „*Což divu, že často na výletech a potulkách po čarovných krajích jižních Korutan zachmuřilo se čelo mé, truchlá дума usedala na skráně moje a duch můj marně snaží se zodpověděti otázku: vzmuží-li se jih korutanský ku novému, statnému slovinskému životu? Odolá příboji němectva?*“²¹ Cestovní črty a zprávy měly především poučit, pobavit a také povzbudit k následování.

Cestování ovlivnilo nejen život cestovatelek, ale i jejich tvorbu. Mno-

¹⁸ Anna ŘEHÁKOVÁ, *Benátská mosaika*, Ženské listy 10, 1896, s. 210–211.

¹⁹ Anna ŘEHÁKOVÁ, *Benátská mosaika*, Ženské listy 11, 1896, s. 251.

²⁰ Anna ŘEHÁKOVÁ, *Benátská mosaika*, Ženské listy 12, 1896, s. 259.

²¹ Anna ŘEHÁKOVÁ, *Dobrač*, Přítel domoviny 3, Praha 1887.

hé z nich publikovaly kromě svých cestopisných črt i beletrii, ve které využívaly znalosti cizích prostředí, která byla pro čtenářky atraktivní. Lze říci, že právě tvorba cestujících učitelek položila základy české ženské cestopisné literatury.

Cestování přineslo i další fenomén do ženského světa, a to sběratelství. Suvenýry z cest byly velmi prosté – obázky, kousky horniny a sušené lisované květiny. Ženy si ale začaly schovávat jízdenky a vstupenky, mapy, ubrousky, fotografie, turistické letáky. Turistická centra začala reagovat na rostoucí dámskou klientelu a suvenýrový obchod se nebývale rozvíjel.

Co však byl nejdůležitější důsledek cestujících žen, bylo narušení starých společenských stereotypů. Několik odvážných učitelek se rozhodlo porušit mnohá pravidla společenského kánonu a ukázaly cestu dalším. Je pravda, že velká část veřejnosti se s tímto jednáním „slečen učitelek“ těžko vyrovnávala, ale u žaček si získaly obdiv, respekt i lásku.²²

Příloha – seznam publikujících učitelek-cestovatelek:

Bayerová Anna (1852–1924), lékařka vystudovaná v Bernu, působila jako praktická lékařka ve Švýcarsku, Německu, Anglii a Bosně. Pro Rakousko-Uhersko nezískala nostrifikaci a živila se jako učitelka zdravotní péče. Publikovala o Švýcarsku.

Hanušová Dora (1841–1920), industriální učitelka v Jičíně (spolu s Dorou Němcovou), v Praze spoluzakládala Ženský výrobní spolek, byla členkou výboru Minervy a Amerického klubu dam. Literárně činná i pod pseudonymem Bohdana Ivanová, procestovala Německo, Švýcarsko, Rakousko, Itálii, Chorvatsko.

Hanušová Klementina (1845–1918), učitelka dívčího tělocviku, zakladatelka nápravného tělocviku, autorka odborných článků a příruček pro učitele. Cvičitelka Tělocvičného spolku paní a dívek, Amerického klubu dam. Publikovala *Cestopisné črty*.

Hanušová Milina (?–?), učitelka, publikovala o Alpách, Švýcarsku, Francii a Itálii.

Kecková Bohuslava (1854–1911), česká lékařka vystudovaná ve Švýcarsku,

²² Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního muzea (DKRVO 2017/32, 00023272).

praktikovala jako gynekoložka v bosenském Mostaru. Vyučovala soukromě, publikovala o Bosně.

Kuffnerová Johanna (1853–1911), učitelka, později ředitelka obchodní školy. Literárně činná, autorka článků i literatury pro mládež, překladatelka z francouzštiny. Publikovala o Francii.

Máchová Karla (1853–1920), učitelka, která ztratila pro své radikální názory státní souhlas, věnovala se jako sociální demokratka ženskému hnutí. Spolupracovala s Charlottou Masarykovou. Publikovala o USA.

Řeháková Anna (1850–1937), učitelka a spisovatelka. Procestovala z větší části Evropu, publikovala o Alpách, Itálii, Slovinsku.

Řeháková Eliška (1846–1916), učitelka, spisovatelka a překladatelka. Cestovala částečně se sestrou, publikovala o svých cestách.

Sokolová-Seidlová Vilemína (1859–1941), učitelka, činná v mnoha spolcích. Po sňatku se věnovala literární tvorbě a překladatelství. Publikovala o Slovensku.

Islámský svět očima českého úředníka na Balkáně počátkem 20. století

The World of Balkan Muslims in the 1910s as Viewed by a Czech Civil Servant

Pavla Vošahlíková

Abstrakt

Poznat islámský životní styl, sekulární potřeby i náboženské předpisy měli poddaní Františka Josefa I. možnost zejména na Balkáně, v oblastech, které monarchie získala a anektovala. Po připojení Bosny a Hercegoviny se v nich vídeňská vláda snažila zavést civilní správu podobnou té ve starých korunních zemích a společný stát touto cestou rychle sjednotit. Představiteli integračních snah měli být zejména státní úředníci. Do neznámého a kulturně odlišného prostředí je mohly ve srovnání s domovem například v Čechách, na Moravě aj. lákat zejména výhody v zařazení do výhodnějších (nižších) kvalifikačních tříd a perspektivy rychlého kariérního postupu. Sliby spojené s možností získat lepší ohodnocení než ve starých korunních zemích přivedly na Balkán i řadu českých úředníků, kteří zde navíc využívali také příbuzné jazykové prostředí. Svědectví o soužití s domácím obyvatelstvem zanechali v řadě pramenů soukromé provenience. Článek se opírá především o rukopisné vzpomínky inženýra Jana Bašeho, který jako zeměměřič poznával při vyměřování pozemků, revizi pozemkových knih a podobných činnostech v terénu život muslimské, pravoslavné i katolické komunity tak říkajíc z první ruky. Přesvědčivě také popsal rozdíly jak v mentalitě, v životních zvyklostech jednotlivých skupin nábožensky rozrůzněného obyvatelstva v souvislosti se sociálními a kulturními rozdíly plynoucími z jejich tradičních preferencí. Poukázal ovšem také na chyby rakouské byrokracie, která ve snaze izolovat se v cizím prostředí jako zvláštní kasta, ztrácela kontakt s realitou a přes nesporné modernizační snahy ve vypjaté době první světové války situaci neovládala.

Abstract

The Balkans, a region annexed by the Austro-Hungarian Empire ruled by Franz

Joseph I, became for his subjects the principal place to glimpse and confront the lifestyle, secular wants as well as religious regulations of the Muslims. Following the annexation of Bosnia and Herzegovina, the government in Vienna made attempts to introduce civil service similar to those established in existing crown lands in order to ease the administrative unification and integration of the Empire. The task fell primarily on civil servants, whose main incentives for moving into an unknown and culturally remote environment included being awarded a better qualification grade than in Bohemia or Moravia or the prospect of fast-tracking one's career advancement. Czech civil servants, moreover, enjoyed a familiar language environment – and several of them in fact left diaries and notes showing close social ties to the locals. The present article is based chiefly on manuscript memoirs of the engineer Jan Baše, a land surveyor whose work assignments provided him with firsthand experience with Muslim, Orthodox, and Catholic communities. He convincingly described the differences in the mindset and habits of religiously diverse individual groups. He also pointed out several defective aspects of Austrian civil service, which indulged in operating in a social vacuum of the bureaucratic stratum and despite genuine modernizing efforts would often lose contact with real life; this would eventually bring about its inadequate performance during the demanding Great War period.

Klíčová slova

Jan Baše – anexe Bosny a Hercegoviny – státní služba – zeměměřičství – křesťansko-muslimské vztahy – vzpomínky státního úředníka

Keywords

Jan Baše – Annexation of Bosnia and Herzegovina – civil service – Geodesy – Christian-Muslim relations – Memoirs of civil servant

Úřednická kariéra se stávala postupně ve druhé polovině 19. a počátkem 20. století v habsburské monarchii pro mnohé muže a jejich rodiny vysněnou životní dráhou. Slibovala společenskou prestiž, existenční jistotu, zabezpečení ve stáří a dokonce finanční podporu ovdovělým manželkám a osiřelým dětem, ovšem v závislosti na délce služby, kterou ve prospěch státu nebo obce jejich manžel, případně otec, odvedl.¹ Příležitostí vykoná-

¹ Podrobněji k sociálnímu postavení úředníků a jejich rodin srov.: Karl MEGNER, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte der k. k. Beamtentums*, Wien 1986. Nověji se

vat administrativní a organizační práce přibývalo ve státní správě po celé 19. století, zejména od šedesátých let, poměrně rychle. Koncem 19. století už nebylo možno při místních slavnostech i celostátních svátcích, jako třeba při narozeninách císaře Františka Josefa I., úřednické uniformy přehlédnout.² Černé upjaté kabáty s knoflíky a výložkami, v případě státní služby zlatými, zemské stříbrnými, kalhoty s lampasy také v říšské zlaté nebo zemské stříbrné, bývaly od sedmdesátých let 19. století zejména na ulicích větších měst velmi časté a nápadné, i když ve srovnání s barevnou nádherou úřednických uniforem starších časů, oblíbené tmavě zelené, ale i šedé, fialové apod., působily střízlivě.³ Vnější okázalost nebyla samoučelná. Měla posilovat soudržnost úředníků všech jedenácti hodnostních tříd a v jejich rámci různých dietních (platových) skupin přes to, že se jejich společenská prestiž, existenční i pracovní podmínky a životní styl podle dosažené hodnostní třídy zásadně lišily. Vyhlídky na očekávané povýšení a budoucí životní jistoty smiřovaly většinu začátečníků a subalterních pracovníků jak s poměrně skromnými příjmy, tak i s řadou omezení ze strany představených ztělesňujících státní moc. Všichni úředníci podléhali soustavnému dohledu, který se týkal jejich soukromých aktivit, politických preferencí, finančních závazků a také rodinného soužití.⁴ Bývalo běžné,

problematikou zabývá např. Aleš VYSKOČIL, *C. k. úředník ve zlatém věku jistoty*, Praha 2009.

- ² Otázkám počtu státního úřednictva a jeho nárůstu v Čechách se v průkopnické práci věnoval Miloslav MARTÍNEK, *Příspěvek k poznání struktury státního úřednictva v Čechách na počátku 20. století*, Praha 1975. Disertační práce. Ústav československých a světových dějin ČSAV, zejm. s. 21–26; Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Ž moci úřední*, Český časopis historický 3, 1994, s. 460n., aj.
- ³ Úředníci směli z milosti císaře oblékat uniformu od roku 1814. Nejstarší uniformy bývaly tmavě zelené s různými barevnými výložkami, lampasy, stojatými límcí apod. Nejvyšší vídeňské úřady měly vedle běžných pracovních i slavnostní uniformy, které se barevně lišily podle úřadu. Podrobněji k historii úřednických uniforem zejména v první polovině 19. století srov.: Waltraud HEINDL, *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*, Wien 1991, s. 241–242; K. MEGNER, *Beamte*, s. 239, 240. Prestiž uniformy na přelomu 19. a 20. století však v očích pamětníků často klesala. Někteří vzpomínali na komické stránky spojené s jejich nošením, to ovšem zejména u gymnaziálních profesorů. Srov. Archiv Národního technického muzea, Praha (dále jen ANTM), Sbirka rukopisů, rukopis č. 585 – Vladislav KLUMPAR, *Paměti*, s. 41–42.
- ⁴ Trvalý dohled a kontrolu soukromých aktivit úředníci koncem 19. a počátkem 20. století často odmítali a alespoň anonymně se proti nesvéprávnému zacházení ozývali. Srov. např.: František JOKLÍK, *Ústavní poměry rakouské*, Praha 1899, s. 75.

že zájemci o úřední kariéru pracovali podle doby, místa a typu služby zpočátku jeden, dva i tři roky zcela bez nároku na odměnu. Nebyli ještě úředníky a mnohdy měli vážné finanční problémy. Často ovšem ani po dosažení pevného úřednického místa nebýval jejich příjem v začátečnické XI. hodnostní třídě příliš skvělý. Jasnější pracovní kariéru jim nabídly až reformy sedmdesátých let. Přednosti zabezpečeného postavení a nadějně vyhlídky na očekávané povýšení však většinou převážily nad nedostatky tohoto povolání. Podmínky pro byrokraty ve státních službách se staly vzorem pro města, obce a později i soukromé podniky, ve kterých také přibývalo administrativních a organizačních úkolů a stoupala i zde potřeba kvalifikovaných pracovníků.

Byrokratizace státní správy i celého života společnosti posílila význam školské kvalifikace jako předpokladu perspektivního pracovního zařazení, rozšířila možnosti dostat se výše na žebříčku úředních hodností a posílit své společenské postavení. Pravidelný postup znamenal pro mnohé současníky Františka Josefa I. míru a zhmotnění životního úspěchu. Získat vyšší hodnostní třídu však nebývalo snadné ani rychlé.⁵ Až do přijetí služební pragmatiky, která od roku 1913 stanovila všeobecně závazná pravidla pro postup, existovaly v cestě za lepším kariérem zařazením různé zkratky nebo naopak překážky. Ty nemusely souviset se vzděláním, praxí ani odbornou zdatností. Významné mohly být osobní nebo politické konexe. Ve „vyšším“ zájmu se však preferovaly celé skupiny uchazečů o státní službu. Přednost měli například vysloužilí poddůstojníci, kteří po krátkém kurzu obdrželi potvrzení, tzv. certifikát, opravňující je k výkonu státní služby s nárokem na výhodné zařazení nadhodnocující jejich vzdělání a praxi.⁶ Podobné praktiky vyvolávaly v ostatním úřednictvu nespokojenost, kterou prohlubovala i tzv. tajná klasifikace.⁷ Jednalo se o pravidelný posudek,

⁵ Srov. podrobněji: P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Ž moci úřední*, s. 436. K mezníkům při sjednocení podmínek úřednické kariéry patřily zejména zákon z roku 1873, zvaný také „úřednická magna charta“, a pragmatika z roku 1913 (v platnosti od 1914). Podrobněji srov.: K. MEGNER, *Beamte*, s. 108–126.

⁶ *Tamtéž*, s. 228 nn. Počtem a postavením certifikatistů v českých zemích se zabýval M. MARTÍNEK, *Příspěvek k poznání struktury státního úřednictva v Čechách na počátku 20. století*, s. 232–233. Odmítavé názory na nespravedlivé podmínky v zařazování úředníků se objevovaly často také v dobovém odborném tisku. Srov. např.: *Všeobecné úřednické listy* 8, 1908, s. 3; *Tamtéž* 2, 1909, s. 5; *Státní úředník* 2, 1912, s. 14.

⁷ K problematice tzv. tajné klasifikace úředníků srov. M. MARTÍNEK, *Příspěvek k poznání*

kteřý připravoval bez účasti hodnoceného přednosta úřadu. Známkoval své podřízené podobně jako učitel své žáky ve škole od jedničky do pětky a většinou jen první dva stupně zajišťovaly spolehlivě povýšení. Hodnotitel nemusel své závěry zdůvodňovat a hodnocený úředník, který oficiálně svůj výsledek často ani neznal, se proti verdiktu nemohl odvolat. Tato praxe platila až do přijetí služební pragmatiky v roce 1913.⁸

Kariéru úředníka mohla urychlit i potřeba státní správy obsadit místa, která nebyla z různých důvodů atraktivní, byla třeba ve vzdálených provinciích mimo staré korunní země, vyžadovala zvláštní znalosti často technického charakteru,⁹ které bylo možno úspěšně a za větší odměnu uplatnit i v soukromé sféře. Pamětník Jan Baše (1882–1960), jehož vzpomínky o možnostech úředníka na Balkáně podrobně vypovídají, popsal, jak se on sám rozhodoval pro studium a budoucí povolání z hlediska možnosti získat místo ve státní službě a urychlit svou kariéru. Líbila by se mu sice práce středoškolského učitele, jeho koníčkem byly humanitní předměty a cizí jazyky, ale věděl, že jako protestant v předlitavských veřejných školách bude navzdory jejich vyhlášené interkonfesionalitě hledat uplatnění obtížně.¹⁰ Právnícké vzdělání, které bývalo ve státní službě využíváno nejčastěji, ho příliš nelákalo. Zbývala technika, kam také po maturitě zamířil. Zvolil chemii, podle jeho názoru obor nejméně zatížený matematikou. „Šel jsem si tedy po prázdninách r. 1899,“ vzpomínal pamětník, „dátí zapsati ... chemii, ale jak již stoupám po schodišti k rektorátu s odpočítanými penězi [zápisným – poznámka autorky], pozoruji na zatáčce, že dole ve vestibulu se tísní velký shluk studentů u černého prkna ... Vrátím se k té černé tabuli a najdu tam výzvu vídeňského ministerstva financí k maturantům,

struktury státního úřednictva v Čechách na počátku 20. století, s. 153–154. Ve své práci upozornil na skutečnost, že její odstranění přispělo i ke stabilizaci státní správy v průběhu první světové války.

⁸ V rámci tajné klasifikace se vedle pracovního výkonu posuzoval např. také vzrůst hodnoceného úředníka, oblíbení, zadluženost, rodinné soužití, chování manželky a dětí. (Srov.: *Tamtéž*, s. 230–231.)

⁹ P. VOŠAHLÍKOVÁ, *Z moci úřední*, s. 472. K základním biografickým údajům Jana Bašeho srov.: TÁŽ, *Jan Baše*, in: *Biografický slovník českých zemí* 3, Praha 2005, s. 268; k jeho působení na Slovensku podrobněji: Jozef MAREK, *Jan Antonín Baše a slovenský kataster*, in: *Z dějin geodézie a kartografie*, Praha 2011.

¹⁰ ANTM, *Sbírka rukopisů č. 1199*, J. BAŠE, *Paměti českého měřičského úředníka*, 1. díl, s. 4; TÝŽ, *Jugoslávie očima československého zeměměřiče*, *Zeměměřičský obzor* SIA 9, 1944, s. 137 nn.

*aby si dali zapisovati běh pro vzdělání zeměměřičů, neboť po včasném a úspěšném ukončení studií budou hned přijati do státní služby u pozemkového katastru, za 3 měsíce uspokojivé služby se stanou definitivními úředníky a za rok budou povýšeni do X. hodnostní třídy. Po krátkém rozmyšlení jsem si šel druhého dne dáti zapsati zeměměřičství.*¹¹

Zpočátku se ministerské sliby plnily. Po úspěšném studiu a tříměsíční praxi se Jan Baše stal úředníkem – elévem v katastrálním úřadu na Smíchově.¹² Na povýšení do X. třídy však nebyla v příslušném termínu žádná naděje. Plánovaná regulace Vltavy, pro kterou se s novými zeměměřiči počítalo, neprošla pro německou obstrukci jednáním Českého zemského sněmu, a jejich rychlejší postup se proto odkládal na neurčito. Pokud chtěl začínající inženýr naplnit očekávání své a svých rodičů, tj. zůstat se svým technickým vzděláním ve státní správě a získat jako geometr bez obvyklého čekání X. hodnostní třídu s výhledem, že po dvanácti letech služby postoupí do třídy VIII., musel najít jinou cestu k povýšení.

Nebylo tajemstvím, že v regionech vzdálených od Vídně, Prahy a dalších politických i společenských center býval vzhledem k nedostatku vhodných zájemců, vybavených potřebným vzděláním, postup rychlejší. Bašeho rozhodování, podobně jako přístup řady jeho současníků, ovlivnila nabídka bosensko-hercegovské vlády, která měla po připojení a později anexi těchto balkánských zemí (1908) nedostatek kvalifikovaných pracovníků. Přebírala od vojenských úřadů povinnosti, které nadále musela zabezpečit civilními silami. Bez doplnění potřebného personálu to však nemohla zvládnout. Lákala proto počátkem 20. století do státní služby experty z různých oborů zejména na výhody v zařazení a rychlosti postupu. Už v únoru 1902 vydala například výzvu týkající se právě náboru kvalifikovaných zeměměřičů. Nabízela jim tak jako původně i vídeňská vláda pro Čechy po jednorozční praxi X. hodnostní třídu a další rychlý postup. Odejít do nábožensky, kulturně i sociálně odlišného prostředí však nebyvalo přes bonifikaci v oblasti úřednické kariéry pro mnohé zájemce jednoduché. Náš pamětník, podobně jako další absolventi středních a vysokých škol,

¹¹ ANTM, Sběrka rukopisů č. 1199, J. BAŠE, *Paměti českého měřičského úředníka*, 1. díl, s. 5–6.

¹² Smíchov byl v době působení Jana Bašeho samostatný. Součástí Prahy se stal až po první světové válce v souvislosti se zřízením tzv. Velké Prahy (1920 a 1922).

mezi nimi později i jeho vlastní bratr, však dlouho neváhal. Neobával se dokonce ani náboženských rozdílů, protože, jak vzpomínal, se jako protestant musel od školních let v katolickém prostředí smiřovat s různými překážkami a předpokládal, že ani v islámské komunitě nenarazí na zásadní problémy. Řadu rozporů v soužití cizí správy s výrazně konfesionálně, sociálně i národnostně rozrůzněným domácím obyvatelstvem poznával však už po krátkém pobytu v Bosně a Hercegovině.

Do služby u evidence pozemkového katastru v Sarajevu nastoupil Jan Baše 27. prosince 1902, tedy právě ve chvíli, kdy vojenskou správu střídalo většinou civilní úřadování a mezi oběma stranami probíhaly spory o dosavadní zásluhy a chyby při plnění správních úkolů. Pamětník se ve vzpomínkách přímé kritice svých předchůdců ve vojenských službách vyhýbal. Nepřímo však zpochybňoval jejich kvalifikaci a s tím spojenou spolehlivost odvedené práce. Na svůj nástup a první dojmy z nového působiště vzpomínal slovy: *„Do Sarajeva jsem přibyl právě v době největšího lesku bos.-herc. katastru, totiž: vojenské zaměření země bylo dávno hotovo, ve značném počtu okresů byly již založeny pozemkové knihy ... Mnohé změny se ovšem nevyšetřovaly. Bylo nutno čtené závady, způsobené chvatem jak při vojenském vyměřování, tak i při zakládání pozemkových knih, postupně odstraňovati. Tam ovšem, kde byly vadné celé rozsáhlé partie, nebo kde požadavky přesnosti ... překračovaly možnosti malého měřítka 1 : 6250, bylo nutno přistoupiti k novému zaměřování, na něž však ... dosavadní katastrální síly nestačily.“*¹³

Poznávání cizího prostředí se v případě Jana Bašeho netýkalo od jeho prvních dnů v Sarajevu jen života domácího obyvatelstva, ale i vztahů mezi úředníky, kteří přišli do Bosny a Hercegoviny z různých částí monarchie. Vzhledem k tomu, že nepocházel z úřednické rodiny podobně jako mnozí další technici, lékaři, veterináři a jiní specialisté ve státní správě, si neosvojoval respekt k úřednickému drilu už doma. Naopak, bránil se mu a zaznamenal řadu jeho nedostatků, které jednak komplikovaly vztahy s místním obyvatelstvem, jednak snižovaly efektivitu úřednické činnosti. Už při letmém seznámení s novým prostředím ho překvapila snaha důsledně oddělit společenský život správců a spravovaných, při čemž právě jejich spolupráce byla podle jeho názoru předpokladem úspěšného plnění

¹³ ANTM, Sběrka rukopisů č. 1199, J. BAŠE, *Paměti českého měřičského úředníka*, 1. díl, s. 7.

správních úkolů a prosazení předpisů a různých opatření. Zeměměřiči, ale i ostatní úředníci potřebovali soustavně udržovat dobré vztahy s místními, umět jejich jazyk a znát tradice, které ovlivňovaly veřejný projev, soukromé životní potřeby a styl.

„Každý nováček byl,“ jak pamětník vzpomínal, „ihned uveden do společnosti, a to znamenalo, že se v průvodu svého šéfa nebo staršího kolegy představoval od kanceláře ke kanceláři všem úředníkům okresního úřadu a soudu. Večer téhož dne pak se odebral do místního úřednického kasina, dal se zapsati za člena a představoval se i přítomným úřednickým dámám, načež se chopil tága nebo zasedl ke kartám podle svých vloh a zálib. Mládenci obyčejně na tomto stupni přestávali, ženatí pak se svými manželkami konali mezi 11 a 12 hodinami návštěvy v domácnostech, vynechávající druhou neděli, kdy se jim návštěvy oplácely. Všechno toto se dalo s největší obřadností a nezasvěcený pozorovatel mohl býti skutečně takovouto, na odiv stavěnou noblesou přímo oslněn.“¹⁴ Respekt k zavedeným společenským zvyklostem se však zejména u nezávislejších a svobodomyšlnějších úředníků, ke kterým patřil i Jan Baše, rozptýlil, když v praxi pocítili jejich nedostatky, které se promítaly do pracovních i soukromých vztahů. Rychle poznal, že „účelem úřednických kasin bylo učiniti z úřednictva v každém okresu jednotný a od domácího obyvatelstva naprosto oddělený, soběstačný celek. Členy úřednického kasina bývali sice také místní notáblové, jako starosta města nebo duchovní místních konfesí, ale to byly právě jen výjimky. Předsedou býval vždy okresní náčelník, místopředsedou okresní soudce a ostatní členové výboru se »volili« dle přání okresního náčelníka.“¹⁵

Neznalost místních poměrů a společenské hierarchie plynoucí z izolace úřednictva od místního obyvatelstva výrazně ztěžovala správní činnost a vedla k mnoha problémům. Zeměměřič odkázaný v každém domě na vstřícný přístup se bez znalosti místních zvyklostí nedostal často ani přes práh domácnosti a hranice vyměřovaného pozemku. Musel vědět, s kým může jednat, kam smí vstoupit, jak se chovat oslovením počínaje a společným stolováním konče. Jan Baše v mnoha ohledech jednal a choval se netypicky. Od svého nástupu do služby zkoumal vzájemné vztahy místního obyvatelstva, zdokonaloval se i v jeho jazyce, přizpůsoboval se zvyklos-

¹⁴ ANTM, Sběrka rukopisů č. 1199, J. BAŠE, *Paměti českého měřičského úředníka*, 1. díl, s. 106–107.

¹⁵ Srov.: Tamtéž.

tem a konfesi každého domu. Jeho poznatky se s odstupem času zdají být samozřejmé. Počátkem 20. století však nebývaly mezi úřednictvem běžné. K prvním radám, které od starších kolegů v úřadě vyslechl, patřilo například doporučení obracet se především na muslimy, kteří znají místní poměry a s úřady spolupracují.¹⁶ Jan Baše se však s tímto doporučením nespokojil a zkoumal vzájemné vztahy mezi domácím obyvatelstvem na základě statistik i vlastního pozorování. Vycházel ze skutečnosti, že „obyvatelstvo, vesměs slovanské, rozlišovalo se mezi sebou ostře podle náboženství. Největším živlem (43,8 %) byli pravoslavní, kteří si krátce říkali Srbové, po nich následovali muslimané (asi 32,3 %), kteří si říkali Turci, a konečně byli katolíci (asi 22,9 %), nemající žádného jiného vedlejšího jména. Zbytek tvořily nepatrné menšiny: řecko-katolická, židovská a protestantská. Absolutní počet všeho obyvatelstva činil podle sčítání z r. 1910 celkem 1 898 044 duší. Elitou byli muslimáni a hned na celém jejich důstojně sebevědomém vystupování bylo viděti, že to jsou bývalí páni země. Jejich hořejší vrstva obsahovala skutečné velevlastníky, jejichž majetky se rozprostíraly i po několika okresech. ... Nemovitý majetek těchto begů a agů se skládal hlavně z kmetovských usedlostí, ... osazených po dobytí země nevolnými sedláky anebo bezzemky z jiných, již dříve pokořených srbských území. Tito sedláci (Srbové) směli dědičně, ale ovšem jen po meči, na půdě hospodařiti, načez svému pánovi odevzdávali třetinu ze zrní a polovinu ze sena, když byli před tím desetinu odevzdali do státního špýcharu jako pozemkovou daň.“¹⁷ Dále Baše pokračoval: „Z begovské a agovské vrstvy se rekrutovala muslimánská inteligence ..., za rakusko-uherské okupace i správní úředníci ve všech oborech státní správy. Chudší jejich vrstvu tvořili svobodní sedláci, drobní řemeslníci, obchodníci a nezbytní kafedžijové. Říkalo se, když ztroskotá-li muslimán, stane se z něho kafedžija, z pravoslavného krčmář a z katolíka kočí. Ale ani mezi muslimány nechybělo kmetů. Nejnižší muslimánskou vrstvu tvořili vlastně cikáni, z nichž se rekrutoval všudypřítomný obor nosičů.“¹⁸

Většina obyvatelstva, se kterým se Jan Baše ve svém povolání setkával,

¹⁶ Srov.: ANTM, Sběrka rukopisů č. 1199, J. BAŠE, *Paměti českého měřičského úředníka*, 1. díl, s. 118nn.

¹⁷ Tamtéž. Srov.: sekundární odborná literatura, např. Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005, zejména kapitola věnovaná rakusko-uherské správě.

¹⁸ ANTM, Sběrka rukopisů č. 1199, J. BAŠE, *Paměti českého měřičského úředníka*, 1. díl, s. 112–113.

žila na venkově. Životní podmínky sedláků bez rozdílu vyznání byly velmi těžké. Došel k závěru, že „*selský stav, at' již pravoslavný nebo muslimánský byl velmi zanedbáván a většina selského obyvatelstva neuměla ani čísti ani psáti.*“¹⁹ Pravoslavní i muslimové na venkově svorně opovrhovali katolíky pro údajné udavačství, jak označovali jejich spolupráci s novou okupační správou. Vstřícnost k rakouské státní moci jim ovšem zjevně prospívala a početně je posílil i příliv inteligence z Chorvatska a Slavonie.

Snaha pochopit rozdíly a porozumět mentalitě obyvatelstva Bosny a Hercegoviny se úředníkům, jako byl Jan Baše, zhodnotila zejména v letech první světové války, kdy se rakouské úřednictvo ocitlo ve velmi složité situaci. Vojenské operace často znemožnily pokračovat v civilně správních úkolech, úředníci proto podléhali vojenským úřadům. Také bezpečnostní rizika civilních úředníků a jejich rodin byla zejména koncem války značná, navíc problémy v zásobování, které se projevíly v celé habsburské monarchii, se v Bosně a Hercegovině vystupňovaly díky odporu velké části venkovského pravoslavného obyvatelstva dodávat potraviny cizákům do měst. Rakouská správa však prokázala svou neznalost místních poměrů i ve vztahu k muslimům, což ilustroval téměř anekdotický příběh z konce války. „*Žemská vláda,*“ jak zaznamenal Jan Baše, „*chtějíce hubnoucímu úřednictvu opatřiti nějakým laciným způsobem něco tuku, opatřila kdesi celá stáda vepřů, pustila je do bosenských lesů, aby se vykrmila žaludy, dala je v zimě 1917 schytati, přivésti do Sarajeva a tam jsme byli postupně zváni na dobytčí tržiště ..., aby si každý svůj kus podle losování převzal. ... V Sarajevě však všichni posluhové (tak zv. hamálové) byli muslimány a žádný muslimán by se ani za celý svůj život prasete nedotknul. ... Nezbylo než aby si každý úředník odehnal vylosované prase domů sám. A ještě dlužno poznamenati, že po dobu války museli všichni úředníci vystupovati na veřejnosti v uniformě s kordem a bílými rukavicemi. Naproti tomu prasata byla naprosto zdivočelá, zvyklá na lesní ticho a samotu. Nyní si, milý čtenáři, představ nepřetržitý průvod uniformovaných úředníků se zlatými límci hrnouti se sarajevskými ulicemi se splašenými zvířaty. ... Ještě dlouho potom bylo »úřednické prase« předmětem rozpustilé zábavy sarajevských občanů.*“²⁰

Státní správa ovšem neztratila svou prestiž jen v „akci prase“. Neporozumění místním potřebám před první světovou válkou, i jejím průběhu,

¹⁹ ANTM, Sběrka rukopisů č. 1199, J. BAŠE, *Paměti českého měřičského úředníka*, 1. díl, s. 114.

²⁰ Tamtéž.

plynulo z hlubších kořenů, především ze snahy izolovat se od domácího obyvatelstva. Zrovnoprávnění islámu nepřineslo jeho poznání, a dokonce i preference muslimského obyvatelstva, která se týkala především jeho hospodářských elit, se z hlediska správy ukázala jako kontraproduktivní. Proto v mnoha ohledech progresivní rakouská státní správa, která přispívala k modernizaci země, nepřinesla bezprostředně zásadní proměny bosensko-hercegovské společnosti.

Muslimští šlechtici habsburské monarchie

Muslim Noblemen in the Habsburg Empire

Jan Županič

Abstrakt

Udílení šlechtických titulů vždy představovalo významný mocenský nástroj politiky evropských panovníků, což platilo i pro habsburskou monarchii. Během 17. století byl ve všech zemích říše vytvořen základ symetrické soustavy elit vázaných primárně na panovníka jako na hlavní a jednotící element. Již od dob reformace neudíleli Habsburkové šlechtické tituly pouze katolíkům, ale jako panovníci Svaté říše římské také dalším, na tomto územím povoleným konfesím. Roku 1789 byl nobilitován dokonce první nepokřtěný žid. V případě muslimů byla ovšem situace zcela odlišná. Až do anexe Bosny a Hercegoviny roku 1908 se v monarchii větší muslimská komunita nenacházela a po tomto datu nemáme o nobilitacích muslimů doklady. Začlenění této provincie do Rakousko-Uherska navíc neznamenal, že se zde začaly udílet šlechtické tituly jako v monarchii. Právě naopak: komplikované státoprávní postavení této provincie vedlo k tomu, že až do rozpadu monarchie roku 1918 nebyly šlechtické tituly rakousko-uherským obyvatelům s bosensko-hercegovinskou státní příslušností udíleny. Zdá se, že jediným případem stavovského povýšení osoby muslimské víry je udělení dědičného rytířského titulu s predikátem „von Vitina“ Mehmeda beje Kapetanoviće Ljubušaka (1839–1902) 24. srpna 1883, ovšem bez toho, aby došlo ke zhotovení listiny a udělení erbu. Navíc vzhledem k tomu, že Kapetanović byl nobilitován ještě před anexí, šlo o udělení rakouského šlechtictví cizímu státnímu příslušníkovi, nikoli obyvateli monarchie.

Abstract

Granting titles of nobility has always been an important instrument in European rulers' power politics, the Habsburg monarchs included. In the course of the 17th century, the groundwork for a symmetrical structure of elites tied primarily to the person of the monarch was established in every country of the Empire as a principal device for achieving political unity. Since the Reformation, the Catholics were not the only ones to be granted titles by the Habsburgs who, ruling also the Holy Roman Empire, promoted

followers of other beliefs recognized in the area; the year 1789 saw the ennoblement of the first unbaptized Jew. The practice was, however, quite different with the Muslims. No Muslim community of demographic relevance had ever existed in the Empire until the annexation of Bosna and Herzegovina in 1908 and no sources document the ennoblement of Muslims after that year. Moreover, the incorporation into Austria-Hungary was not followed by the practice of granting titles. On the contrary, the somewhat problematic constitutional position of the province resulted in virtual suspension of nobilitations of citizens of Bosnia and Herzegovina up until 1918. The only adherent to Islam known to have been admitted to the Estates rank appears to be Mehmed Bey Kapetanović Ljubušak (1839–1902) who was granted the lower hereditary noble title (Ritter) on 24th August 1883 and who went by the predicate of 'von Vitina', although the ennoblement was accompanied by neither a patent nor a coat of arms. And since the promotion of Kapetanović took place before the annexation date, he was in fact knighted as a foreign national and not as the Emperor's subject.

Klíčová slova

šlechta – Rakousko-Uhersko – Bosna a Hercegovina – Mehmed bey Kapetanović

Keywords

Nobility – Austria-Hungary – Bosnia and Herzegovina – Mehmed Bey Kapetanović

Významným nástrojem mocenské politiky většiny evropských panovníků bylo udílení nejrůznějších čestných vyznamenání – řádů a titulů, včetně šlechtických. Nejinak tomu samozřejmě bylo v habsburské monarchii. V 17. století byl tento proces ještě spojen s reorganizací stavovských obcí v jednotlivých zemích soustátí, jež měla přispět ke vzniku symetrické soustavy elit vázaných primárně na panovníka jako na hlavní a jednotící element.

Již od dob reformace neudíleli Habsburkové šlechtické tituly pouze katolíkům, ale jako panovníci Svaté říše římské také dalším, na tomto území povoleným konfesím, případně (zpočátku jen z kurtoazních důvodů) také pravoslavným.¹ K podobným krokům museli přistupovat ale i ve

¹ Šlo zejména o udílení knížecích a hraběcích titulů Svaté říše římské poddaným ruského cara. K této otázce srov. Jaroslav TOVAČOVSKÝ, *Říšský knížecí a hraběcí titul udělený některým šlechticům Ruské říše*, Heraldická ročenka, 2011, s. 85–147.

vlastním soustátí. Zde byla situace pochopitelně komplikovanější, protože podobné kroky byly v rozporu se státem prosazovanou doktrínou katolické monarchie. V první řadě šlo o Uhry, kde se Habsburkům z důvodu dlouholetých tureckých válek a s tím souvisejícím neustálým nebezpečím šlechtické revolty nepodařilo reformaci potlačit, a také o Slezsko, které v náboženském ohledu představovalo od porážky stavovského povstání roku 1620 mezi českými zeměmi naprostou výjimku. Specifická náboženská situace ve Slezsku dokonce Karla VI. vedla k udílení výlučně slezského inkolátu, který převážně (ale nikoli výlučně) získávali zdejší luteráni.²

Zásadní změnu přinesl nástup osvícenství, ale také připojení Haliče a Bukoviny, po kterém musela být řešena otázka právního postavení zdejších pravoslavných obyvatel. Tuto víru vyznávaly nejen nepriviligované vrstvy, ale také část zdejší nobility. Zřejmě i proto Vídeň v Haliči v prvních dekádách po anexi udílela a konfirmovala zvláštní šlechtictví haličské, nikoli dědičných zemí, jak bylo v západních zemích monarchie od vlády Marie Terezie běžné.³ Co více: Od vlády Josefa II. stát začal pragmaticky nahlížet i na nobilitace osob židovské víry, jejichž ekonomický význam byl pro její další fungování nepřehlédnutelný.⁴ Jak ale vypadala situace v případě muslimů?

V tomto ohledu stojíme teprve na počátku výzkumu, který komplikuje několik faktorů. První představuje specifické státoprávní postavení jediného teritoria s významnou muslimskou minoritou v monarchii, Bosny a Hercegoviny. Až do roku 1908 byli zdejší obyvatelé poddanými osmanského sultána a nemohli být tedy začleněni do šlechtické obce rakouské ani uherské. Nermalou komplikací představovala také muslimská víra. Habsburská monarchie vyrostla na křesťanských idejích, a třebaže ve druhé polovině 19. století byla její společnost již částečně sekulární, nelze předpokládat obecný souhlas s udílením titulů osobám této víry (konečně s tímto problémem se můžeme setkat v téže době i u židů). Islám se

² Srov. Jiří BRŇOVJÁK, *Šlechticem z moci úřední. Udělování šlechtických titulů v českých zemích 1705–1780*, Ostrava 2015, s. 338–348.

³ Samostatné haličské šlechtické tituly byly udělovány až do roku 1807, kdy byly císařskou rezolucí nahrazeny jednotnou titulaturou dědičných zemí. *Tamtéž*, s. 99.

⁴ Výčet nobilitovaných židů a základní přehled nobilitační politiky monarchie vůči jedincům této víry viz: Jan ŽUPANIČ, *Nobilitierungen der Juden in Österreich (1789–1918)*, *Historisches Jahrbuch*, 2016, s. 501–597; Jan ŽUPANIČ – Michal FIALA, *Nobilitas ladaeorum. Židovská šlechta střední Evropy v komparativní perspektivě*, Praha 2017, s. 222–243.

navíc stal oficiálním vyznáním podunajské monarchie až poměrně pozdě. V Předlitavsku k tomu došlo teprve roku 1912,⁵ což byl zřejmě také důsledek faktu, že Bosna a Hercegovina nikdy nebyla zcela inkorporována do monarchie a její obyvatelé neměli rakouské ani uherské občanství, ale jen bosensko-hercegovinskou státní příslušnost.

Již před tímto datem ale někteří šlechtici monarchie konvertovali k islámu, a to ať již nastálo, či dočasně. Žádný ale nezastával funkci ve státní správě či armádě monarchie. Známý je případ Rudolfa Slatina paši (1857–1932), jenž se roku 1881 stal generálním guvernérem západosúdánského Dárfúru. Po vypuknutí mahdistického povstání se zde řadu měsíců úspěšně bránil přesile rebelů, a aby získal respekt svých egyptských vojáků, konvertoval roku 1883 k islámu a přijal nové jméno Abd al-Quadir. Poté, co se mu roku 1895 podařilo uprchnout z mahdistického zajetí, se ale vrátil ke křesťanství a v červenci 1914 uzavřel ve Vídni katolický sňatek s Alicí svobodnou paní von Ramberg (1873–1921), původem z důstojnické rodiny. On sám byl již před tímto datem, v letech 1899 a 1907, povýšen do rytířského stavu a následně stavu svobodných pánů.⁶

Méně známé, ale o to zajímavější jsou další dva případy. První se týkal Johanna Adama Wetzlara von Plankenstern (1771–1866), vnuka židovského konvertity Carla Abrahama svobodného pána Wetzlara von Plankenstern (1715/16–1799). Johann Adam (1771/72–1866) se narodil jako žid a katolíkem se stal spolu s otcem až roku 1779. Rozhodl se pro kariéru v rakouské armádě, kde dosáhl hodnosti rytmistra. Po odchodu do výslužby se díky dědictví mohl věnovat jen svým zálibám. Byl také velkým ctitelům Osmanské říše, naučil se turecky a v poměrně vysokém věku konvertoval k islámu. Ze tří synů, zdá se, jeho příkladu následoval jen prostřední Heinrich (1813–1860). Poté, co se stal muslimem, vstoupil do turecké armády a dosáhl hodnosti gardového majora. V Osmanské říši byl známý pod

⁵ Tzv. Islamgesetz, zákon č. 159 z 15. 7. 1912 (*Gesetz vom 15. Juli 1912, betreffend die Anerkennung der Anhänger des Islams nach hanesitischem Ritus als Religionsgesellschaft*), in: Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder. Nr. 159/1912, s. 875–876.

⁶ Zajímavé je, že Rudolfův otec Michael (1811–1872) byl židovským konvertitou, jenž katolictví přijal teprve roku 1838. K Slatinovi srov. Hartwig A. VOGELSBERGER, *Slatin Pascha. Zwischen Wüstensand und Königskronen*, Graz 1992; Jan ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie. Mezi Davidovou hvězdou a křížem*, Praha 2012, s. 617–620.

jménem Sabit bej a žil v Albánii. Zemřel v lednu 1860 ve Skadaru.⁷

Zřejmě nejvyšších met dosáhl mezi rakouskými muslimskými konvertity Franz von Werner (1836–1881), známý též jako Murad Efendi, který v době krymské války vyměnil rakouskou armádu za osmanskou, a při té příležitosti konvertoval k islámu. Po uzavření pařížské mírové smlouvy roku 1856 vyměnil toto působiště za diplomacii a jeho kariéra vyvrcholila úřadem tureckého mimořádného vyslance a zmocněného ministra v Haagu a Stockholmu. Byl také literárně činný.⁸

Druhá záležitost, jež komplikuje výzkum „muslimské“ šlechty habsburské monarchie je praktického rázu. Bosna a Hercegovina byla spravována c. a k. společným ministerstvem financí. Po zániku monarchie byla ale většina jeho dokumentů týkající se této země v rámci archivní rozluky předána Království Srbů, Chorvatů a Slovinců a uložena v sarajevském archivu (dnes Arhiv Bosne i Hercegovine) a není jasné, zda jsou jeho součástí i návrhy zemské vlády (resp. společného ministra financí) na udílení šlechtických titulů. Zdá se však, že nikoli. Nepochybně by totiž byly předávány c. a k. kabinetní kanceláři, kde ale jejich existence dosud potvrzena nebyla.

Rakouské nobilitace jsou evidovány ve fondu Šlechtický archiv (Adelsarchiv) rakouského Všeobecného správního archivu (Allgemeines Verwaltungsarchiv), součásti Rakouského státního archivu (Österreichisches Staatsarchiv). Zde se nachází koncepty jednotlivých nobilitačních listin a k nim připojené spisy, jež představují jeden z hlavních zdrojů výzkumu šlechty habsburské monarchie. Studium tohoto fondu naráží dosud na některé překážky. Především nebyla dokončena inventarizace fondu a neexistuje jeho komplexní soupis. Základní pomůcky tak představují jen poměrně staré práce Karla Friedricha Franka⁹ a Petera Frank-Döferinga,¹⁰ jež ovšem evidují pouze ty nobilitační causy, které byly vyřízeny pozitivně

⁷ Hans VEIGL, *Der Friedhof zu St. Marx. Eine letzte biedermeierliche Begräbnisstätte in Wien*, Wien 2006, s. 127–129. K Wetzlarům: J. ŽUPANIČ, *Židovská šlechta*, s. 663–668.

⁸ Srov. Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexicon des Kaiserthum Österreich*, Bd. 55, Wien 1887, s. 49–51.

⁹ Karl Friedrich von FRANK, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806, sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum „Altösterreichischen Adels-Lexikon“ 1823–1918*, Schloss Senftenegg 1974.

¹⁰ Peter FRANK-DÖFERING, *Adelslexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918*, Wien – Freiburg – Basel 1989.

a kdy došlo k udělení titulu. Navíc nikoli všechny. Většinou zde chybí takové, kdy k udělení titulu došlo prostřednictvím nejvyššího panovníkova rozhodnutí, ale nobilitační proces nebyl završen vydáním listiny.¹¹

Dosavadní výzkum ukazuje, že ani po anexi Bosny a Hercegoviny roku 1908 nebyly šlechtické tituly zdejšími obyvatelům udíleny. Nešlo o výslovný zákaz, ale spíše o kompromisní a dočasný krok, který měl být vyřešen až poté, co bude definitivně ujasněn právní status této provincie. Tato skutečnost jasně vyplývá z událostí roku 1915, kdy při jednání o nové podobě nového předpisu ve věci šlechtictví pro příslušníky ozbrojených sil (*Vorschrift betreffend Adelsangelegenheiten*) přišla na přetřes také otázka Bosny a Hercegoviny. Předpis, jenž byl nakonec schválen nejvyšším rozhodnutím Františka Josefa I. z 28. července 1915 a byl vytištěn počátkem roku 1916, platil pro obě části monarchie (Rakousko i Uhersko) a upravoval a upřesňoval nárok důstojníků na udělení dědičného šlechtictví po třiceti, resp. čtyřiceti letech služby.¹² Protože ve společném vojsku sloužili také muži, kteří pocházeli z Bosny a Hercegoviny a po roce 1908 získali statut zdejších zemských příslušníků (*bosnisch-herzegowinische Landesangehörige*), bylo logické, že na titul měli dosáhnout i oni.

Jak ale z interních materiálů šlechtického odboru c. k. ministerstva vnitra, tzv. šlechtických generálií (*Adelsgeneralien*), vyplývá, na přání c. a k. ministerstva války se tato výsada netýkala důstojníků s bosensko-hercegovinskou zemskou příslušností. Existovala totiž obava, že by takový krok s ohledem na komplikované státoprávní postavení této provincie a s tím související problém, z jaké panovnické moci by byly takové tituly udíleny, mohl přijetí výše zmíněného předpisu zásadním způsobem zkomplikovat.¹³

*

Podobně jako u židů, také u muslimů můžeme doložit dvě odlišné skupiny

¹¹ Viz níže případ Mehmeda beje Kapetanoviće Ljubušaka.

¹² K této otázce viz: Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta Rakouského císařství*, Praha 2006, s. 119–123.

¹³ Srov. Interní spis c. k. MV ke spisu zaslánému z říšského ministerstva války 1. 7. 1915 a k dopisu ministra polního zbrojmistra Alexandra Krobotina ze 12. 6. 1915 in: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsarchiv (dále jen AVA), Adelsakten, Hofkanzlei.

šlechticů nobilitovaných rakouskými panovníky. První představují konvertité, druhou praktikující muslimové. Pro vzájemné vztahy habsburských panovníků a muslimů je v jistém smyslu typické, že zatím z každé skupiny je dosud znám pouze jediný reprezentant.

Zástupcem první skupiny byl vysoký důstojník osmanské armády Mehmed bej (1614–1706).¹⁴ Narodil se v Bosně v zámožné rodině, která již po čtyři generace vyznávala islám. Protože jeho otec brzy zemřel, vychovával jej strýc, důstojník osmanské jízdy. Díky němu se Mehmed stal vojákem a záhy také důstojníkem ve Vácu, uherském městě ležícím nedaleko na sever od Budy. Roku 1663 se podílel na dobytí Nových Zámků a po vásvářském míru (1664) byl jmenován nejprve velitelem jízdy bosenské pevnosti Novi Grad, později velitelem celé pevnosti a bejem novigradského sandžaku. Během jedné z četných srážek s císařskou armádou přišel Mehmed o levou ruku, místo které začal nosit stříbrnou protézu. Toto zranění mu vyneslo přezdívku *Çolak-Beg*, maďarsky *Csonka bég* (zmrzačený či jednoruký bej). Na rozdíl od jiných vysokých důstojníků si nevydržoval harém, ale měl vždy jen jedinou manželku. Po smrti jeho první ženy se jí roku 1662 stala Fátima, s níž měl nejméně tři děti.

Mehmed bej měl mimořádné jazykové nadání a kromě turečtiny a srbochorvatštiny ovládl i maďarštinu, němčinu, češtinu (resp. slovenštinu) a latinu. Není proto překvapivé, že se účastnil i řady diplomatických jednání. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 17. století byl jmenován pašou a zástupcem budínského paši. Úzce spolupracoval s velkovezírem Karou Mustafou a byl prostředníkem mezi osmanskými úřady a Turky podporovaným sedmihradským knížetem a „králem Horních Uher“ Imrichem Thökölym. Když Thököly roku 1682 napadl habsburské Uhry, stál Csonka bej v čele tureckých oddílů, které jej podporovaly. Účastnil se i obléhání Vídně roku 1683 a stal se svědkem zdejší turecké katastrofy a snad i popravy velkovezíra Kary Mustafy. Následně byl jako budínský vicepaša jmenován velitelem pevnosti Budín a zde také jeho kariéra osmanského velitele skončila. Po dobytí Budína císařskými vojsky 2. května 1686

¹⁴ K jeho osudům viz: Karl TEPLY, *Mehmed Çolak-Beg – Leopold Frhr. v Zungenberg*, in: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Nr. 80, 1972, s. 113 a 156 (Rezensionen und Notizen); György, HARASZTI, *A „nagyvezír szeme“: Csonka bég*, [online], [citováno dne: 20. 12. 2016]. Dostupné z: www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/86-034/ch26.html.

padl do zajetí a byl převezen do vězení ve Vídeňském Novém Městě, kde pobyl řadu let. Roku 1690 se sice uvažovalo o jeho výměně za císařského generála Johanna hraběte Heißlera von Heitersheim (1648–1696), plán ale nakonec nebyl realizován.¹⁵ V císařském vězení, které bylo vybavené vším pohodlím, pobýval s celou rodinou a zde se také narodily jeho dvě nejmladší děti.

Po téměř desetiletém vězení se Csonka bej rozhodl k osudovému kroku, který v důsledku zpřetrhal všechny vazby k předchozímu životu. Dne 6. ledna 1696 se nechal spolu s manželkou a dětmi pokřtít. Konverze byla v duchu doby pojata jako velkolepá oslava: konala se v kapli vídeňského Hofburku, křtícím knězem byl vídeňský biskup Ernst hrabě Trautson (1633–1702), kmotry pak císař Leopold I. s manželkou Eleonorou, jeho syn Josef (pozdější Josef I.) a dcera Marie Alžběta. Mehmed při této příležitosti přijal jméno Leopold Josef Balthasar a jeho žena Fatima se stala Marií Magdalenou Elisabeth. Krátce po slavnosti, 19. ledna 1696, jej císař Leopold I. povýšil do šlechtického stavu dědičných zemí s predikátem *von Zungaberg* (později psaným také jako Zungenberg či Csongabergk), který připomínal jeho dřívější „bojové“ jméno Csonka bég.¹⁶

Roku 1702 přijal Leopold von Zungaberg nabídku prince Evžena Savojského, aby mu postavil husarský pluk v síle tisíce mužů. Jako majitel pluku si mohl vybrat důstojníky a není proto překvapivé, že důležité místo vyhradil i pro svého nejstaršího syna Franze Leopolda, který se také rozhodl pro vojenskou kariéru. V čele svého pluku se účastnil řady bitev i velmi nebezpečných průzkumných akcí. Několikrát byl prohlášen za mrtvého, vždy se ovšem dokázal vrátit zpět. Zemřel náhle v zimě 1705/1706, údajně v důsledku rychlé nemoci. Jedním z následných projevů císařského uznání byla i čestná penze, kterou získala jeho manželka.

Leopoldův nejstarší syn a dědic¹⁷ Franz Leopold (1676–1735) se narodil ještě jako muslim a ke katolictví konvertoval spolu s rodiči roku 1696. Jak z jeho pozdější závěti vyplývá, byla u něj konverze niterní záležitostí, což

¹⁵ Heißler byl nakonec roku 1692, po dvou letech vězení, vyměněn za manželku Imricha Thökölyho, Ilonu rozenou Zrinskou. Zahynul o čtyři roky později v důsledku zranění utrpěných v bitvě na řece Bega (též bitva u Olaše).

¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, AVA, Adelsakten, Hofkanzlei – Leopold Joseph Balthasar Zungaberg (Zungenberg), Adelstand 1696.

¹⁷ O dalších dětech Leopolda von Zungenberg nejsou zprávy.

však nic nezměnilo na tom, že byl v náboženské rovině údajně mimořádně tolerantní. Na císařovy náklady získal dobré vzdělání a po přijetí křtu vstoupil do císařské armády. Vyznamenal se během války o španělské dědictví a 10. června 1709 získal uherský baronát a indigenát.¹⁸ V Uhrách také získal panství Brantitsa v Novohradské župě a oženil se se šlechtičnou Evou de Kellió.¹⁹

Od roku 1716 válčil Franz Leopold po dva roky v Uhrách proti Turkům. Roku 1718 byl se svým plukem přeložen do Itálie, zúčastnil se bojů na Sicílii a Korsice a roku 1730 byl jmenován majitelem husarského pluku č. 8. O tři roky později se stal generálem-polním zbrojmistrem (generálmajorem) a roku 1734 byl povýšen na polního podmaršálka.²⁰

V Itálii bojoval baron Czungenberg i za války o polské nástupnictví a zde se také jeho život uzavřel. V únoru 1735 utrpěl při přechodu řeky Oglío záchvat mrtvice a krátce nato zemřel. Protože nezanechal potomky, odkázal svůj majetek jezuitskému řádu k vybudování rezidence a kostela u Vídeňského Nového Města. Stavba rezidence a chrámu sv. Leopolda byla slavnostně zahájena v únoru 1738 a dokončena o sedm let později.

*

V následujících dvou staletích informace o nobilitacích muslimských konvertitů či muslimů nemáme. Zdá se, že k dalšímu povýšení (a zřejmě zároveň první a poslední rakouské nobilitaci praktikujícího muslima) došlo až na samém konci 19. století, kdy tímto způsobem rakouský císař František Josef I. poctil dlouholetého sarajevského starostu Mehmeda beje Kapetanoviće Ljubušaka (1839–1902), předního exponenta zájmů monarchie v Bosně a Hercegovině.

Kapetanović byl potomkem významné rodiny Bosenského pašalíku, která již po generace psala dějiny této země. Jak konstatoval šlechtický odbor c. k. ministerstva vnitra, listinami doložil Mehmed bej svůj původ

¹⁸ Magyar Országos Levéltár, Budapest, Libri regii, 28. kötet, fol. 205. V textu je jeho jméno uvedeno jako „Franciscus a Csongabergk“.

¹⁹ Viz: Harald SKALA, *Franz Leopold Balthazar Frhr. v. Czungenberg. K. u. k. österreichischer Feldmarschall-Lieutenant*, [online], [citováno dne: 20. 12. 2016]. Dostupné z: www.kuk-wehrmacht.de/biograph/fooi1czungenberg.html.

²⁰ Antonio SCHMIDT-BRENTANO, *Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität (1618–1815)*, Wien 2006, s. 23.

pouze do 18. století, ovšem s největší pravděpodobností byl potomkem některého ze sípahíjů, kteří padli v bitvě s císařskou armádou roku 1593 u Sisaku. V bitvě zahynulo na „7 000 tureckých vojáků a důstojníků z Bosny. Rodiny padlých bosenských begů se obrátily na Portu se žádostí, aby bylo uznáno dědičné právo na timáry pro potomky zemřelých tureckých šlechticů. Porta k tomu dala souhlas roku 1594 (tehdy to bylo v Turecku spíše výjimečné). Tím byl umožněn vznik bosensko-hercegovinských dědičných timárů (odžakluk timár) a tím umožněno zformování dědičné domácí muslimské elity. Pozdější bosenská sípahíjové již nemuseli usilovat o získání majetků v cizí zemi, ale mohli se soustředit na upevnování svého postavení a správu statků v pašalíku.“²¹

Rodové majetky Kapetanovićů se nacházely v dnešní Hercegovině okolo města Ljubuški, odkud pocházelo i Mehmedovo druhé příjmení (Ljubušak). Podle jeho tvrzení byli všichni dědičnými kapetany oblasti Ljubuški, jednoho z 32 kapetanátů Bosenského pašalíku a patřili tedy mezi zdejší dědičnou nobilitu.

V habsburské říši bylo zvykem připoutat po připojení nových provincií jejich elitu k vládnoucí vrstvě a transformovat ji podle platných zvyklostí. Tímto způsobem (a poměrně zdařile) došlo v 17. století k transformaci české a uherské šlechty, ve století následujícím šlechty haličské a bukovinské a v 19. století přistoupila Vídeň k podobnému procesu (tentokrát méně úspěšně) také v Lombardsko-Benátsku.²²

Není známo, zda o této politice Mehmed bej věděl, jeho kroky však naznačují, že ano. Předpokládal, že si i v Bosně bude Vídeň chtít místní elitu zavázat a kooptovat ji do šlechtické obce monarchie. Když tedy 14. října 1880 Kapetanović požádal o povýšení do hraběcího stavu, jeho krok zdánlivě zapadal do zajetých kolejí.²³ Bylo zde ale několik zásadních rozdílů. Především po přijetí ústavy roku 1848 zanikla stavovská společnost, byl zrušen inkolát a v nové, liberalizující se společnosti nebyla podobná transformace elit ani potřebná, ani vítaná. Druhým, neméně důležitým

²¹ Cit. dle: Miroslav ŠESTÁK – Miroslav TEJCHMAN – Lubomíra HAVLÍKOVÁ – Ladislav HLADKÝ – Jan PELIKÁN, *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998, s. 124.

²² Srov. J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 61–81n.

²³ Veškeré další informace jsou převzaty z Kapetanovićova nobilitačního spisu. Viz: AVA, Adelsarchiv, Mehmed Beg Kapetanović, Rittestand (von Vitina) 1883. Vzhledem k tomu, že nobilitační proces nebyl zakončen vydáním listiny, není tato nobilitace evidována (Peter FRANK-DÖFERING, *Adelslexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918*, Wien – Freiburg – Basel 1989).

krokem byl fakt, že Kapetanović byl poddaným osmanského sultána a Bosna a Hercegovina i nadále zůstávaly součástí Osmanské říše, kterou Rakousko-Uhersko jen (na blíže neurčený časový horizont) okupovalo. Zcela stranou pak ponecháváme otázku víry. Stejně jako se nepodařilo zcela začlenit do šlechtické obce monarchie nobilitované židy, můžeme předpokládat, že stejná situace by vládla i u muslimů. V Předlitavsku totiž byly mezikonfesijní sňatky vyloučeny, a pokud mělo k uzavření manželství dojít, bylo nezbytné, aby se jeden z partnerů prohlásil za osobu bez vyznání.²⁴ Jak ale ukázal případ rakouské aristokracie, která se v průběhu století změnila z české, rakouské či uherské v „habsburskou“, ke skutečnému provázání jednotlivých šlechtických obcí říše mohlo dojít pouze prostřednictvím sňatků.²⁵

Mehmed bej byl natolik významnou osobností, že nešlo jeho prosbu jednoduše shodit ze stolu. Jak vyplývalo z jeho turecky psané žádosti²⁶ i pozdějšího šetření rakouských úřadů, narodil se roku 1839 v hercegovinském městě Ljubuški. Linií jeho předků bylo podle předlitavského ministerstva vnitra, které vyřizovalo také nobilitace zahraničních státních příslušníků, možné pomocí dokumentů sledovat k roku 1710, kdy byl jistý Ahmed aga jmenován poručíkem dětí Mehmeda agy, kapetana Ljubuški, který byl u města Bosanski Novi zajat rakouskými vojsky a později, snad na utrpená zranění, zemřel.

Kapetanović především zdůraznil, že všichni jeho předkové byli dědičnými kapetany v Ljubuški. Zdůraznil, že až do správní reformy roku 1835 nebylo možné, aby představitel sandžaku nebo kapitanátu nepocházel ze staré bosenské šlechtické rodiny. I když byla tanzimatskými reformami feudální šlechta sípahijů (a institut kapetanátů) zrušena, vysoké společen-

²⁴ Jen ve Vídni byla v letech 1911–1914 taková manželství téměř desetkrát častější nežli manželství mezi katolíky a protestanty. Leo GOLDHAMMER, *Die Juden Wiens. Eine statistische Studie*, Wien 1927, s. 17n.

²⁵ V tomto ohledu byli Habsburkové mimořádně úspěšní. Již během 16. století se jim podařilo připoutáním řady příslušníků vyšší šlechty z českých, rakouských a uherských zemí k habsburskému dvoru a cíleným podporováním vzájemných sňatků mezi nimi vytvořit základ multietnické „habsburské“ aristokracie, která přetrvávala jako opora trůnu až do zániku monarchie roku 1918.

²⁶ Žádost se ve spisu nedochovala. Je zde pouze její shrnutí v nedatovaném předkladu pro šlechtický odbor c. k. ministerstva vnitra. Viz: AVA, Adelsarchiv, Mehmed Beg Kapetanović, Ritttestand (von Vitina) 1883.

ské postavení rodu zůstalo zachováno. Mehmedův otec přijal úřad mudira (představeného provincie) a později kaymakama (nejvyššího úředníka provincie). Vlivné postavení rodiny přitom podle Kapetanoviće vycházelo jak z její starobylosti, tak z vlastnictví nemalých pozemků, jejichž centrem byl panský dům (označovaný v žádosti jako zámek) ve Vitiňě.

Sám Mehmed zahájil svou kariéru jako třiadvacitiletý roku 1862, když byl zvolen členem medžlisu za okres Ljubuški. O dva roky později se stal zástupcem velkovezíra ve Stolaci a roku 1866 byl ve stejné funkci přeložen do Ljubuški. Za své zásluhy roku 1868 získal čestný titul *Istabl-ı Āmire*, podle c. k. ministerstva vnitra stojící v osmanské hierarchii mezi plukovníkem a generálem.²⁷ V následujících letech často měnil působiště a roku 1875 nakonec ze státní služby odešel a usadil se v Sarajevu. Zde se ještě v témže roce stal členem reformní komise, která za předsednictví osmanského komisaře Ajdara efendiho zasedala v Sarajevu. Když byla po deseti měsících rozpuštěna, byl Kapetanović jmenován starostou Sarajeva. Koncem roku 1876 jej dokonce zdejší obyvatelstvo zvolilo poslancem tureckého parlamentu v Konstantinopoli, kde působil čtyři měsíce. Opomenout nelze ani jeho významnou literární a publicistickou činnost, jež jej řadí mezi přední bosenské intelektuály druhé poloviny 19. století.²⁸

Poté, co roku 1878 začala okupace Bosny a Hercegoviny c. k. armádou a v zemi prakticky vypukla občanská válka, uprchl Mehmed bej z obav o svou bezpečnost do Dalmácie, kde nějaký čas pobýval v Makarské. Za své prorakouské postoje se ale záhy po návratu do Sarajeva dočkal odměny: byl jmenován městským radou a stal se také členem bosenské deputace k císaři Františku Josefovi I.

Kapetanović coby přední exponent Vídní nakloněné části bosensko-hercegovinské elity byl úřady monarchie vysoce oceňován. To se projevilo již několik měsíců po okupaci, kdy se stal honorárním vládním radou (skutečným se jako osmanský poddaný stát nemohl). Krátce nato, 12. dubna 1879, jej pak ministr financí Leopold Friedrich svobodný pán von Hofmann,

²⁷ Překlad turecky psané žádosti Mehmeda Bega Kapetanoviće o povýšení do šlechtického stavu z 18. října 1880. Tamtéž.

²⁸ K jeho osobnosti srov. Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005, s. 90–92. Z významných Kapetanovićových prací je možné zmínit např. *Narodno blago* (Sarajevo 1888); *Istočno blago I–II* (Sarajevo 1896–1897); *Što misle muhamedanci u Bosni* (Sarajevo 1886); *Budučnost ili napredak muhamedanca u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1893).

kteřý byl z titulu své funkce správcem okupovaných provincií, navrhl na udělení vysokého vyznamenání.

Hofmannův návrh byl reakcí na memorandum polního zbrojmistra vévody Viléma Württemberského,²⁹ velícího generála v Bosně a Hercegovině, který navrhl ocenit přední osobnosti těchto zemí rakouskými řády a vyznamenáními. Zdá se, že vévoda Vilém svůj návrh neprecizoval a že seznam vyznamenaných byl v úplnosti dokončen a panovníkovi předán až baronem Hofmannem.³⁰

Návrh byl koncipován velmi podobně jako v případě odměňování reprezentantů „klasických“ korunních zemí monarchie. Vedle vysokých a středních kádrů, pro něž Hofmann navrhoval udělení řádů, uvažoval o ocenění níže postavených jedinců prostřednictvím čtyř stupňů Záslužného kříže.³¹

Nejvyššího ocenění se dočkal bývalý vysoký osmanský úředník a bohatý velkostatkář Fadil paša Šerifović (1802/03–1882), který jako jediný získal komturský kříž Řádu Františka Josefa s hvězdou. Šlo o velmi vysoké, tehdy ještě poměrně vzácně udílené ocenění, které odráželo vážnost, jíž se Šerifović ve Vídni těšil. O tři stupně níže, ale stále velmi vážený, se na žebříčku rakouských řádů nacházel Řád železné koruny III. třídy, který Hofmann navrhl pro pět osob – mj. také Kapetanoviće. Nebylo jistě náhodou, že s výjimkou spisovatele a pedagoga Djordje Rajkoviće (1824–1886), Srba původem z Nového Sadu, šlo o příslušníky bosenské (bosňácké)

²⁹ Wilhelm Nicolaus von Württemberg (1828–1896) vstoupil roku 1848 do rakouské armády v hodnosti poručíka. Zúčastnil se války se Sardinií, 1859 plukovník a majitel pěšího pluku č. 27. Roku 1859 se zúčastnil války v Itálii a v bitvě u Magenty se mimořádně vyznamenal. 1864 se již jako generálmajor účastnil války s Dánskem a 1866 prusko-rakouské války. Během prusko-francouzské války 1870–1871 bojoval na německé straně a za rusko-turecké války 1877–1878 v ruské armádě. Roku 1878 se zúčastnil okupace Bosny a Hercegoviny. Ještě téhož roku byl povýšen na polního zbrojmistra a jmenován velitelem XIII. armádního sboru (se sídlem v Záhřebu). Zároveň se stal velícím generálem v Bosně a Hercegovině a faktickým šéfem zemské vlády. Ve funkci působil do roku 1881, kdy byl nahrazen Hermannem svob. pánem Dahlenem von Orlaburg.

³⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv (1523–1918), Kabinettskanzlei (1683–1918), Kabinettskanzlei Vorträge (1848–1918), Akten (dále jen HHStA, KK), 1530/1879.

³¹ K hierarchizaci řádů monarchie a jejich udílení např. Jan ŽUPANIČ, *Inflace titulů? Rakouské nobilitace ve druhé polovině 19. století*, Český časopis historický 3, 2015, s. 748–781.

elity.³² Konfesně rovnoměrněji bylo zastoupeno až udělení rytířského kříže Řádu Františka Josefa (22 osob), mezi kterými bylo i osm reprezentantů františkánského řádu. V relativně vysokém počtu byly uděleny i Záslužné kříže.³³ Císař František Josef I. byl o přípravě návrhu vyznamenání předem informován a bez dalších připomínek jej 16. dubna 1879 schválil.

*

Jeden z paragrafů Řádu železné koruny umožňoval nositeli požádat o udělení dědičného šlechtictví: v případě nejnižší III. třídy o rytířský titul.³⁴ Je velmi zajímavé, že této možnosti využil jediný Mehmed bej Kapetanović. Dne 25. února 1880 přitom zemskou vládu v Sarajevu požádal nejen o povýšení do dědičného rytířského stavu s přídomkem „von Vitina“, ale též o potvrzení starého bosensko-hercegovinského šlechtictví a rozšíření rytířského titulu na bratry Ibrahima a Osmana. Navíc 14. října 1880 tuto prosbu revidoval a usiloval nikoli o rytířský, ale přímo o hraběcí titul.

Není zcela jasné, co za změnou stálo. Nedá se vyloučit, že mu zemská vláda sdělila, že nobilitační paragraf mohou využít pouze občané monarchie, nikoli cizinci, mezi něž Mehmed jako turecký poddaný patřil,³⁵ důležitou roli ale mohlo hrát i vědomí vlastní důležitosti. Do žádosti totiž uvedl, že „*titul beg, který rod Kapetanovićů užívá již od pradávna, odpovídá titulu hraběte*“.³⁶

Mehmedova žádost způsobila vrcholným úředníkům monarchie nemalé starosti. Jak vyplývá z pozdějšího memoranda ministerského předsedy pověřeného řízením c. k. ministerstva vnitra, do jehož kompetence šlechtická problematika spadala, hraběte Eduarda Taaffeho, byl problém řešen plně tři roky. Kapetanovićovu žádost předal nový říšský ministr financí

³² Řád vedle Kapetanoviće získali Mustafa bej Fadil Pašić, Hadži Husref bej Džinić a Achmed aga Adilagić Požderac.

³³ Zlatý záslužný kříž s korunou (26 osob), Zlatý záslužný kříž (5 osob), Stříbrný záslužný kříž s korunou (6 osob) a Stříbrný záslužný kříž (7 osob). HHStA, KK, 1530/1879.

³⁴ J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 123n.

³⁵ *Tamtéž*.

³⁶ Cit. dle: Překlad turecky psané žádosti Mehmeda Bega Kapetanoviće o povýšení do šlechtického stavu z 18. října 1880. AVA, Adelsarchiv, Mehmed Beg Kapetanović, Ritestand (von Vitina) 1883.

Benjamin Kállay de Nagy-Kálló c. k. ministerstvu vnitra 19. června 1880 a zároveň jej požádal o dobrozdání v této záležitosti. Zdůraznil přitom, že Kapetanovičova nobilitace je v zájmu rakouské správy a přimluvil se za ni, ovšem jen v případě, že Mehmed nebude povýšen do hraběcího, ale jen rytířského stavu a to ze zvláštní panovnické milosti na základě mimořádného užití statutu Řádu železné koruny. Zároveň Kállay nedoporučil, aby byl titul rozšířen i na jeho bratry. Požádal také o přešetření otázky, zda je možné rodinu Kapetanovičů na základě jejího privilegovaného postavení v Bosně a Hercegovině považovat za šlechtickou podle rakouských zvyklostí.

Protože záležitosti Bosny nespadaly do kompetence předlitavské vlády, vedlo následná šetření c. a k. ministerstvo zahraničí a v tomto ohledu také korespondovalo se zemskou vládou v Sarajevu. Ta 1. února 1881 Kapetanovičovo šlechtictví s opatrností potvrdila. Konstatovala, že jeho předkové již přes sto let užívají titul bej (*Beg*), který se jako jediný turecký šlechtický titul dá přeložit termínem „šlechtic“ (*Edelmann*) stejně jako kníže (*Fürst*), že byli po dlouhou dobu dědičnými kapetany oblasti Ljubuški a řadí se mezi nejstarší a nejváženější rody země.

Zemská vláda se vyslovila i k otázce případné dědičnosti šlechtického titulu. Podle ní se bosensko-hercegovinští muslimové přísně drží ustanovení koránu, který počet manželek omezuje na maximálně čtyři. Zároveň ale zdůraznila, že většinou žijí v monogamii, a jejich manželství byla řádně uzavírána před kadim (soudcem). Od okupace se rakouská správa intenzivně snažila o zavedení řádných matrik, na základě kterých by bylo možné zavést kontrolu uzavírání sňatků a potvrdit tak manželské zrození dětí. Na tomto základě proto konstatovala, že udělení dědičného titulu pro Kapetanoviče a jeho manželské potomky možné je.

Nelze vyloučit, že o probíhajícím šetření byl Mehmed bej rakousko-uherskými úředníky informován a že mu také byly naznačeny limity úspěchu. Proto v další prosbě bosenské vládě z poloviny roku 1882 svůj požadavek stavovského vzestupu redukoval na udělení stavu svobodných pánů.³⁷ Tuto prosbu ale Kállay nedoporučil a stejný názor vyjádřil i Taaffe.

V rezultátu svého memoranda z 18. srpna 1883 navrhl předlitavský

³⁷ Žádost ve spisu uložena není. Odkazuje na ní jen Taaffeho memorandum z 18. srpna 1883.

premiér Františku Josefovi I. vyjít vstříc názoru říšského ministerstva financí a c. a k. ministerstva zahraničních věcí a ze zvláštní panovnické milosti na základě mimořádného užití statut Řádu železné koruny povýšit Kapetanoviče bez taxy do rakouského rytířského stavu. Doporučil ale, aby bylo v nobilitační listině výslovně zmíněno, že jde zároveň o potvrzení starého bosensko-hercegovinského šlechtictví. Císař návrh svého ministra akceptoval a 24. srpna 1883 Mehmedu bejovi Kapetanovičovi Ljubušakovi rytířský titul udělil.

Bohužel další vývoj případu ve spise již dopodrobna zachován není. Mehmed byl sice nobilitován bez taxy, což ale neznamenalo, že by mu byly odpuštěny všechny poplatky. Nemusel platit 1 575 zlatých za povýšení do rytířského stavu, taxy za diplom a přídomek však zproštěn nebyl.³⁸ Protože obratem požádal o výše zmíněný predikát (*Vitina*),³⁹ byl podle platného taxovního řádu z roku 1840 povinen zaplatit desetinu nobilitační taxy, tedy 157,50 zlatých. Není jasné, zda usiloval také o zhotovení nobilitační listiny, ale pokud ano, nikdy k tomu nedošlo.

Mehmed bej zemřel 28. července 1902 a teprve až někdy po tomto datu se o možnost zhotovení diplomu začaly zajímat jeho děti. Jak konstatovala interní nedatovaná strojopisná správa c. k. ministerstva vnitra z této doby, byla jí doručena žádost Kapetanovičových potomků o vydání listiny potvrzující otcovu nobilitaci. Ministerstvo jim následně oznámilo, že nejprve musí zaslat příslušnou žádost opatřenou dvacetikorunovým⁴⁰ kolkem a uhradit poplatek za zhotovení majestátu ve výši 400 korun. Měli také přiložit potvrzení o zaplacení taxy za predikát, úmrtní list Mehmeda beje Kapetanoviče, stručný genealogický přehled jeho rodiny a data jeho dětí, pro které měl být diplom vydán, dále soupis Mehmedových titulů a též barevný nákras znaku vypracovaný podle heraldických pravidel.

Zdá se, že jakýsi erb předložili Mehmedovi potomci již k této žádosti, ale bohužel se nedochoval. Víme to proto, že návrh ministerstvo odmítlo, protože neodpovídal heraldickým zvyklostem, a Kapetanovičům doporučilo kontaktovat Fritze Jungingera, erbovního malíře c. k. ministerstva

³⁸ K této otázce viz: J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 187n.

³⁹ Předlitavsko udílení predikátů podle existujících míst (a také predikátů užívaných dříve jinými šlechtickými rody) zásadně nepovolovalo. Tato milost byla Kapetanovičovi zřejmě přiznána z důvodu, že nebyl občanem monarchie.

⁴⁰ Po zavedení korunové měny roku 1892 byl poměr mezi zlatým a korunou 1 : 2.

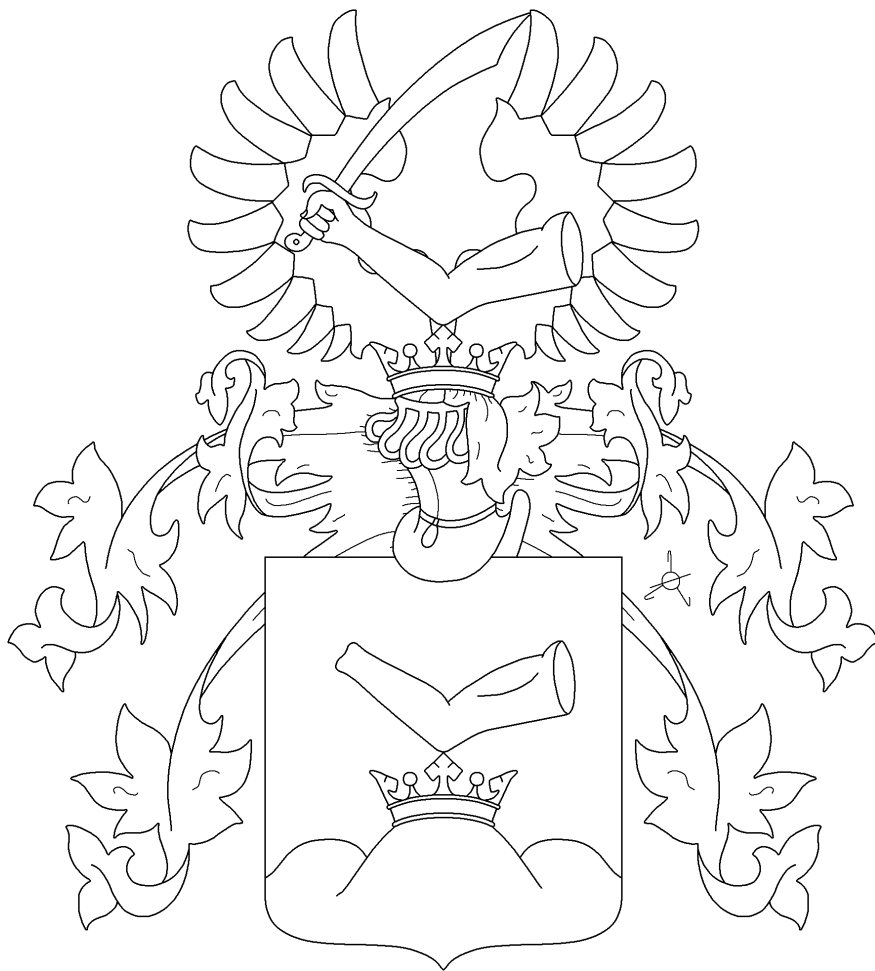
vnitra, který patřil mezi přední heraldické odborníky této doby.⁴¹ Všechny indicie ale naznačují, že k tomu nikdy nepřistoupili. Proč nevíme. Svou roli mohla sehrát neochota uhradit požadovanou částku, nechuť revidovat navržený znak, stejně jako řada dalších faktorů.

Skutečností ovšem je, že Mehmed bej Kapetanović Ljubušak z Vitiny se stal prvním muslimem, který byl nobilitován z rozhodnutí rakousko-uherského vladaře. K žádnému dalšímu povýšení osoby této víry, zdá se, nikdy nedošlo a na situaci nic nezměnilo ani začlenění Bosny a Hercegoviny do Království Srbů, Chorvatů a Slovinců roku 1918, protože z důvodu odlišné tradice v této zemi nebyly šlechtické tituly udílány.⁴²

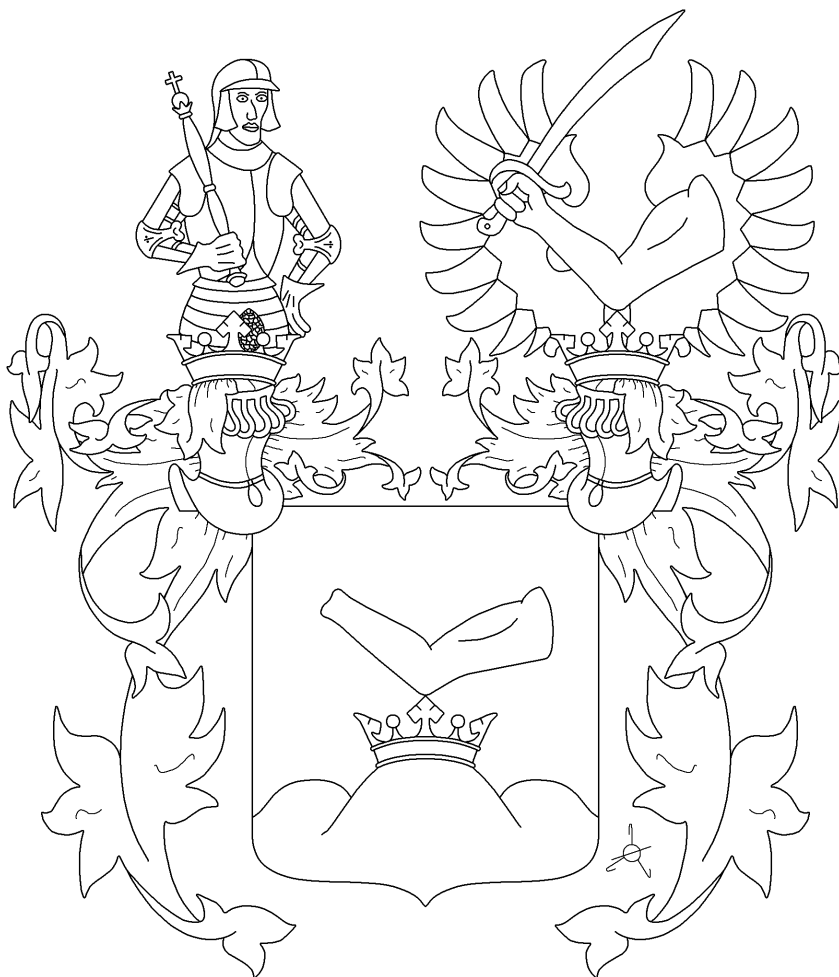
⁴¹ Junginger zastával tento úřad v letech 1893–1918. Srov. Michael GÖBL, *Die Wappmaler an der Wiener Hofkanzleien von 1700 bis zum Ende der Monarchie*, in: Hausarbeit am Institut für österreichische Geschichtsforschung, Wien 1989, s. 90–122.

⁴² Tato studie vznikla v rámci výzkumného záměru Progres Q 17.

JAN ŽUPANIČ

*Erb udělený roku 1696 Leopoldu Josefu Balthasaru von Zungaberg.
Autor vyobrazení: Michal Fiala*

*Baronský erb udělený roku 1709 Franzi Leopoldovi von Zungaberg.
Autor vyobrazení: Michal Fiala*

Franz Leopold von Czungenberg (Zungaberg)

Hrad Ljubuški v Hercegovině

MUSLIMŠTÍ ŠLECHTICI HABSBUŘSKÉ MONARCHIE

Mehmed Csolag bej

Mehmed bej Kapetanović

Recenze

Michal MACHÁČEK, *Gustáv Husák.*

Praha, Vyšehrad 2017, 631 s., ISBN 978-80-7429-388-7

Uvážíme-li, jak zásadním způsobem a po jak dlouhou dobu ovlivňoval Gustáv Husák (1913–1991) československé dějiny, je až zarážející, že jeho osobě a životnímu příběhu nebyla ze strany odborné veřejnosti doposud věnována náležitá pozornost. Zpracovat fundovanou komplexní biografii muže, který je nejsilněji spojován s obdobím sovětské okupace, představovalo velký dluh historické obce a zároveň výzvu. Domnívám se, že dluh je v podobě biografie historika Michala Macháčka (nar. 1986) na dlouhou dobu splacen a již v úvodu je třeba konstatovat, že se jedná o mimořádně zdařilou a řemeslně dobře odvedenou práci. Záhy po uvedení na knižní pulty upoutala právem pozornost, stala se předmětem mnoha diskusí a dosud se těší značnému zájmu odborné i laické veřejnosti. Autor reprezentující nejmladší generaci historiků, která „nemá s Husákem žádné nevyřízené osobní účty“, na svém vsuktu obtížném tématu pracoval téměř deset let, přičemž publikace vychází z jeho disertační práce.¹ Husákov život je historicky mimořádně vděčné téma, neboť se prolíná s většinou zásadních mezníků našich novodobých dějin. Na jeho příběhu, plném politických zvrátů a dramát, lze uspokojivě vysvětlit vývoj Československa, komunistické strany a v neposlední řadě též komplikovaný vztah mezi Čechy a Slováky, který byl pro Husáka konstantou jeho veřejné činnosti. Autorovi se podařilo vytvořit čtivou mozaiku strhujícího a svým způsobem fascinujícího politického života, která v mnoha ohledech dalece přesahuje úzce vymezené téma.

Ve svých závěrech se Macháček opírá o bohatý výzkum archivů domácí i zahraniční provenience, pramenná základna je bezesporu úctyhodná. Autor čerpá ze tří desítek veřejných archivů a je více než záslužné, že hojně využívá též pramenů archivů ruských (sovětských), bez jejichž prostudování a znalosti nelze sepsat komplexní politický životopis žádného významnějšího komunistického funkcionáře. Stejně tak je třeba ocenit studium soukromých archivů, včetně rozsáhlé pozůstalosti Gustáva Husáka. Nezastupitelné místo zaujímají též desítky pamětnických svědectví, včetně výpovědí prominentních komunistických politiků. Autor

¹ Michal MACHÁČEK, *Gustáv Husák. Politická biografie se zvláštním zřetelem k česko-slovenským vztahům ve 20. století*, Praha 2017. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

užil těchto původních pramenů opravdu vydatně, a v jeho práci je tak zúročeno obrovské množství cenného materiálu. Neméně obsáhlý je též seznam použité literatury zabírající téměř dvacet stran.

Svůj záměr pojal Macháček vskutku velkoryse. Již samotný rozsah práce čítající přes 600 stran je v současné uspěchané době a při všudypřítomném důrazu na krácení textů obdivuhodný. Objem však rozhodně není samoúčelný a kniha se i přes obrovský rozsah „dá přečíst“. Neutápí se v módních a mnohdy nadbytečných metodologických konstruktech, ale jde přímo k podstatě problému. Jako pozitivum hodnotím také to, že autor neustoupil (předpokládanému) tlaku redakce na omezení hojně užívaných přímých citací, uváděných navíc v Husákově mateřštině. Ani v nejmenším bych Macháčka nepodezíval, že je to z důvodu usnadnění si práce či snahy o navýšení rozsahu textu. Činí tak s rozmyslem a vědomím, že mnohdy i sebedokonalejší interpretace archivního pramene nedokáže přesně vystihnout pravý smysl sdělení v jeho syrovosti a přímočarosti. V maximální možné míře se mu podařilo zachytit tolik potřebný časoprostorový rámec a dobovou atmosféru, což rozhodně nebývá samozřejmostí. S odstupem téměř třiceti let od Husákova úmrtí se tak čtenáři mohou prostřednictvím „řeči doby“ snadněji vcítit do uvažování a myslí tehdejších aktérů a pochopit jejich činy, z nichž mnohé dodnes vyvolávají nemálo otázek.

Macháčková monografie představuje čtivý příběh, jehož největší přednost spočívá v přesvědčivém vystopování předpokladů Husákova politického vzestupu a ve výborné rekonstrukci mechanismů poválečného komunistického systému. Příběh slovenského chlapce vzešlého ze skromných sociálních poměrů, který se díky svojí inteligenci, píli a nemalé citlivosti vypracoval v originální politickou postavu a přes mnohé nepřízně osudu až na post prvního muže komunistické strany a prezidenta republiky, je úchvatným a v mnoha ohledech poučným čtením. Jako jeden z mála vrcholných komunistických funkcionářů stál u zrodu i pádu režimu, kterému zasvětil celý život. Předpoklad Husákových sociálně radikálních myšlenek a pevného přesvědčení o správnosti komunistické ideologie autor spatřuje nikoli v četbě knih, nýbrž ve vlastních zkušenostech, které se staly podhoubím jeho neochvějné víry v sociálně spravedlivou společnost a její emancipaci, kterou chápal jako mimořádnou intelektuální výzvu. „*Uvědomoval si přitom,*“ konstatuje Macháček, „*že pouze organizované úsilí může být úspěšné, spojil si ho s až nábožnou úctou ke komunistickému hnutí v čele se Sovětským svazem, jemuž jako vedoucí síle a autoritě se cítil být zodpovědný, přestože i kvůli němu skončil na devět let ve vězení. Husákovu orientaci na Moskvu nelze hodnotit nekriticky,*“

dovozuje dále autor, „ovšem zároveň jí lze rozumět, jelikož v Sovětském svazu spatřoval garanta vysněné a následně i nastoupené socialistické cesty i poválečné československé nezávislosti (též v souvislosti s případným německým revanšismem). Spojenectví s ním chápal zároveň jako geopolitickou nutnost i za cenu omezené suverenity a vlastní mocenské působnosti.“ (s. 527–528)

Oproti většinovému názoru autor představuje Husáka nikoli jako bezmezného kariéristu a oportunního egoistu,² nýbrž jako talentovaného praktika, pragmatika a vzdělaného výjimečného intelektuála s politickým instinktem, kterých v řadách Komunistické strany Československa (dále jen KSČ) nebylo mnoho. Jistě byl technologem moci, byl vztahovačný, přehnaně ambiciózní, nesmlouvavý, tvrdý k sobě i druhým. V době věznění v padesátých letech si „sáhl na dno“, avšak nevzdával se, „nezapomínal“ a dokázal čekat na svoji chvíli. Všechny uvedené vlastnosti a postoje jsou nedílnou součástí politického řemesla a autor si v této souvislosti výstižně klade otázku, proč jsou obdobná hodnocení, která vyvolávají silně negativní konotaci, užívána pouze ve spojení s Husákem, nikoliv i vůči jiným egocentrickým politickým horlivcům, například vůči Edvardu Benešovi. O co je v Macháčkově podání méně psychologie, o to více jsou líčena politická zákulisí, v nichž vystupuje Husák jednou jako tvůrce, podruhé jako oběť intrik, závisti a politických ataků. Jeho život a politické činy autor důsledně, avšak čtenářsky únosně promítá na pozadí dobových událostí.

Jako historiografické východisko zvolil autor biografii. Vzhledem k pramenné základně a charakteru tématu představuje biografický postup metodologický rámec, jehož prostřednictvím lze zřejmě nejlépe porozumět motivacím, činům a postojům konkrétního jednotlivce. Text je vystavěn jako přísně politická biografie, a tak čtenář, který by očekával citlivé informace a pikanterie z Husákova soukromého života, bude zklamán. Macháček se snaží vylíčit Husákovy životní osudy s notnou dávkou odstupu. Přestože „prodlužující se odstup umožňuje větší rozhled a tlumí vášně i účelovost,“ (s. 19–20) vytvořil si autor ke „svému hrdinovi“ osobní vztah a „často se přitom stává jeho advokátem, nebo naopak prokurátorem, který usiluje o legitimizaci, či delegitimizaci jeho veřejné činnosti.“ (s. 19) Zvolená biografická metoda má však svá nemalá úskalí. Mezi hlavní lze předně řadit problém přeceňování významu a typičnosti jedince, nedostatečné rozlišení podstatných informací od méně podstatných, samoúčelné nakládání se získanými údaji či

² Např. Ondřej FELCMAN, *Gustáv Husák – typický oportunista a fanatic moci*, Lidové noviny (příloha), 20. 8. 1998, s. II.

nebezpečí až přílišného ztotožnění se s hodnocenou postavou.³ Autor si byl těchto nástrah vědom a přistoupil k tématu s patrnou snahou o nestrannost. Závěry jsou tak formulovány spíše zdrženlivě a střízlivě.

Je jistě pozitivní, že při svém výkladu nepodléhá „boji světla a tmy“, tolik příznačnému pro texty devadesátých let nejen ve vztahu k Husákově osobě, nýbrž celému komunistickému období.⁴ Autorovy interpretace tedy rozhodně nejsou morálním patosem, někde však silnější slovo zoufale chybí a jako by zdaleka nebylo řečeno vše. Jako příklad uvádím případ „slovenského předúnora“ neboli tzv. spiknutí na Slovensku na podzim 1947, inscenované za účelem rozbití Demokratické strany, největšího politického konkurenta komunistů na Slovensku. Husák coby předseda Sboru pověřenců a přední funkcionář Komunistické strany Slovenska byl strůjcem plánu „odhalení“ spiknutí domácích luďáků a emigrace proti republice a osobně vydal pokyny k zatčení tajemníků Demokratické strany Miloše Bugára a Jána Kempného. Dozvídáme se sice, že „*na tomto procesu se aktivně podílel Husák, jemuž Široký uložil v té souvislosti řídit bezpečnostní agendu na Slovensku a komunisticky orientovaný bezpečnostní aparát,*“ (s. 216) ovšem není již explicitně řečeno, že Husák tehdy jednal zcela bezohledně jako stalinista nejtvrdšího ražení, který celou provokaci řídil, koordinoval a denně přijímal a v této záležitosti instruoval vedoucí pracovníky StB (Viktor Sedmík, Rudolf Viktorín, Teodor Baláž, Šimon Čermák aj.). I během únorové krize v roce 1948, při níž se v podstatě opakoval scénář ze slovenského podzimu předchozího roku, úkoloval při přebírání moci komunisty v Bratislavě Viktora Sedmíka ve funkci náčelníka Státní bezpečnosti na Slovensku jedině Husák, aniž by na rozdíl od situace v Praze předstíral jakékoli ústavní náležitosti.⁵ Ostatně není náhodné, a autor na tuto skutečnost dále upozorňuje (s. 276–277), že první verze procesu se slovenskými buržoazními nacionalisty původně předpokládala Husákovu úzké spojení se skupinou bývalých vedoucích bezpečnostních pracovníků působících na přelomu čtyřicátých a padesátých let na Slovensku. Desetičlenná skupina „Oskar Valášek a spol.“ byla obviněna ze spojení s mezinárodním sionismem

³ Srov. Jaroslav VACULÍK – František ČAPKA, *Úvod do studia dějepisu a historický seminář*, Brno 2007, s. 72.

⁴ Např. Vladimír KADLEC, *Podivné konce našich prezidentů*, Hradec Králové 1991, s. 273–320.

⁵ Jan MĚCHÝŘ – Ladislav NIKLÍČEK, *Politik bez tváře*, Reportér (příloha) 8, 22. 5. – 4. 6. 1990, s. VI–VII; Jan MĚCHÝŘ, *Jak jsem poznal K. K. – a málo i o něčem jiném*, in: *Po stopách nedávné historie. Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana, Jirí Pernes (ed.)*, Brno 2003, s. 33–34.

a v návaznosti na proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským pak odsouzena samostatně v prosinci 1953 k vysokým trestům odnětí svobody.⁶

Po interpretační a argumentační stránce považují za nejzdařileji zpracovaný úsek Husákova života období od komunistického převratu v roce 1948 po jeho účast na obrodném procesu 1968 s těžištěm v kauze slovenských buržoazních nacionalistů a v Husákově úsilí o občanskou i politickou rehabilitaci (kapitoly *Buržoazní nacionalista /1948–1960/*, *Muž budoucnosti /1960–1968/*). Není jisté náhodné, že problematikou procesu „Gustáv Husák a spol.“ a jeho mezinárodním kontextem se autor podrobně zabýval již v rámci diplomové práce.⁷ Naopak za méně zdařilé, nikoli však špatné, považují kapitoly, které se věnují Husákovu životu a politickému působení v době sovětské okupace (kapitoly *Normalizátor /1968–1977/*, *Odcházející konzervátor /1977–1991/*). Autor sám uvádí, že zejména období 1969–1987, kdy Husák vykonával funkci prvního (od roku 1971 generálního) tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Československa, považuje „za nejproblematičtější z heuristického, ale i interpretačního hlediska. Jedná se totiž o dějinnou periodu nejméně historiograficky zpracovanou v porovnání s předcházejícími časovými úseky a zároveň hodnotově mocensky negovanou současným společenským zřízením a snad i pro některé starší historiky tematicky citlivou. O Husákově tohoto období převládají úvahové texty a zájem historiografie o politické dějiny obecně roste až od nástupu Michaila Gorbačova do čela Sovětského svazu, tj. chronologicky od roku 1985.“ (s. 559–560) V této souvislosti je třeba ocenit pečlivě zpracovanou závěrečnou kapitolu, v níž podrobně komentuje dosavadní „husákovskou“ historiografii.

Nedílnou součástí knihy je pečlivě vypracovaný poznámkový aparát, podrobný jmenný rejstřík, jehož užití přispívá k celkově snazší čtenářské orientaci, a v neposlední řadě vhodně zvolený a rozsahem únosný obrazový materiál, včetně výstižných dobových karikatur. Mnohé fotografie nebyly dosud publikovány a lze je označit za objevné. Je třeba též ocenit dobře odvedenou redakční práci nakladatelství. Vzhledem k rozsahu práce je překlepů vskutku poskrovnu. Biografie bezpochyby zaujme vysokou mírou odbornosti, precizností a tematickou

⁶ Jan KALOUS, „Nepřítelé“ ve Státní bezpečnosti. *Procesy s příslušníky StB*, in: Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference pořádané ve dnech 14. – 16. dubna 2003 v Praze, Jirí Pernes – Jan Foitzik (eds.), Brno 2005, s. 282–290.

⁷ Michal MACHÁČEK, *Gustáv Husák v kauze slovenského buržoazního nacionalismu*, Praha 2011. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

uceleností. I přes některé výše uvedené dílčí výhrady je třeba titul označit za inspirující. Macháčkova důkladná, vědecky spolehlivá a mnoha předchozími analýzami podložená práce bude do budoucna bezesporu základní výchozí literaturou pro každého, kdo se bude zabývat touto zajímavou a do jisté míry pozoruhodnou postavou našich novodobých dějin. Její četba bude zcela jistě přínosem pro každého zájemce o československé dějiny 20. století.

Petr SVOBODA

František GRAUS, *Živá minulost. Středověké tradice a představy o středověku.*

Praha, Argo 2017, 430 s., překlad Jan Dobeš,

ISBN 978-80-257-2015-8

Odkud se bere ospravedlnění záměru vydávat více jak čtyřicet let staré německé knihy v českém překladu? Tato možná trochu kacířská otázka, která ovšem vůbec nechce dehonestovat Františka Grause, otevírá závažné téma moderních edic. Odpověď se nabízí přinejmenším dvojitě.

Jednak je možné takovou knihu zařadit do linie některé z metodologických tradic bádání. V doslovu ke Grausově knize, jehož autorem je Martin Nodl, se mimo jiné uvádí, že je „*Grausova Živá minulost věru originálním dílem, jež v mnohém zcela nově a zcela samostatně otevřelo bádání o kolektivní paměti, o místech paměti a o utváření se nových, povětšinou národovědných mýtů, přesto není v soudobém bádání o paměti prakticky vůbec reflektována.*“ (s. 414) V takovém případě se kniha stává součástí určitého, dosud otevřeného segmentu bádání – řekněme roviny tázání či stále aktivního metodologického přístupu. Grausova práce skutečně přináší důležitý posun od minulosti samotné (ve smyslu soudržného procesu) k její reprezentaci. Už zde ale nacházíme problémy, které nelze pominout.

František Graus rozlišuje několik vrstev a forem reflexe minulosti. Vedle tradičního kronikářského a učeného dějepisceví staví prostý zájem o minulost v ilustrovaných časopisech a filmech. Rozdíl mezi nimi je v míře reflexivnosti, přičemž ten druhý nezanechává trvalé stopy, protože je pouhou výplní času (s. 13). Právě konstrukce pojmu tradice a jejího vztahu k dalším formám tzv. historického vědomí je jedním z důležitých momentů Grausovy práce. Hned

v úvodu uvádí, že historická tradice musí splňovat čtyři základní podmínky (s. 16): 1) vztah k přítomnosti, 2) lokalizace v čase a místě, 3) předávání z generace na generaci, 4) překročení hranic historiografie. Tyto charakteristiky odhalují metodologické zázemí Grausova uvažování. Jeho posun od dějin jako takových k jejich reprezentacím leží v onom starším pojetí rozdělení toku minulého na samotnou událost a její následný „druhý život“, přičemž ten je vnímán jako svého druhu zvláštní událost (nebo soubor událostí), jejíž proměny v čase popisujeme. Proto může klást podmínku generačního transferu, protože onen obraz minulé události v silném slova smyslu existuje dál, je někým přenášen, tedy má své vlastní dějiny. Historiografie pak přistupuje k těmto druhým dějinám a staví se k nim buď negativně (18. století a osvícenství), nebo je chápe jako legitimní téma bádání (František Graus). Takové pojetí však neobstojí v době, kdy chápeme tradici spíše jako konstrukt určitého diskurzu, na němž se podílí i historiografie sama, jež není vůči ní vnějším pozorovatelem. A 18. století v tomto směru není vůbec anti-historicky zaměřeno, i kdyby to jeho protagonisté stokrát říkali. Krizi historického vědomí, kterou Graus spojuje mimo jiné i s malým společenským dosahem historické vědy, chce řešit novým pohledem na minulost, nově kladeným tázáním, novými tématy. Pojetí zkoumání tradice v Grausově knize je samo produktem specifické situace (historiografické tradice, chcete-li) vyplývající ze zpochybnění historismu šokem druhé světové války, přičemž tato situace by sama měla být předmětem reflexe.

Ono rozdělení na původní událost a její druhý život se projevuje i v empirických, deskriptivních částech knihy. František Graus kapitulu o Husovi začne sumarizací dějin husitských válek, vůči nimž pak staví jejich tradované obrazy (s. 165n). I když deklaruje, že tyto události samotné ho nezajímají, odhaluje svou noetickou pozici, když o vzniku tradice píše, že „*pro Husovy přívržence byla situace jednoduchá. Hus se stal obětí pomlouvačů...*“ (s. 166) Pozice Jana Husa se zde tvoří jakožto produkt husitství samotného – není zde podstatný předěl mezi původní událostí a jejím dalším zpracováním. Další popis oné tradice je výkladem dějin dějepisectví sui generis, tj. představ o husitství v závislosti na dobové situaci, v nichž tyto představy vznikly. Nacházíme zde určité napětí s vymezením tradice, jak ho přednesl sám Graus – není totiž zřejmé, jak lze z rozboru Palackého, Masarykova nebo Huttenova díla uvažovat o tradici překračující hranice historiografie. Ani není zřejmé, zdali propojení oněch děl, které by dokládalo mezigenerační tradování, není výsledkem spíše Grausovy knihy než samotných dějin.

Graus dále například při analýze „národních významů středověkých dějin“ vychází z tezí o ahistorismu osvícenství a protikladu romantismu a osvícenství

(s. 156). Byť reflektovaně a poučeně (s. 141n), přesto stále používá tradiční kategorie naplněné robustními obsahy a předkládá tak až metafyzickou črtu moderních dějin: „*Romantismus, jak již bylo naznačeno, představoval přirozenou reakci na osvícenství.*“ (s. 156) Podle Grause jde o extrémní póly vztahování se k minulosti – osvícenství se svým příkrým odsudkem dějin a romantismus jako jejich sakralizace. Ony personifikace nejrůznějších směrů a trendů pak dodávají na velikosti celého konceptu, který však současné bádání v tomto ohledu podrobuje subtilnější analýze a ukazuje takový postup jako problematický. Tento přístup pak odkrývá to, že Graus sám při svém rozboru tradic a reprezentací využívá tradované reprezentace minulosti (v tomto případě metafyzickou chronologii dějin). Velké milníky a epochy, které mu umožňují vysvětlovat vývoj tradice, nejsou vůbec bezpříznakové a podléhají značné stereotypizaci, která je dnes už neudržitelná. Proto je asi nejlepší částí knihy kapitola o vztahu středověkých a novověkých pojetí dějin, kterou Graus uvádí právě poukazem na nebezpečí schematizace (s. 130). Uzavírá ji tezí, že „*aby mohl být středověk využit jako pramen tradic, musel být v novověku »desakralizován«.*“ (s. 155) Inspirativní je totiž fakt, že je v ní středověk pojímán nejen jako samotná perioda minulosti, ale rovněž jako novověkem konstruovaný obraz.

Nejnovější bádání o podobných „grausovských“ tématech věnuje větší pozornost otázkám médií¹, způsobům tradování historických obrazů, dekonstrukci velkých a sjednocujících konceptů a rozbíjením vývojových výkladů tradic a la „od–do“. Ony reprezentace minulosti už nejsou pokračováním dějin nějaké události (druhým životem), ale svébytnou oblastí bádání, která vyžaduje specifickou metodologii založenou na hluboké sebereflexi. Pokud chce někdo zasadit Grausovu knihu do toku této metodologické tradice a chce ji stavět do pozice určité autority, pak tato kniha musí obstát v kritice takovému požadavku odpovídající.

Druhým způsobem, jak odpovědět na výchozí otázku, je uchopit vydávanou knihu Františka Grause jako pramen pro studium dějin dějepisectví. Doslov k překladu na tento rozměr rovněž upozorňuje, ve dvou ohledech: jednak ve vztahu k předchozímu období Grausova života, ale také v kontextu myšlenkového vývoje západoevropského myšlení 20. století.

Hledat vztah této knihy ke Grausovým pracím vzniklým v padesátých a šedesátých letech v Československu je zajisté užitečnou cestou doplňující složitě

¹ Namátkou třeba kolektivní monografie Lenka ŘEZNÍKOVÁ a kol., *Figurace paměti. J. A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století*, Praha 2014.

a nejednoznačně se utvářející dějiny dějepisectví této etapy. Je sympatické, že doslov naznačuje continuity, které by mohly rozmělnit stále ještě se vyskytující dichotomii mezi „omezujícím komunismem“ a „nezávislou západoevropskou tvorbou“. Na předním místě prý stojí historiografie a její společenská funkce, jak to formuloval autor doslovu (s. 412). Angažovanost dějepisectví bývá spojována především s obdobím socialistické diktatury a nekriticky se v tomto směru přijímá teze o „objektivnějším“ bádání na Západě – převážně v publicistické a popularizační rovině. Je ale zřejmé, že právě téma historického vědomí a vztahu přítomnosti k minulosti je něčím, co tradiční geopolitické členění překračuje. Vzpomeňme zde jen o něco mladší práce Pierra Nory o místech paměti (*Les Lieux de mémoire I–III*, 1984–1992), které vzbudily značný politický ohlas, když byl obviněn z dosti reakčního a rehabilitačního pojetí dějin.² Bádání o paměti a tradici není ani zdaleka nějakým neutrálním pohledem na minulost, protože je vždy autopsií přítomné situace, a samotný Graus tento rozměr bádání reprezentoval ve svých raných stalinistických pracích. Marxistická filosofie dějin nabízela pojmoslovný aparát, jímž bylo záhodno takové tradice (v jejím slovníku ideologie) zpracovat a využít (viz například úvahy Jana Pachty o Josefu Pekařovi a tzv. pekařovštině). Je tedy otázkou, jak velký byl Grausův odklon od principů tzv. marxistické historiografie v emigraci. Zařadit ony „specifické“ rozměry socialistického dějepisectví (angažovanost, úkol pro přítomnost, politická kritika) do širších rámců vývoje evropské historiografie je jedním z úkolů současných dějin dějepisectví i v návaznosti na knihu Vítězslava Sommera o stranickém dějepisectví. Grausova *Živá minulost* je bezesporu zajímavým pramenem a vhodným východiskem pro takový pokus.

Nelze se ztotožnit s tezí autora doslovu, že krize historického vědomí byla v českém prostředí spjata právě se stalinistickým dějepisectvím a marxistickou historiografií (s. 412). Právě vydaná Grausova kniha může nabídnout možnost širší komparace evropské společnosti, která po druhé světové válce na jedné straně zažila silnou vlnu historických reminiscencí, avšak nástup masivní modernizace a konzumu změnil podmínky produkce reprezentací minulosti. V tomto ohledu je Grausův pokus velmi tradiční odpovědí na výzvy, které se objevily. Vždyť ve stejné době píše Hayden White svou *Metahistorii*, Michel Foucault *Archeologii vědění* a Carlo Ginsburg *Sýr a červi*. Kontext historiografického bádání a historické produkce dotčené doby vůbec je bezesporu něco, co by zasluhovalo další

² Michael ROTHBERG, *Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire*, Yale French Studies, 2010, s. 3–12.

promyšlení. Grausova kniha je pak opět zajímavým materiálem, který však nebyl vytěžen – stejně jako jiná jeho díla. Výjimkou je problematická kniha Naděždy Morávkové, která mapuje Grausův život do doby jeho emigrace. Jeho pozice je zajímavá tím, že jako jeden z mála se v obou kulturních a politických kontextech prosadil na významné pozice.

Již zmíněné odmítnutí „podřadných“ produkcí dějin (ilustrované časopisy, filmy atd.) je výrazným dokladem oné krize historiografie, o níž Graus mluví, byť používá spíše pojem krize historického vědomí. Martin Nodl v doslovu uvádí, že tato krize trvá dodnes a že je nesena znaky, jakými jsou „*přílišná specializace, ztráta povědomí o živé minulosti, naivní víra v dějinný pokrok, odborničení na úkor srozumitelnosti a myšlenkové inspirativnosti*“ (s. 413). Onen problém však spíše než uvnitř historiografie tkví v neschopnosti reflektovat pozici historiografie ve vztahu k jiným formám produkce obrazů minulosti, byť by byly z jejího hlediska zdánlivě méně hodnotné. František Graus věnoval celou svou historiografickou monografii odpovědi na tento problém, nicméně její výsledky se zpětně jeví spíše jako produkt oné krize nežli její řešení, což je vidět i v závěrečných úvahách knihy: „*19. století žilo revolučně, a přitom ještě převážně cítilo tradicionalisticky. Naopak 20. století si stále více i v ideologické oblasti a v životním stylu uvědomuje otřesy způsobené prostřednictvím revolučních hnutí bez toho, že by nacházelo jakákoli východiska. Obvyklý tradicionalistický způsob pohledu už zjevně nemůže sloužit jako základ nových řešení.*“ (s. 211) Právě proto, že Graus využil velmi tradicionalistické pojetí zkoumání reprezentací minulosti, aby na soudobou krizi odpověděl, vyznívá celý výrok paradoxně.

Předkládaná kniha je bezesporu inspirativním čtením, jak jsem se pokusil krátce ukázat ve svých úvahách, vedených optikou recenzenta. Může nabídnout širokou škálu otázek a problémů, avšak možná v jiném ohledu, než bychom si na první pohled mohli myslet a než v jakém Grausova kniha vystupovala v době svého vydání. Na závěr bych použil slova samotného Františka Grause, s nimiž nelze než souhlasit a která mohou být i návodem na čtení jeho vlastních knih: „*Historiografie dnes potřebuje vypracovat vlastní kritiku ideologie, která ze samé povahy věci nemůže být zaměřena jinak než historicky.*“ (s. 10)

Marek FAPŠO

Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Rákoska v dílně lidskosti. Česká škola v 19. století očima účastníků.*

Praha, Academia 2016, 309 s., ISBN 978-80-200-2533-3

Dějiny školství a vzdělávání již nejsou popelkou české historiografie. Ukazuje to nejen narůstající počet knižních titulů, ale svědčí o tom i poslední sjezd českých historiků a historiček, kde bylo téma zastoupeno hned dvěma sekcemi. V současnosti se připravují i významnější syntetičtější díla a do vzrůstajícího trendu se řadí i kniha Pavly Vošahlíkové, vydaná v roce 2016 v nakladatelství Academia.

Rákoska v dílně lidskosti je poetický název. Pro všechny, kdo se zájmem sledují práce Pavly Vošahlíkové, cílené mimo jiné na dějiny všedního dne v dlouhém 19. století, je název o to víc přitažlivý, neboť dává tušit, že čtenář do rukou dostává, „nově“ – z pohledu aktérů, žáka a učitele – studované tradiční téma. Bohužel, očekávání nejsou dle mého v úplnosti naplněna. Kniha potvrzuje, jak nesnadně se téma školství a vzdělávání – aby nezůstalo na popisné chronologii školních reforem – zpracovává.

Byť to ze struktury knihy (názvů kapitol) zcela nevyplývá, Vošahlíková staví linii textu na tradičních kontrastech a sporech. Od kritiky církve, vrchnosti, rodičů či českých vlastenců při zavádění školských reforem v sedmdesátých letech 18. století, vyhraňuje kontrastní linie i v případě „sváru“ o školu mezi církví a státem, či vyhoceným „bojem“ o ni mezi českým a německým jazykovým prostředím. Dle Vošahlíkové se ze školního prostředí stala „*vzhledem k náboženským, sociálním, národnostním i jiným rozdílům*“ místa, „*kde se rodily nejrůznější konflikty, které se přenášely i mimo školu a místo sjednocování vedly společnost k diferenciaci.*“ (s. 101–102) Nebyla škola naopak pouhým lakmusovým papírkem vlastního vývoje společnosti? Nebyl vývoj ve školství jen jiným ozvukem úsilí katolické církve akcentovat v druhé polovině 19. století svou politickou (i sociální) roli? Národní „boj“ ve smyslu Vrchlického dvou zbraní – školy a knihy, je tradičně traktované téma. Nemělo česko-německé soupeření však jednoznačně pozitivní dopad na téměř úplný zánik alfabetyzmu v českých zemích před rokem 1914? Nabízí se tak klíčová otázka. Je možné studovat dějiny české školy izolovaně? Požadavkem musí být minimálně středoevropské komparace, transnacionální přístup.

Hlavní narativní linií knihy je kontrastní dělení na „starou“ a „novou“ školu, dělení vyplývající z Hasnerových reforem z přelomu šedesátých a sedmdesátých

let 19. století. Pokud je podobné tvrzení platné pro nižší stupně, bezpochyby ne zcela platí pro školství střední. Dílčím shrnutím budiž otázka, zda je na tak omezeném prostoru, který nakladatelství Academia titulu poskytlo, možné vůbec usilovat o celostní pohled na českou školu dlouhého 19. století? Nebylo by lepší mít skromnější cíle? Vždyť z logiky věci plyne, že kvalitativních rozdílů byla celá řada, a to nejen z regionálního pohledu, ale i v oblasti školské struktury (vysoké školy, příprava učitelů atd.)

Výkladová páteř textu stojí na tradičních souhrnných publikacích (Otokar Kádner, Jan Šafránek, Jan Dolanský). Jedním z hlavních pramenů práce jsou pak ego-dokumenty, respektive především paměti a vzpomínky. Na prvním místě vydané (především Věnceslav Metelka, František Wenig), ale i nevydané, v nichž se Pavla Vošahlíková bezpečně orientuje. Pochybnost však zůstává, zde lze záznamy psané s odstupem mnoha let interpretovat jako výpovědi „pamětníků“, případně „účastníků“. Tento pojem, se kterým autorka velmi často operuje, není dle mého zcela šťastně volen. Vzpomínání na školní léta s odstupem je vždy naplněno nostalgickou kulturou vzpomínání, na „rakouskou“ školu se jinak vzpomíná v Československu atd. Proto by bylo lepší spíše než o „pamětnících“ či „účastnících“ hovořit o „paměti aktérů“, pohříchu ne vždy přímých. Abychom se školní realitě přiblížili, bylo by vedle vzpomínkové literatury zapotřebí obrátit pozornost k dalším primárním pramenům Zemských školních rad, například inspekčním zprávám, dále k osobním pozůstalostem či korespondenci. Tím se však téma – a všichni, kteří se snažíme dějiny vzdělávání pěstovat, jsme si toho vědomi – velmi heuristicky znesnadňuje.

Knih tak nabízí z podstatné části vcelku tradiční pohled na vývoj školních reforem a nařízení, obměněný o řadu ukázek z pamětí – nutno však dodat, že dobře volených, mnohdy úsměvných, ba paradoxních. Celek dokladuje tudíž jen část skutečnosti, kterou chce zachytit. Či byla ambice knihy jiná? Proč tedy „rákoska v dílně lidskosti“? V tomto duchu především pátá kapitola – Radosti a strasti školáků v 19. století (kázeň, dohled, denní rytmus, radosti a zábavy atd.) – nabízí cestu, jakou je možno jít při výzkumu tématu dějin školské každodennosti.

Poněkud rušivým dojmem na čtenáře působí relativně časté opakování již řečeného, včetně používání doslovných citací uváděných i na jiných místech knihy (s. 29, s. 102 a s. 140, s. 30 a s. 141, s. 34 a s. 46, s. 69 a s. 72). Jako drobný doplněk ještě uvádím, že o rovnosti občanů před školou by bylo lepší hovořit až od doby vzniku občanské, „konstituční“, společnosti v Rakousku, nikoliv od samotného zavedení vzdělávací povinnosti na přelomu let 1774/1775.

Přesto se v jednom základním ohledu recenzovaný titul od stávající produkce

odlišuje. Téměř zde nejsou zachyceny dějiny pedagogiky, případně dějiny školních předmětů či oborových didaktik. I vlastní příprava učitelů (neplatí to pro učitele nižších stupňů) zůstává stranou. Lze tedy shrnout, že dějiny české školy z pohledu Pavly Vošáhlíkové jsou přeci jen odlišné od tradičních kompendií, autorka se záměrně nechce věnovat vlastní výuce a jejím proměnám, sleduje jiné, rozhodně však stejně důležité fenomény, jako například školní patronát, sociální postavení učitele, školní budovy aj. Kniha – a v tom název má – je přesto koncipována pohledem „shora“. Důraz je kladen na zákonné reformy a nařízení, a tak se škola v optice „účastníků“, učitelů či dokonce žáků vyjevuje přes všechno úsilí jen velmi matně. V neposlední řadě je tak publikace i dalším příspěvkem do diskuse, jak dějiny školství vlastně psát.

Jiří HNILICA

Vít SCHMARC, *Země lyr a ocele. Subjekty, modely, mýty a rituály v kultuře českého stalinismu.*

Praha, Academia 2017, 423 s., ISBN 978-80-200-2703

Je až s podivem, že do vydání nové monografie Víta Schmarce bychom u nás nenašli rozsáhlejší text, jenž by se zevrubně a v globálnějším pohledu věnoval československé variantě estetického systému socialistického realismu.¹ Zdá se, že normotvorný komplex postrádal pro historiky podněty, které by inspirovaly

¹ Nejpronikavější příspěvek k reflexi systému socialistického realismu do vydání Schmarcovy publikace představovaly „semiofejetony“ Vladimíra Macury souborně vydané na počátku 90. let v knize *Šťastný věk*, na jejichž reedici se mimochodem Vít Schmarc podílel a ve své knize na ně metodicky navazuje. Z hlediska zvoleného literárního žánru a přístupu se nicméně jednalo o interpretace emblémů a mýtů ve volném rámci souvislostí a kontextů, jejichž platnost přesahovala období 50. let a týkala se socialistické kultury jako celku. Ojedinelým pokusem o širší výklad systému, který se neomezuje jen na institucionální rámec, je publikace Alessandro CATALANO, *Rudá záře nad literaturou: Česká literatura mezi socialismem a undergroundem (1945–1959)*, Brno 2010. Na dílčích analýzách postihuje poúnorový literární život v Československu, ale jedná se spíše o text kompilačního rázu.

k přelomové analýze – jevil se spíše jako těžkopádný monolit založený na vágních a vyprázdněných formulacích a postrádající jak prostor k variabilitě, tak dynamické pozadí.

Pokud horizont reflexe socialistického realismu zůstává v našich zeměpisných a kulturněpolitických šířkách, je určitá nepodnětnost i neuchopitelnost využitelných analytických východisek pochopitelná – o nějaké koncepci nad rámec schematizovaného repertoáru obsahových konvencí, o kterou se doboví tvůrci i budoucí interpretátoři jejich děl mohli opřít, nemohla být řeč. Pokud se však průzkum otevře celé historii socialistického realismu, která se formovala ještě před výstřelem z Aurory a prošla řadou zásadních transformací na pozadí výrazných změn v sovětském politickém kursu, začínají se vyjasňovat nové ideově-estetické konstelace pro narativní či lyrická díla československého stalinismu.

Schmarc ve svém exkurzu k esenci samotného importu a přizpůsobování estetického systému nevychází z interpretace dobových statí a referátů, které samy o sobě spíše skutečnou podstatu socialistického realismu zamlžují. Jeho přijetí v roce 1948 pro něj není „*ničím jiným než otevřeným deklarováním submisivní pozice české a slovenské kultury vůči kultuře sovětské*“ (s. 77) a jeho vývoj v naší kultuře je pak sotva „*ústrojný a přirozený*“, což způsobuje zmatečné zahalení snah o jeho definice metaforami a rituálními formulacemi. Proto se obrací k u nás dosud nevyužívanému korpusu stěžejních zahraničních děl reflektujících a problematizujících bez zatížení zažitým demonizováním jeho „mateřskou“ podobu, která umožňuje přesněji rozkrýt ambivalentnost celého systému. Se systematickou pečlivostí a přesvědčivými argumenty, pro něž nachází oporu v klíčových studiích Kateriny Clarkové, Hanse Günthera či Jevgenije Dobrenka, se mu daří skrze bohatou syntézu názorů a přístupů revidovat představy o přímočarém a utilitárním propojení estetického systému s mocenskými zájmy. Především může přistoupit k průběžně se formujícímu estetickému projektu jako k živoucímu organismu, který se ocitá pod neustálým tlakem společenských a politických proměn, na které forma děl musela pružně reagovat. Ztotožňuje se tak s představou systému, jež určuje dialektika mezi otevřeností a uzavřeností – ta sice odráží stalinistické směřování k totální komunikaci a přenosu estetických hodnot na průzračnou a precizní signifikaci, ale časté ideologické obraty ponechávají prostor k přizpůsobivosti, aby byly hrozící změny snadno absorbovány. Tato nestabilita však má za následek, že i přes nekonkrétní formální požadavky sami tvůrci volí již prošlapanou cestu, a tím upevňují schémata a narativní konvence.

Tvůrce zde představuje ve formování systému klíčovou dynamiku. Schmarc se tak připojuje k názorové skupině historiků, kteří nevnímají socialistický rea-

lismus jako výhradní dílo stranických elit. Jeho zrod situuje do komunikačního meziprostoru mezi politickou mocí a společností, je tak pro něj „*plodem vzájemné interakce*“ (s. 105), z něž nelze vydělit hlas a zájmy lidu. Způsob, jakým přistupuje k teoreticky nejednoznačné otázce ideologie, se proto opírá o přijatý „*model reciprocit*“ (s. 17), který umožňuje sémioticky pojmout kulturu stalinismu jako nejednosměrný systém a zahrnout do něj nejen nátlak, ale i aspirace společnosti (zastoupené tvůrci, kteří často teprve získávají příležitost projevit svůj hlas), podílejí se z vlastních pohnutek na společném díle.

Ideologické reprezentace, jejichž tradiční althusserovské nazírání (dualita mezi autentickým světem a jeho zmanipulovaným imaginárním protějškem) prostoupilo dosavadní nahlížení kulturních produktů československého stalinismu, Schmarc nepřijímá vzhledem k pasivní pozici jednotlivce: „*zredukovat ideologii pouze na víru v iluzi všemocné pravdy znamená přijít o vzrušující prostor mezi jednotlivcem a touto sdílenou vírou*“ (s. 34). Subjekt Schmarc vnímá jako stěžejního činitele procesu signifikace, který se do něj zapojuje prostřednictvím ideologické fantazie, jakéhosi snu o skutečnosti, jenž je interpretujícím pohledem jednotlivce na symbolicky utvářený svět, který jej obklopuje. Právě v tomto vstupu ideologie do společenských konstelací se však projevuje její zranitelnost – aby se stala esencí bytí, musí být subjekty přehlížena, nikoli důsledně aplikována. Právě momenty, kdy se čistá ideologická intence sráží s reprezentačními limity ve společenské praxi, se stávají klíčovými pro Schmarcův analytický přístup k dobovým dílům, v nichž se právě skrze pozici a konstituci subjektu projevují ideologické rozpory a překvapivě silný prostor pro nezáměrnou subverzi a deformaci.

Velmi obratná argumentace v úvodních kapitolách tedy propojuje ambivalenci socialistického realismu s podvratným působením ideologické fantazie a dospívá k pozornosti vůči subjektu, jenž se stává ohniskem nestability jak estetického, tak ideologického systému. Analytické kapitoly zaměřené na strategicky zvolená dílčí témata (proces utváření subjektu v metaforickém ztvárnění emblematického filmu *Zítřka se bude tančit všude*, subjekty svazácké poezie, proměny kladných hrdinů sovětského a českého budovatelského románu) sice působí jako oddělené případové studie pootáčející náhled na subjekt, ale v celkové perspektivě postihují nečekanou past, do níž byli lapeni tvůrci, snažící se dobře sloužit imaginárnímu světu ideologie.

První dvě kapitoly se ve dvojích projevech svazácké kultury (nejagilnější reciproční aktivity v procesu kulturního transferu) věnují sceleným subjektům, které hladce vplývají do „*kolektivního těla*“, přímo vyslovují svou loajalitu a vystupují v pozici demiurgů, kteří se samozvaně postavili ke „*kormidlu*“ (s. 177).

Přepjatá snaha ztotožnit se s ideologickými emblémy nicméně otevírá propast vyprázdňenosti i znepokojivým podtextům, které Schmarc identifikuje, když odvážně, ale výstižně situuje Kohoutův svazácký muzikál do pozice pozitivního a extatického protipólu mrazivé alegorie zcizené, kolonizované identity v hororu *Invaze lupičů těl*.

Zatímco filmový exkurs je spíše jen ilustrativní aplikací a vysvětlením Althusserem popsaného modelového procesu konstituce ideologického subjektu prostřednictvím emblémů a rituálních výjevů zahrnutých v kanonickém díle, více individualizované transformativní narativy nabízí lyrika svazáckých autorů. Schmarc je identifikuje a interpretuje díky vnitrotextové analýze vycházející z Červenkovy teorie a především z jím nabízené entity lyrického subjektu – „*promlouvajícího hlasu já*“ (s. 180) v básni, jenž konstruuje mentální obraz fikčního světa a vhodně se prolíná s intencí samotných básníků, kteří měli příležitost v rané fázi své tvorby formovat způsoby oslovení a usměrňovat komunikaci. K jejich aktivnímu podílu na utváření programu Schmarc přistupuje jako k projevu sebe-definující snahy části mladé generace najít místo ve společnosti, jejíž individuální hlas probleskující touhou po kolektivní sounáležitosti se snaží postihnout na lyrických subjektech, skrze něž autoři jako Pavel Kohout, Milan Kundera či Karel Šiktanc ve svých raných sbírkách promlouvají. Výsledkem této snahy je překvapivé napětí mezi jedincem a mytologií sjednocené společnosti, které se projevuje na různorodých subverzivních pozicích subjektu, jenž může být „*neskromnou »celebritou« ideologické fantazie*“, (s. 199) sebereflexivním i pochybujícím já v distanci vůči tomu, co by mělo být bezvýhradně přijímáno, či podléhat infantilní hyperidentifikaci s mytologickou sférou tehdejšího života.

Zbývající studie, které přecházejí od bardů nové mytologie s lyrami k hrdinským postavám, představujících kalící se ocel nového řádu, se rovněž zabývají proměnou subjektu, nicméně u konstituování kladných hrdinů se jedná o výrazně komplikovanější proces hledání autentického „já“ v novém univerzu.

Obširná zdůvodněná proměna sovětských kladných hrdinů od bohatýrů zmítaných konflikty a asketických titánských postav k novému typu hrdinů, kteří se rodí v umožněném vyjednávání mezi veřejnou rolí a rehabilitovanou privátní seberealizací, poskytuje bohatou typologii pro komparační charakteristiku československých hrdinů. Hlubší profily tří typově a hierarchicky různých protagonistů budovatelských románů (*Nástup, Luisiana se probouzí a Modré údolí*) jsou dostatečným zdrojem třecích ploch, které dokazují, že dialektické napětí mezi živelností a uvědomělostí vlastní jejich sovětským předobrazům je pro výrazně zkrácený a zároveň umírněnější proces adaptace ideologického systému překážkou. Kladné

subjekty československých románů podléhají v porovnání s „generální dějovou linií“ sovětských kanonických děl jako *Cement* a *Daleko od Moskvy* „*klaustrofobické existenční dimenzi*,“ (s. 332) v níž nemůže naplno zaznít svébytnost jejich hlasu a kde jediným individuálním postojem je rétorické potvrzování jejich správné role. Tím je však postavám uzavřena vnitřní cesta k metafyzické iniciaci, vyhrazená pouze sovětským hrdinům.

Monografie Víta Schmarce je na první pohled strukturována do řady případových studií s různorodými analytickými a interpretačními přístupy, které člení i jednotlivé kapitoly (analýzy děl či autorských přístupů), a jen v nepatrných meziprostorech otevírají prostor pro zobecňující přesah závěrů z jednotlivých komparací. Každá z dílčích studií však zastupuje precizně zdůvodněnou perspektivu, která se bez potřeby nadbytečného doslovování propojuje v dostatečně výmluvný revidující pohled na kulturní transfer ze Sovětského svazu do poúnorového Československa. Protínající se náhledy průkazně svědčí o komplikované adaptaci modelových předobrazů a stěží překročitelné propasti, která oddělovala sovětské upevňování rovnováhy mezi kolektivní a individuální sférou a silně problematickou pozici individualizujících znaků v procesu ideologické kolonizace, jak probíhala v Československu. Důsledné zaměření na klíčovou dialektiku mezi těmito dvěma póly prostřednictvím transformace fikčních a lyrických subjektů si dokáže vystačit s úsporným a přehledným repertoárem emblémů a udržet sjednocující ohnisko pohledu, které přesně identifikuje nestabilní pilíře zaváděného ideologického systému. Ustavující díla československého socialistického realismu v konfrontaci s „*nepolapitelnou pravdou ideologie*,“ (s. 38) jež by měla zůstat skrytým jednotícím principem kýženého symbolického pořádku, vykazují povážlivé trhliny. Právě subjekt v pozici reprodukcujícího nositele této pravdy je chycen v pasti její materializace, a odhaluje tak rozpory v jádru samotné ideologie, které vypovídají o marném zápasu s enigmatickým projektem socialistického realismu více než dobové diskuze a historicky zmapované působení převodových pák poúnorové kultury.

Jakub JIRIŠTĚ

Roger GRIFFIN, *Modernismus a fašismus.*

Praha, Karolinum 2015, 600 s., ISBN 978-80-246-3231-5

Monografii britského historika Rogera Griffina nelze označit za tradiční příklad dějepisické práce. Griffin v knize, která se na tuzemský knižní trh dostala s osmiletým zpožděním, nepřichází s novými fakty v historickém bádání, nýbrž se soustředí na otázky spojené s interpretacemi fašistické ideologie a německého nacismu. Jde přitom o dílo, které autor koncipoval s viditelnou snahou o přehodnocení některých výkladových rámců, jež se k tématu vztahují. Hlavní tezí, s níž se pokouší polemizovat, je představa fašismu jako reakčního, antimodernistického a iracionalistického proudu, ohlížejícího se do minulosti. Tato teze se objevuje v nejrůznějších politologických příručkách, včetně i středoškolákům notoricky známých *Politických ideologií* Andrewa Heywooda.¹ Stejně tak Griffin odmítá tradiční marxistickou představu o nastolení fašistických režimů jako reakce buržoazní třídy na nebezpečí revoluce zleva. V široce koncipované práci se naopak pokouší o zachycení provázanosti a příbuznosti nacismu i fašismu s kulturními a ideovými proudy modernismu, uvažuje tedy v podobném duchu, který už kdysi ve vztahu k holokaustu nastínil Zygmunt Bauman.

Nejčastěji přitom pracuje právě s pojmy *modernismus* a *palingeneze*. Pod prvním z nich rozumí negativní reakce na proces modernizace, spojený s technologickým rozvojem, urbanizací, sekularizací a optimistickou vírou v pokrok, které se objevují v druhé polovině 19. století. Druhý pojem znamená pokus o prolomení hranic stávajícího řádu a jeho radikální transcendenci, stejně tak je i důsledkem zakoušení stavu společenské anomie. První část své práce Griffin věnuje obsáhlému rozboru ideového podhoubí nacismu i fašismu. Výrazně se přitom opírá o nejrůznější antropologické a religionistické studie (především Victora Turnera a Mircey Eliadeho), pracuje s opozitními typy náboženského vnímání času (kdy na jedné straně leží mytologický, zacyklený *kronos* a na straně druhé čas naplnění *kairos*). Právě z těchto představ o archetypální lidské přirozenosti pramení i jeho analýza modernismu a vzniku totalitárních hnutí.

Právě kulturní ovzduší předminulého století se stalo podle Griffina rezervoárem palingenetických pokusů, souvisejících s otřesením stávajících světónázorových soustav. I v literatuře, charakteristicky v románech Franze Kafky

¹ Andrew HEYWOOD, *Politické ideologie*, Praha 1994.

nebo *Náměsíčnících* Hermanna Brocha, jsou podle něho zachyceny symptomy společenského rozkladu a ztráty víry. Ve filosofických myšlenkách Friedricha Nietzscheho, Henriho Bergsona, politických vizích Woodrowa Wilsona, v uměleckých konceptech Vasilje Kandinského a Pabla Picassa nebo v okultistických a teosofických spolicích pak vidí Griffin snahu o vytvoření nového řádu a koncepce lidství. Příkladem masového zachvácení palingenetickým stavem je mu ale i válečné třeštění a zapálený nacionalismus na počátku první světové války.

S tímto typem modernismu je podle autora spojen i fašismus a nacismus, které představují jeho pravicovou variantu (na levé straně pak samozřejmě stojí univerzalistický marxistický experiment). Griffin si všímá především afinity italských avantgardních umělců k mussoliniovskému režimu, podporovaného kupříkladu italskými futuristy, ale i uplatnění odvážné modernistické architektury v italských městech. Odkazy na antickou tradici chápe historik jako základ pro budování představ o budoucí obnově Itálie a zdůrazňuje spíše pragmatičnost a nosnost ideologické konstrukce, která propojovala fašistické hnutí s pokračováním risorgimenta.

Provokativnější jsou autorovy teze o provázanosti modernismu s německým nacismem. Griffin se snaží rozředit obecně rozšířené představy o apriorním nepřátelství nacismu vůči modernistickým uměleckým proudům. Poukazuje na nejednoznačnost postojů k modernímu umění mezi nacistickými pohlaváry, kterou provázely například spory mezi konzervativním ideologem Alfredem Rosenbergem a ministrem Josephem Goebbelsem o směřování německé kulturní politiky. Základem nacismu (vyjádřeným nejnázorněji Hitlerem v *Mein Kampf*) je podle Griffina právě palingeneze, tedy zničení stávajícího společenského uspořádání a vytvoření „nového člověka“, včetně zásadní role eugeniky. Uvnitř nacistické strany však podle něho existovaly různé názorové postoje k tomu, jak by tato proměna měla vypadat. Obdiv k vyspělým technologiím a průmyslové modernizaci se tak mísil s konzervativními perspektivami, hledajícími základ nové kultury v mytizovaných představách „krve a půdy“, stejně tak je možno stopy modernismu najít v německé oficiální kultuře třicátých let. Modernistický étos lze podle něho vidět i v ostatních fašizujících uskupeních, kupříkladu rumunské Železné gardě. V doslovu pak Griffin analyzuje i soudobou společenskou situaci, v níž rovněž vidí pokračování krizových symptomů modernity (s poukazy na neudržitelnost představy o „postmoderní situaci“) a palingenetické reakce, kterou spatřuje například v projevech soudobého náboženského fundamentalismu. Tradice tak má být využívána jako prostředek k vytvoření představ o příchodu radikálně nové a jiné skutečnosti.

Jakkoli působí Griffinův rozbor fundovaně, nelze se ubránit dojmu ze značné spekulativnosti jeho závěrů. Historik se výhradně soustředí na analýzu intelektuálních a uměleckých proudů popisovaných období, schází mu však sociální a ekonomická perspektiva. Vyhnul se také analýze historických proměn fašismu, především rozdílu mezi aspiracemi a zájmy jeho voličstva v politických programech italských fašistů počátku dvacátých let a jeho popření během Mussoliniho politické praxe. Opomenul vliv hospodářské krize na vzestup nacismu v Německu i mezinárodní kontext fungování fašistického režimu. Frankův režim ve Španělsku a Salazarův v Portugalsku neanalyzoval zřejmě z důvodu, že by mu do představovaného schématu příliš nezapadal, ačkoliv podle mého soudu nelze tyto režimy přímo označovat jako fašistické. Stranou také zůstal vztah fašismu k parlamentní liberální demokracii a víceméně i téma jeho vztahu k socialistické ideologii a marxismu. Ve fašismu či fašizujících politických systémech lze podle mne také vidět spíše nesourodé spojení prvků tradicionality s modernitou, než jej vnímat jako jednoznačně modernistické hnutí. Jakkoliv Griffin prokazuje široký přehled v antropologii i sociálních vědách, někdy se nelze ubránit dojmu přílišné rozkošatělosti jeho analýz. Autorovi nelze upřít stylistické nadání a schopnost formulace provokativních náhledů, jako pokus o syntetický pohled na kořeny ideologie a působení nacismu, fašismu či potažmo jiných totalitárních či autoritářských hnutí však Griffinovy teze příliš přesvědčivě nepůsobí.

Vojtěch ČURDA

Jakub DRÁBIK, *Fašista. Příběh sira Oswalda Mosleyho.*

Praha, Academia 2017, 500 s., ISBN 978-80-200-2679

Téma britského fašismu se z perspektivy české historiografie může jevit na první pohled okrajové. Do češtiny byly přeloženy životopisy Adolfa Hitlera, Benita Mussoliniho nebo španělského konzervativního „caudilla“ Francisca Franca, život vůdce britských fašistů Oswalda Mosleyho však zůstával stranou pozornosti. Důvodem může být nejspíše omezenější vliv, kterým britský fašismus disponoval oproti silnějším kontinentálním hnutím. Přesto vnímá Jakub Drábik z Histo-

rického ústavu Slovenské akademie věd Mosleyho jako výraznou a důležitou osobnost britské politiky 20. století.

Drábík se v biograficky pojaté knize pokusil postihnout životní osudy a klíčové rysy Mosleyho politiky v rozmanitých kontextech, pro jeho přístup je přitom charakteristický pokus o psychologickou analýzu. Na rozdíl od mnoha jiných vůdců evropských fašistických hnutí pocházel Mosley z aristokratických poměrů a od dětství se těšil nejrůznějším privilegiím, která byly s tímto postavením spojena. Autor ze široka zkoumá jeho genealogické kořeny a především rodinné prostředí, v němž se utvářely Mosleyho vlastnosti, názorové postoje a temperament. Drábík se pokouší o náhled do nitra britského politika prostřednictvím psychoanalýzy. Rozhodující roli hrála v jeho dětství podle Drábíka silná mateřská péče, která umocňovala jeho pocity vlastní výjimečnosti a předurčenosti. Naproti tomu jeho otec s ním udržoval vztahy spíše chladné a od jeho politické činnosti se v pozdějších letech veřejně distancoval. Pocity vlastní geniality a výlučnosti, spojené se silným titánským individualismem, patřily podle Drábíka mezi Mosleyho hlavní vlastnosti, které se projevovaly v jeho vztahu k ženám, sportu i politickým záležitostem. Soukromému životu Oswalda Mosleyho, plného společenských afér, i osobnostem jeho dvou manželek věnuje Drábík značnou pozornost. Čtenářsky však prolínání pasáží o politikově soukromém životě s líčením jeho veřejné činnosti působí poněkud rušivě.

Drábík ukazuje Mosleyho život jako strhující trajektorii mocenských vzestupů a pádů, které měly kořeny právě v jeho cílevědomé povaze. Autor si drží od svého protagonisty badatelský odstup a nikterak s ním nesympatizuje, na stranu druhou se vyhýbá i černobílým schématům. Ve dvacátých letech je v jeho pojetí Mosley talentovaným a charismatickým politikem, obklopeným žádoucími společenskými konexemi. Politickou příslušnost přitom kvůli své sveřepé povaze často střídal. Začínal v řadách konzervativní strany, později patřil k blízkým spolupracovníkům premiéra Ramsaye McDonalda uvnitř Labour Party a po dalších peripetiích zakotvil ve vodách krajní pravice. Historik připomíná jeho odmítání násilného řešení irské otázky a odpor proti italské invazi na řecký ostrov Korfu v raných dobách jeho kariéry, stejně jako sympatie s hornickým stávkovým hnutím i snahu o řešení palčivých sociálních problémů a nezaměstnanosti. Již v této době vystupoval Mosley jako pronikavý politický vizionář.

Zárodky Mosleyho fašistického přesvědčení (které nemělo být jen mocenskou kalkulací) spatřuje Drábík už v jeho příklonu ke korporativistickému řešení sociální otázky, které provázelo jeho politickou kariéru již od počátku. Toto

přesvědčení se u něj později snoubilo s inspirací Spenglerovými texty o civilizační dynamice a kořenech úpadku a s voluntaristickým přesvědčením o možnosti této dekadenci v západním světě zabránit. Pro Drábika coby žáka britského historika Rogera Griffina je Mosleyho fašismus především revitalizačním modernistickým hnutím, snažícím se překonat obavy z všemožných důsledků modernizačního procesu.

Právě příklon k fašismu však podle historika zapříčinil vytlačení nadějného politika na okraj společnosti. K tomu měly vést kromě utlumení hospodářské krize jako živné půdy i násilné projevy a radikalismus, které byly s jeho hnutím spojeny. Důležitou roli hrály také Mosleyho kontakty s Adolfem Hitlerem a Benitem Mussolinim, který britské fašisty sponzoroval, a dostával jej tak do hledáčku zpravodajských služeb. Přestože se Mosleyho Britská unie fašistů dostávala do obtížně řešitelných finančních problémů, její zakladatel se na přelomu třicátých a čtyřicátých let stále výrazně angažoval. Dokonce i choval naděje na své jmenování premiérem ze strany panovníka Eduarda VIII., známého svými sympatiemi k pravicovému autoritářství. V období počátku druhé světové války se stal fašistický vůdce organizátorem kampaní v duchu appeasementu. Během druhé světové války byl za sympatie k nepříteli internován, po jejím skončení se však znovu do politiky zapojil, jakkoli působil spíše na okraji politického spektra. Na sklonku života pak Mosley některé radikální fašistické teorie, spojené se šovinismem a rasismem, dále rozvíjel. Británie měla být v jeho vizích pomyslným centrem Evropy zbaveným sovětského i amerického vlivu a třetina afrického území měla být znovu kolonizována bílými osadníky. Zároveň se zasazoval o spolupráci s ostatními evropskými nacionalistickými stranami.

Velkou předností Drábikovy knihy je rozsáhlý archivní výzkum, který podnikl v Mosleyho pozůstatosti, i důkladná znalost odborné zahraniční literatury. Autor také výborně ovládá stylistiku a například pasáže o střetech Mosleyho „černokošiláčů“ s antifašistickými demonstranty v ulicích východního Londýna poutají čtenáře velmi živým líčením. Drábik ukazuje, jak důležitou roli hrají v politice emoce, charisma politických lídrů i neuspokojené ambice. S životem hlavního protagonisty se navíc prolínají příběhy několika dalších politiků a aktivistů, kteří s ním spojili své naděje. Autor se zároveň vyvaroval prvoplánové aktualizace své práce, ačkoliv při pohledu na současné dění v Británii a jiných evropských zemích může při četbě jeho knihy přecházet mráz po zádech.

Vojtěch ČURDA

Muzea a výstavy

Případ Světлана. Proměny obrazu třetího odboje

Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm
26. září 2017 – 15. dubna 2018

Problematika třetího československého (protikomunistického) odboje představuje stále jedno z nedostatečně zpracovaných témat našich novodobých dějin, které je dosud provázeno nejasnostmi, řadou nezodpovězených otázek, emocemi a v neposlední řadě též účelovým nakládáním s historickými fakty. Na jedné straně jsou zejména soudobou publicistikou téměř veškerá protirežimní vystoupení vydávána za projevy autentického odboje a jsou psány povětšinou moralizující příběhy kladných hrdinů, na straně druhé však dochází pod vlivem módního „levicového revizionismu“ ke zpochybňování a relativizování postojů a činů skutečných odpůrců režimu, jsou odmítány prameny bezpečnostní provenience pro jejich údajnou malou vypovídací schopnost a lze se též setkat s prvoplánovým zpochybňováním pamětnických svědectví a vzpomínek jako takových. Lze proto jen uvítat, že z podnětu pracovníků Ústavu pro studium totalitních režimů a Archivu bezpečnostních složek (autorský tým: Zdeněk Homola, Luboš Kokeš, Blanka Mouralová, Jaroslav Pinkas, Libor Svoboda, Martin Tichý) byla v září 2017 ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm zahájena výstava zabývající se jednou z nejkontroverznějších odbojových organizací působících v poúnorovém Československu. Divácky přístupná a po odborné, vizuální i architektonické stránce povedená „výstava o třetím odboji na Valašsku“ totiž názorně dokládá, že problematiku protikomunistické rezistence nelze nahlížet prostřednictvím zjednodušujících otázek a jednoznačných černobílých odpovědí. Dokládá, jak důležitá je pro historickou práci badatelská pokora k tématu, kritická práce s prameny, kladení relevantních otázek a zejména pochopení „ducha doby“, díky kterému jsme schopni plně docenit vzájemné souvislosti, a přiblížit se tak skutečným událostem.

Odbojová skupina Světлана, založená s největší pravděpodobností charismatickou, avšak spornou postavou bývalého partyzánského velitele Josefa Vávry-Staříka, bývá jedněmi označována za největší protikomunistickou odbojovou organizaci v Československu, druzí ji naopak interpretují jako uměle vytvořenou skupinu z popudu bezpečnostních pracovníků. Vedení Světłany, které se

rekrutovalo převážně z řad moravských partyzánů nespokojených s nastoupenou cestou po „Vítězném únoru“ a pociťujících nedocení ze strany komunistického režimu, organizovalo v letech 1948–1949 jednotlivce do dílčích podskupin, které se v okresech východní, jižní a severní Moravy připravovaly na vypuknutí konfliktu mezi oběma světovými supervelmocemi a následně vystoupení proti poučnorovému režimu. Za tímto účelem získávaly informace, hromadily zbraně, budovaly lesní úkryty, vydávaly a rozšiřovaly protistátní letáky, hmotně podporovaly rodiny perzekvované režimem a v neposlední řadě též napomáhaly ohroženým osobám v odchodu do zahraničí. Oproti tomu reálné použití zbraní a obecně násilné akce se na základě dosavadního stavu poznání jeví spíše jako nahodilé či výjimečné. Stejně tak i plány ohledně únosů významných představitelů komunistického režimu byly – pokud vůbec existovaly – pouze v kategorii úvah. Je ale pravděpodobné, že se jednalo až o následný konstrukt vyšetřujících referentů Státní bezpečnosti (dále jen StB) s cílem ukázat odbojáře v nejhorším světle, a docílit tak jejich tvrdého exemplárního potrestání. Záměrem vedení skupiny bylo vybudování pevné organizační struktury v řádu vojenské kázně s co nejširší regionální působností, dále nábor nových členů a vytváření široké sítě sympatizantů pro případ vyhrocení mezinárodní situace a očekávaný politický zvrat v Československu. Hlavní štáb široce založené organizace pod vedením bývalého partyzána Antonína Slabíka, další neméně sporné postavy, sídlil v Komořanech u Brna a řídil čtyři hlavní podskupiny: Světлана-Jarmila, Světлана-Makýta, Světлана-Zlín a Světлана-Jeseník.

Prostřednictvím dochovaných archivních pramenů výstava dokládá a potvrzuje mezi badateli již delší dobu známý fakt, že infiltrace odbojových skupin ze strany StB byla v poučnorovém období vskutku rozsáhlá. Vyhnout se důmyslně nachystaným nástrahám „kontrolních (volavčích) sítí“ bylo téměř nemožné. Provokace ze strany bezpečnostního aparátu měly ve svém důsledku pro odbojáře bez výjimky tragické následky. Čelit tomuto nebezpečí dokázaly pouze malé izolované ilegální skupiny sestávající pouze z několika jednotlivců, což rozhodně nebyl případ moravské Světłany. Každá formující se ilegální skupina musela nejdříve projít organizační fází, spočívající v získávání dalších protirežimně smýšlejících členů. Přestože opatrnost a konspirace byly nejvyšší prioritou, došlo mnohdy právě při této prvotní fázi k zapojení osob, jejichž prostřednictvím se podařilo StB skupinu kontrolovat, po určitou dobu ji dokonce řídit a později bez větších problémů likvidovat. Úspěch StB byl téměř vždy odvislý od nedostatečné míry konspirace aktérů třetího odboje. Také Světłana byla zpočátku kontrolována minimálně jedním spolupracovníkem StB, po první vlně zatýkání v březnu 1949

pak byla podstavena přímo velitelem I. oddělení Krajského velitelství StB Uherské Hradiště (Jaroslav Tureček) a dalšími dvěma spolupracovníky. Přes mnohá, byť nedostatečně podložená obvinění Josefa Vávry-Staříka a Antonína Slabíka, učiněná po roce 1989 převážně ze strany autorů literatury faktu, se však dodnes nepodařilo prokázat, že by jako zakladatelé skupiny měli napojení či byli přímo řízení československými bezpečnostními orgány.

Úspěšná infiltrace ze strany StB, která na základě dosavadních poznatků představuje specifický rys protikomunistické rezistence jako takové, však nesnižuje její význam, neboť lze předpokládat, že v mnoha případech – a moravskou Světlanu zřejmě nevyjímaje – byli agenturní pracovníci nasazováni do již existujících činných skupin, přičemž skuteční odbojáři neměli o provokativním záměru sebemenší tušení. Mnozí z těch, o kterých pojednává výstava a kteří riskovali svoje pohodlí, svobodu a někteří i život, se nikdy nedozvěděli, že se od jisté doby stali součástí do detailů promyšlené a důmyslně nachystané zpravodajské hry, v níž ve skutečnosti byli nevědomými informátory bezpečnostních orgánů. Svoji činnost však vykonávali s plným nasazením, v dobré vůli a pevném přesvědčení, a proto nelze jejich počínání hodnotit jako nedostatečné. Míra rizika a následné postihy byly ostatně stejné jako v případech, které nebyly ze strany StB kontrolovány. Provokace byly obvykle prováděny s takovou vynalézavostí a rozmyslem, že bylo takřka nemožné je prohlédnout i ze strany těch, kteří jakožto bývalí příslušníci partyzánských jednotek měli bohaté zkušenosti s odbojovou činností již za okupace. I odboj, který byl částečně pod kontrolou StB, má svoje nedílné místo v dějinách protikomunistické rezistence a měl by být v tomto kontextu hodnocen jako odboj skutečný.

V šesti na sebe navazujících tematických expozicích, které jsou bohatě dokumentovány obrazovým materiálem, je návštěvník postupně seznámen se vznikem skupiny, její vojenskou strukturou, činností a následnou infiltrací a likvidací ze strany bezpečnostního aparátu. Texty na jednotlivých panelech nejsou dlouhé, jsou věcné a srozumitelné. Široké založení Světlany názorně demonstruje zvětšenina schématu organizace (tzv. „pavouk“) vyhotoveného operativními pracovníky bezpečnostních složek. Jde o výrazný exponát, který rozhodně nelze přehlédnout. Otázkou však zůstává, do jaké míry toto pozoruhodné schéma odpovídá skutečnosti a do jaké míry je konstruktem důstojníků StB. Je škoda, že autoři nevěnovali v této souvislosti více pozornosti kontaktům Světlany s ostatními domácími ilegálními organizacemi operujícími mimo region moravsko-slovenského pomezí. Z hlediska výzkumu třetího odboje ve vztahu ke kritice pramene jistě zaujme třetí panel nazvaný *Stali jsme se obětí StB*, který je zcela zaměřen na

snahy bývalých politických vězňů o obnovu soudního řízení v době politického tání v průběhu šedesátých let. Autoři správně upozorňují na dodnes bohužel ne všemi badateli doceněnou skutečnost, že ve snaze o dosažení rehabilitace od režimu, který před lety příslušníky třetího odboje odsoudil a uvěznil, se bývalí „muklové“ záměrně situovali do role oběti, k vlastní odbojové činnosti se nehlásili, všemožně ji zlehčovali a odůvodňovali násilím vynucenými doznáními, smyšleností a vykonstruovaností ze strany vyšetřovatelů StB. Okolnosti a způsob rehabilitačního řízení, zejména pak postavení žadatelů ve vztahu k tehdejšímu režimu, tak významnou měrou přispěly k životaschopnosti dodnes přetrvávajícího názoru, že v případě bývalých politických vězňů se v naprosté většině jednalo veskrze o oběti masové nezákonnosti, tj. zločinnosti první poloviny padesátých let, tedy nikoli o skutečné aktivní odpůrce režimu. Výstava též zajímavým způsobem poukazuje na to, jak se v průběhu doby proměňovalo chápání a interpretace moravské Světliny a jak komunistický režim až do roku 1989 pracoval s obrazem nepřítele ať už v denním tisku, beletrii, filmu či rozhlase, což názorně dokumentují vhodně zvolené ukázky včetně videoprojekcí. Neméně přesvědčivě působí též vystavené hmotné předměty – zbraně užívané „světlanáři“, cyklostyl, letáky, kartotéka StB, radiopřijímače, dobové oděvy atp. Je dobře, že si výstava zachovala většinu prvků tradiční expozice, což výraznou měrou přispělo k její názornosti a srozumitelnosti.

Jako mimořádně přínosné lze hodnotit, že celková koncepce výstavy v maximální možné míře zachycuje časoprostorový rámec a dobovou atmosféru, neboť jedině tak se lze s odstupem téměř sedmdesáti let vcítit do uvažování tehdejších aktérů a pochopit jejich činy. Autoři záměrně ponechali značný prostor přímým citacím z dobových písemných materiálů či denního tisku, neboť mnohdy i sebedokonalejší interpretace archivního pramene nedokáže přesně zachytit skutečný smysl sdělení v jeho syrovosti a přímočarosti. Rozkrytí neobyčejně rozsáhlého a složitého případu, jehož bilancí byly více než čtyři stovky zatčených osob, z nichž devět bylo popraveno a desítky dalších odsouzeny k mnohaletému věznění včetně osmnácti doživotních trestů, je nadmíru komplikované. Celý případ je směsicí skutečností, polopravd a naprosto vykonstruovaných obvinění, přičemž primárními prameny pro zhodnocení činnosti celé široce založené skupiny zůstávají předně problematické materiály bezpečnostní a justiční provenience. Nelze pochybovat o tom, že mnozí z odsouzených byli ve skutečnosti „pouze“ nešťastnými oběťmi, jejichž odbojová činnost se nekonala vůbec či byla zanedbatelná. Komunistický režim však vydal do společnosti jasný zastrašující signál a v celkem šestnácti soudních procesech se „světlanáři“ konaných v rozmezí let

1949–1951 názorně demonstroval, že jakýkoli projev odporu bude nemilosrdně potrestán.

Autorský tým si nekladl nárok na „jedinou možnou“ interpretaci případu, neboť i po důkladném a kritickém prostudování a posouzení veškerého dostupného archivního materiálu a pamětnických svědectví zůstává nadále mnohem více otázek než uspokojivých odpovědí. Jedním ze zásadních nedostatků limitujících naše poznání o Světlaně a mnoha dalších odbojových skupinách, na který autoři poukázali, představuje omezený přístup k archivním dokumentům západních zpravodajských služeb v USA, Velké Británii a Francii, přičemž neméně limitující je též nedostatečný přístup k archivům ruským (sovětským). Dodnes tak například neznáme odpověď na zásadní otázku ohledně skutečné role a osudu Josefa Vávry-Staříka po jeho útěku do zahraničí. Vzhledem ke značnému zájmu o výstavu, která je situována v samotném „srdci odbojářského kraje“, lze však s jistotou očekávat nová zjištění a další pamětnická svědectví. Příběh moravské Světlany je v souvislosti s mnoha utrpeními a zničenými lidskými životy stále přítomen a dodnes zůstává v živé paměti mnoha rodin na Valašsku, Uhersko-hradištsku i Zlínsku.

Přestože činnost skupiny byla od jisté doby provokována příslušníky a spolupracovníky StB a jimi částečně i řízena, dokládá aktivní odpor a osobní statečnost těch, kteří se po únoru 1948 dokázali postavit nastupujícímu totalitnímu režimu. Je též nezpochybnitelným a prokazatelným důkazem o bezohlednosti pracovníků StB, kteří ve snaze kontrolovat a řídit existující ilegální skupiny běžně užívali nezákonných provokačních metod. V kontextu tehdejšího mezinárodního vývoje dále dokládá pevné přesvědčení účastníků rezistence o brzkém pádu komunistického režimu. Celkově pozitivní vyznění výstavy ukazuje, že i ve skromnějších podmínkách regionálního muzea lze vytvořit zajímavou a podnětnou expozici, připravenou s obrovskou dávkou odborné erudice, zodpovědnosti k tématu a citlivého přístupu k problematice, která je v kraji svým způsobem stále „živá“. Na své si zcela jistě přijdou i mladší návštěvníci, které výstavou provází komentované komiksově ilustrace, prezentující problematiku odbojové skupiny odlehčenou formou. Potěšující je též nápad s „historickou dílnou“ situovanou v samém závěru výstavy, jejímž prostřednictvím jsou návštěvníci na základě rozboru konkrétních archivních dokumentů seznámeni s tím, co vše lze objevit v pramenech bezpečnostní provenience, a jak je správně interpretovat. Zájemce o danou problematiku, pro které je návštěva Rožnova pod Radhoštěm vzhledem k místu komplikovaná, zcela jistě zaujme stejnojmenný katalog, který vydal Ústav pro studium totalitních režimů a který v textové i obrazové podobě

PETR SVOBODA

shrnuje vše podstatné z výstavy a historie „světlanářů“. Výstavu, jejíž vernisáže se osobně zúčastnila paní Světlana Janíčková, dcera Josefa Vávry-Staříka, po níž byla odbojová organizace pojmenována, je třeba hodnotit jako zdařilou, navýsost záslužnou a po právu nominovanou na cenu Gloria Musealis. Lze si jen přát, aby se v brzké době stala výstavou putovní.

Petr SVOBODA

Stavíme nové Lidice. Otevření stálé expozice lidického domu

Památník Lidice, 14. prosince 2017

Památník Lidice se v posledních třech letech věnoval přípravě nového výstavního prostoru, který je sice v rámci dosavadních výstav a stálé expozice v lidickém muzeu atypický svým umístěním, ale jde naproti současným trendům zpřístupňování historie a zejména dlouhodobému záměru Památníku Lidice více otevírat téma obnovené vesnice. Je zároveň velmi významnou ukázkou vývoje architektury a designu poválečného období.

Památníku Lidice se podařilo odkoupit místní dům č. p. 116 a pod vedením kurátorky Luby Hédlové ho proměnit do původní podoby z padesátých let, kdy byly nově postavené budovy předávány lidickým ženám a dětem. Domy byly navrženy vítězi architektonické soutěže Františkem Markem, Václavem Hilským, Richardem Podzemným a Antonínem Tenzerem. Ženy si mohly vybrat mezi čtyřmi základními typy, které se ale od sebe výměrou příliš nelišily (pátá varianta vznikla sloučením jiných dvou typů). V rámci tehdejší bytové kultury se jednalo o moderní bydlení, v němž chtěl stát předvěst vyspělou úroveň, jíž mělo být brzy dosaženo všude na venkově. Tak byly mimo jiné nové Lidice na veřejnosti neustále prezentovány. První domy byly předány do užívání o Vánocích 1949, další v průběhu padesátých let, neboť výstavba byla komplikovaná.

Oficiální otevření expozice *Stavíme nové Lidice* se konalo 14. prosince 2017. Díky darům místních obyvatel mohlo dojít k restaurování původního mobiliáře, kterým byly v padesátých letech vybaveny interiéry. Povedlo se tak velice zdařile zrekonstruovat podobu obývacího pokoje i kuchyně v přízemí a ložnice s koupelnou v mezipatře. Ve zbývajících prostorách domu vzniklo jednak sociální zařízení pro

návštěvníky i personál (suterén), pokoj v patře zařízený k interaktivním vzdělávacím aktivitám pro školy a dětský pokoj v mezipatře zamýšlený jako badatelna s knihovnou (ta ale prozatím není v provozu). V obývacím pokoji jsou vhodně a bez rušivého dojmu instalovány ve stěnách zásuvné informační panely, které mapují postup výstavby nových Lidic, pietního území a připomínají také vznik Růžového sadu a osobnost sira Barnetta Strosse. Úpravami postupně prochází i zahrada náležející k domu.

Zcela jistě tak tato expozice přímo nabízí další možnosti, jak přiblížit nové Lidice a prostřednictvím nich stále připomínat i ty staré. Právě myšlenka propojit obě podoby Lidic v tématu domova a domu se odráží ve vzdělávacím bloku, který je nabízen pro druhý stupeň základních a pro střední školy. Příběhy čtyř původních obyvatel (dvou dospělých a dvou dětí) a jejich život ve staré a poté i v nové obci společně s využitím interaktivních pomůcek vytváří pro žáky zajímavý prostor pro uchopení lidické problematiky z jiného úhlu pohledu. Co pro ně znamená slovo domov? Co pocítí ve chvíli, kdy jim někdo zničí právě ten jejich, byť by byl třeba v rámci navozené situace pouze z papíru?

Jediné, ale zcela pochopitelné negativum je spojeno s limitovaným počtem návštěvníků ve skupině, ať už v rámci komentované prohlídky nebo výukového semináře pro žáky, je vstup omezen na patnáct osob.

Při příležitosti otevření expozice byla pokřtěna publikace *Stavíme nové Lidice*, věnovaná jak samotné výstavbě a bytovému designu, tak rovněž prvním obyvatelkám – lidickým ženám a jejich postavení v tehdejší (socialistické) společnosti. Autorkami jsou editorka Luba Hédlová, Martina Lehmannová a Pavla Bechnerová.

Pavla BECHNEROVÁ

Kronika

Evropský kongres o kulturním dědictví 2017

Finsko, Turku, 11.–15. května 2017

Pořádání Evropského kongresu o kulturním dědictví, jehož součástí bylo udílení cen Evropské unie za významné počiny v oblasti památkové péče, známé jako Europa Nostra Awards, se na jaře 2017 u příležitosti oslav stého výročí vyhlášení své státní samostatnosti ujalo Finsko. Kongres hostilo historické centrum země, přístavní město Turku, hlavní témata jednání pak vycházela ze specifík zdejšího památkového fondu i participativního pojetí památkové péče. Diskutovalo se například o ochraně přímořského a námořního dědictví,¹ o péči o tradiční i moderní architekturu² nebo o podílu občanů na definici památkových hodnot, rozhodovacích procesech a provozu chráněných lokalit.

Konferenční den na téma *Sdílení kulturního dědictví: Občané se podílejí na rozhodování* (*Sharing Heritage – Citizens Participating in Decision-making*), organizovaný ve spolupráci s Univerzitou v Turku, umožnil v tomto ohledu jedinečnou výměnu názorů a zkušeností napříč rozmanitým spektrem zájmových skupin. Příspěvky a diskuse zástupců akademických institucí, státní správy, paměťových a památkových organizací, soukromých investorů, občanských sdružení i politických aktivistů, zahájily vstupní úvahy mezinárodních právniček Karimy Bennoune (USA)³ a Mylène Bidaultové (Francie/Švýcarsko), které zdůraznily lidskoprávní dimenzi ochrany kulturního dědictví. V řadě dalších příspěvků pak byla citována *Rámcová úmluva Rady Evropy o hodnotě kulturního dědictví pro společnost*,⁴ která participativní a udržitelné postupy v ochraně památek zaštiťuje z hlediska

¹ Např. symposium věnované ochraně přímořské architektury a majáků, exkurze v námořním muzeu Forum Marinum a Meyerových docích, které se stavbě přes dvě stě let.

² Odborné exkurze na ostrovy Ruissalo či Seili, za středověkou architekturou městeček Rauma a Naantali, ale také za příklady moderní architektury v Turku a Paimio (pohřební kaple od E. Bryggmana a P. Pittkänena, sanatorium od A. Alta), speciální exkurze na podporu záchrany historického letiště Helsinki-Malmi.

³ Zvláštní zpravodajka OSN pro kulturní práva navštívila v roce 2016 také Českou republiku při prezentaci své knihy, která vyšla v nakladatelství Vyšehrad (Karima BENNOUNE, *Tady vaše fatwa neplatí. Příběhy lidí z islámského světa bojujících proti fundamentalismu a násilí*, Praha 2016).

⁴ Council of Europe, *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society* [online], [citováno dne: 30. 7. 2017]. Dostupné z: <http://www.coe.int/faroconvention>.

evropského práva již od roku 2005. Praktické zkušenosti s uplatňováním nových přístupů, například v oblasti využití digitálních médií a sociálních sítí pro dokumentaci a sdílení památkových hodnot,⁵ představily situaci v Dánsku, Estonsku, Finsku, Irsku, Itálii, Lotyšsku, na Kypru, v Nizozemí, Norsku, Rusku a ve Velké Británii. Právě britská případová studie, věnovaná ožívování Cechovního domu (Guildhall) a dalších památek v Yorku, jež je založeno na spolupráci městské správy s místními neziskovými organizacemi,⁶ zcela jasně doložila, že vyjednávání o hodnotách a možnostech využívání kulturního dědictví není v demokratických společnostech otázkou navždy platné jednorázové dohody. Konsensus je naopak třeba hledat a diskutovat o něm stále znovu a znovu.⁷ V závěrečném panelu se pak účastníci shodli, že idealistický étos odborné péče o kulturní dědictví, jež je realizována „v zájmu druhých“ (tj. zejména laiků a budoucích generací), je nezbytné „uzemňovat“ reálnými projekty. Právě ty dokážou nejlépe reflektovat komplexní složení kulturně heterogenních společností a respektovat nejen majoritní, ale také menšinové potřeby a zájmy.

Hledání rovnováhy mezi odbornými názory, politickými agendami a společenskými trendy odráží ostatně i vývoj ocenění Europa Nostra. Původní iniciativa odborně zaměřené nevládní organizace, jež se snažila od sedmdesátých let 20. století pravidelně upozorňovat na významné počiny v oblasti ochrany

⁵ Viz například projekty: *Master planning* (rozvojový plán Helsinek 2050) nebo *Build heritage* (hodnocení místního dědictví obce Nikkilä) realizované prostřednictvím softwaru Maptionnaire [online], [citováno dne: 1. 8. 2017]. Dostupné z: <https://maptionnaire.com/#use-cases> Dále pak například projekt *ENtropa: Our Places in Europe*, [online], [citováno dne: 1. 8. 2017]. Dostupné z: http://entopiaproject.eu/?page_id=5.

⁶ O projektu viz blíže: [online], [citováno dne: 3. 8. 2017]. Dostupné z: <https://www.yorkpastandpresent.co.uk/> [cit. 2017-08-03]. A dále také viz: [online], [citováno dne: 3. 8. 2017]. Dostupné z: <http://heritagedecisions.leeds.ac.uk/>. Souhrnně pak Lianne BRIGHAM – Richard BRIGHAM – Peter BROWN – Helen GRAHAM, *Living with History in York: Increasing participation from where you are*, in: Heritage Conservation and Communities, Gill Chitty (ed.), Ashgate 2016.

⁷ V britském kontextu je zajímavé připomenout, že jeden z prvních doložených případů, kdy veřejné mínění zasáhlo do rozhodování o zachování či likvidaci „památky“, se týká ikonické stavby Yorku, tzv. Clifford's Tower. Skandál se odehrál v roce 1596/7, kdy měl být již nefunkční pozůstatek raně středověkého hradu po kamenech rozprodán. Zřícenina věže byla nakonec zachráněna a stojí v Yorku dodnes. Blíže viz: York City Archives, B31/191b, /192, /200; *Calendar of State Papers Domestic, Elizabeth, 1595–7*, 261 cit. dle: English Heritage, History of Clifford's Tower, [online], [citováno dne: 5. 8. 2017]. Dostupné z: www.english-heritage.org.uk/visit/places/cliffords-tower-york/history-and-stories/history/#footnote-18.

kulturního a přírodního dědictví, se v roce 2002 proměnila v jeden z nástrojů kulturní politiky Evropské komise.⁸ Příklady hodné následování jsou aktuálně vybírány ve čtyřech soutěžních kategoriích mezinárodními odbornými porotami, stále častěji však nejen z projektů, které byly podpořeny soukromými nadacemi, ale také z evropských investičních a grantových schémat.⁹ V kategorii památkové obnovy jsou udělovány čtyři ceny hlavní, v kategoriích ostatních pak po jedné Grand Prix. Od roku 2012 může navíc mezi laureáty volit i nejšířší veřejnost. V tajném online hlasování má každý možnost udělit tři preferenční hlasy, které přiděluje bez ohledu na expertní kategorie, nemůže však podpořit více než jednoho laureáta z téhož státu.

Dosavadní historie prestižních ocenění registruje po roce 2002 také řadu českých úspěchů. V kategorii památkové obnovy uspěly projekty restaurování a prezentace barokního zámeckého divadla v Českém Krumlově (2002), respektive konzervace jižní fasády českokrumlovského Horního hradu (2008), revitalizace Valdštejnského paláce (2002), restaurování unikátní sbírky Františka Ferdinanda d'Este v muzeu sv. Jiří na zámku Konopiště (2003) nebo restaurování souboru 129 deskových maleb Mistra Theodorika v kapli sv. Kříže na Karlštejně (2006). V oblasti výzkumu byly oceněny tři významné studie dokumentárního charakteru (2006, 2009 a 2011),¹⁰ stejně jako projekt konzervace a prezentace Horního hradu Bečov (2010). V roce 2011 byl za své celoživotní dílo oceněn archeolog a kastelolog Tomáš Durdík.¹¹ Pouze jeden z českých laureátů doposud získal ve své kategorii cenu hlavní, jež je spojena s finanční odměnou 10 000 euro. V roce 2002 putovala do Českého Krumlova.

Vzhledem k těmto skutečnostem lze úspěch české památkové péče na soutěžní přehlídce v Turku považovat za zcela mimořádný. V roce 2017 se o cenu Europa Nostra ucházelo 202 zájemců z 39 evropských zemí, oceněno bylo 29 projektů

⁸ Viz např.: [online], [citováno dne: 5. 8. 2017]. Dostupné z: www.europanostra.org/about-us/milestones/.

⁹ Viz např.: [online], [citováno dne: 5. 8. 2017]. Dostupné z: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-11-695_en.htm. Podrobněji viz archiv Europa Nostra: [online], [citováno dne: 5. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.europanostra.org/>.

¹⁰ V roce 2006 se jednalo o projekt *Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a piliře v Čechách* (hlavní řešitel PhDr. Vratislav Nejedlý, CSc., Národní památkový ústav, ústřední pracoviště v Praze, 1996–2010). V roce 2010 pak Muzeum umění Olomouc za sérii restaurátorských výstav a doprovodných katalogů. A o rok později pak publikace Karla Kuči a Jiřího Langera *Dřevěné kostely a zvonice v Evropě*, Praha – Litomyšl 2009.

¹¹ Blíže viz např.: [online], [citováno dne: 30. 7. 2017]. Dostupné z: [://www.programculture.cz/cs/europa-nostra](http://www.programculture.cz/cs/europa-nostra).

z osmnácti zemí. Po pěti projektech z kategorie památkové obnovy, výzkumu a vzdělávání pak obdrželo ještě zvláštní poděkování poroty. V kategorii obnovy a restaurování hmotného kulturního dědictví uspěl projekt revitalizace barokního areálu Hospitalu Kuks *Granátové jablko*,¹² který ve své kategorii obdržel rovněž jednu ze čtyř Grand Prix Europa Nostra 2017. Po patnácti letech se tak jedná o jeden z nejvýraznějších úspěchů dosavadní české účasti v soutěži. Projekt *Památky nás baví*,¹³ na jehož realizaci se podílela také Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, obdržel cenu Europa Nostra 2017 v kategorii Vzdělávání, odborná příprava a osvěta, kterou Národní památkový ústav (dále jen NPÚ) obeslal za uplynulé roky vůbec poprvé. V téže kategorii pak figuruje mezi laureáty také mezinárodní studijní program koordinovaný portugalskou univerzitou v Minho, na jehož realizaci se podíleli i zástupci Českého vysokého učení technického a Ústavu teoretické a aplikované mechaniky Akademie věd České republiky.

Projekt *Památky nás baví* zaujal místo v první desítku laureátů v kategorii Vzdělávání, odborné školení a osvěta, kterou obeslalo 78 kandidátů z Belgie, Kypru, Finska, Gruzie, Itálie, Německa, Polska, Portugalska a Velké Británie. Díky tomuto projektu, jenž byl uskutečněn ve spolupráci NPÚ a pedagogických fakult Karlovy a Masarykovy univerzity v letech 2012–2015, fungovalo v České republice sedm regionálních edukačních center, jejichž prostřednictvím bylo na památkách ve správě NPÚ realizováno přibližně tisíc vzdělávacích programů, kterých se zúčastnilo přes třicet tisíc dětí i dospělých.¹⁴ Čtyřletá institucionální

¹² Projekt Kuks – Granátové jablko (MMR, IOP, prioritní osa 5.1b: realizace vzorových projektů obnovy a využití nejvýznamnějších součástí nemovitého památkového fondu České republiky, 2007–2014), celková obnova Národní kulturní památky Hospitalu Kuks a bezprostředního okolí. Od roku 2015 památka slouží především jako regionální vzdělávací středisko. Symbolem a názvem projektu se stalo granátové jablko, znak řádu milosrdných bratří – bývalých správců hospitalu, který je zároveň symbolem zmrtvýchvstání a znovuzrození. Blíže viz: [online], [citováno dne: 5. 8. 2017]. Dostupné z: <https://www.hospital-kuks.cz/cs/o-hospitalu/kuks---granatove-jablko>.

¹³ Projekt *Vzdělávací role Národního památkového ústavu: Edukace jako klíčový nástroj zkvalitnění péče o kulturní dědictví České republiky* (NAKI, MK, 2012–2015). Blíže viz např.: Hana HAVLŮJOVÁ – Martina VESELÁ, *Vzdělávací role památkových objektů ve správě Národního památkového ústavu*, *Zprávy památkové péče* 5, 2013, s. 472–480. Hana HAVLŮJOVÁ – Martina VESELÁ – Dagmar WIZOVSKÁ – Tomáš WIZOVSKÝ, *Didaktické pomůcky v památkové edukaci: teorie, zahraniční i domácí inspirace a praxe*, *Zprávy památkové péče* 6, 2014, s. 464–473; Vít JESENSKÝ, *Edukace v památkové péči a NPÚ. Poznámky inspirované projektem NAKI*, *Zprávy památkové péče* 2, 2015, s. 181–183.

¹⁴ EMA: E-mapa edukačních programů na památkách [online], [citováno dne: 7. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.pamatkynasbavi.cz/E-mapa>.

spolupráce proto oslovila mezinárodní porotu především „*impozantním řešením, díky kterému dokázala prostřednictvím komplexního systému edukačních programů výrazně zlepšit zpřístupňování kulturního dědictví.*“¹⁵ Porotci vyzdvihli zvláště propojení kulturních a vzdělávacích center napříč Českou republikou, programy připravované na míru konkrétním cílovým skupinám, včetně osob se zdravotním a sociálním znevýhodněním, a spolupráci odborníků s laickými zájemci o kulturní dědictví.¹⁶

Mezi dalšími laureáty v kategorii Vzdělávání, odborné školení a osvěta byly například tvorba a zavádění online platformy Erfgoedplus, jež umožňuje sdílet standardy muzejní dokumentace a centrální evidence paměťových institucí, spolkových i soukromých sbírek na území Limburska.¹⁷ Přihlášen byl i berlínský projekt, realizovaný ve spolupráci státní a městské správy a Technické univerzity, který propaguje architektonická řešení bezbariérového zpřístupnění tří významných památkových objektů: Staré radnice, barokní katedrály sv. Hedviky a nové budovy Národní galerie;¹⁸ osvětový a vzdělávací projekt Židovské kulturní dědictví varšavského Muzea dějin polských Židů POLIN, kterému se podařilo nedlouho po svém otevření v roce 2013 oslovit široké spektrum domácího i zahraničního publika v řádu miliónů osob;¹⁹ nebo také projekt *ilCartastorie*, který zpřístupňuje nezměrné bohatství historického archivu Banco di Napoli,

¹⁵ Audrey HOGAN – Joana PINHEIRO (eds.), 2017 *Laureates. European Union Prize for Cultural Heritage/ Europa Nostra Awards*, Brussels 2017, s. 54.

¹⁶ A. HOGAN – J. PINHEIRO (eds.), 2017 *Laureates*, s. 55. Zkušenosti z projektu byly souhrnně představeny formou putovní výstavy a mezinárodní konference, výsledky zůstávají i nadále dostupné zejména v pěti metodických publikacích. Blíže viz: Hana HAVLŮJOVÁ – Kateřina CHARVÁTOVÁ – Dušan KLAPKO – Martina VESELÁ a kol., *Památky nás baví: Edukace jako cesta k rozvoji udržitelné péče o kulturní dědictví v České republice. Katalog výstavy k projektu Vzdělávací role Národního památkového ústavu: Edukace jako klíčový nástroj zkvalitnění péče o kulturní dědictví ČR*, Praha 2014. Hana HAVLŮJOVÁ – Martina INDROVÁ a kol., *Památky nás baví, díl 1–5*, Praha 2015.

¹⁷ A. HOGAN – J. PINHEIRO (eds.), 2017 *Laureates*, s. 50–51. Blíže viz také Erfgoedplus: Online heritage platform [online], [citováno dne: 3. 8. 2017]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=NE1BbF1BdwE>.

¹⁸ A. HOGAN – J. PINHEIRO (eds.), 2017 *Laureates*, s. 60–61. Blíže viz také: Denkmalschutz & Barrierefreiheit [online], [citováno dne: 3. 8. 2017]. Dostupné z: www.stadtentwicklung.berlin.de/denkmal/landesdenkmalamt/download/neuerscheinungen/Denkmalschutz_Barrierefreiheit2015_ohnebilder_bf.pdf.

¹⁹ A. HOGAN – J. PINHEIRO (eds.), 2017 *Laureates*, s. 64–65. Blíže viz: Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN [online], [citováno dne: 5. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.polin.pl/pl>.

jenž obsahuje až pět set let staré bankovní záznamy s vazbou na hospodářské, politické i kulturní dějiny celého světa, formou dramatizovaného a medializovaného vyprávění příběhů (tzv. storytellingu).²⁰

Hlavní cenu v uvedené kategorii pak získalo nadační Centrum pro vizuální umění a výzkum (CVAR), které založili manželé Costas a Rita Severisovi v kyperské Nicosii s cílem nabízet všem obyvatelům a návštěvníkům Kypru bez ohledu na jejich národnostní či náboženské rozdíly bezpečný prostor, kde se mohou seznamovat s dějinami a kulturním dědictvím ostrova. Základ Centra tvoří unikátní umělecko-etnografická sbírka, bohatá vědecká knihovna a moderní badatelské zázemí, jež dokumentují život a tradice řeckých a tureckých obyvatel Kypru, stejně jako jejich vyobrazení z pohledu zahraničních umělců, kteří na ostrově pobývali v 18. až 20. století. Sídlem CVAR se stala v roce 2014 zrekonstruovaná budova bývalého mlýna v centru města, která se nachází v těsném sousedství hraniční Zelené linie. Všechny aktivity, včetně samotného řízení Centra, jsou vedeny snahou o smír mezi zdejšími znesvářenými komunitami.²¹

Právě otázka sdílení kulturních hodnot, jež se mohou za určitých okolností stávat předmětem konsensu i konfliktu, bude jedním z témat příštího Evropského kongresu, který se uskuteční v návaznosti na akce Evropského roku kulturního dědictví 2018 v Berlíně.

Hana HAVLŮJOVÁ

Robert Kvaček pětadesátiletý

Pochází z Jičína, kraje, který dal české společnosti a českému národu plejádu vynikajících historiků. Robert Kvaček (narozený 5. července 1932 ve Dvorcích) patří mezi ně. Zní to sice jako klišé, ale je to pravda. Spolu se svými velkými předchůdci sdílí i představu o historikově práci. Skutečně dobrý historik musí

²⁰ A. HOGAN – J. PINHEIRO (eds.), 2017 *Laureates*, s. 62–63. Blíže viz: *ilCartastorie*, [online], [citováno dne: 5. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.ilcartastorie.it/>.

²¹ A. HOGAN – J. PINHEIRO (eds.), 2017 *Laureates*, s. 52–53. Blíže viz: Centre for Visual Arts and Research [online], [citováno dne: 6. 8. 2017]. Dostupné z: <http://www.cvar.severis.org/en/>.

mít talent, nápady, cit pro téma i nezbytnou píli, leč bez schopnosti kultivované ztvárnit poznatky o tom, co zjistil, zůstane přinejlepším v třetině cesty.

Proto Kvaček ve své profesní dráze, zahájené před více než šedesáti lety, organicky propojil badatelskou činnost, zahrnující pochopitelně i publikování objevených výsledků na rozličných vědeckých fórech, s působením mimořádně plodného popularizátora a především univerzitního učitele, vědomého si odpovědnosti vůči mladým (a z jubilantova pohledu stále mladším) generacím. Jeho přednášky a referáty, ať již proslovené v rámci odborných symposií, ve vysokoškolských posluchárnách či adresované učitelské veřejnosti i širšímu okruhu zájemců, byly a stále jsou mimořádným zážitkem. Vyznačují se pevnou strukturou i dramatickým vyzněním, umocněným podmanivou dikcí dokonalého rétora. Jejich kvalita, navzdory množství, nekolísá. Jedna z učitelek dějepisu, horlivě navštěvující všemožné kurzy, dokonce tvrdí, že v tomto ohledu nemá Robert Kvaček mezi českými historiky konkurenci. Postrádá ji též v jiném srovnání. Žádný učitel na katedře, respektive Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy nevedl tolik diplomových a doktorských prací. Komentáře netřeba. Většina špičkových badatelů zaměřených na problematiku 19. a zvláště první poloviny 20. století i početný zástup učitelů dějepisu na základních a středních školách, jejichž význam pro úroveň české vzdělanosti si jubilant uvědomuje jako málokdo, náleží k jeho absolventům.

Dávnou charakteristiku rétora jako vzdělance brilantně ovládajícího ústní i písemný projev naplňuje Kvaček bezezbytku. Perem vládne znamenitě. Nemá smysl vyjmenovávat zde desítky knih, jejichž řadu zahajuje slavná juvenilie *Osudná mise*, natož stovky vědeckých studií, referátů, esejů, úvah, popularizačních a novinových článků, recenzí i glos. Již letmý přehled vypovídá, že Kvačkovi není cizí žádný žánr, jehož zákony, včetně rozsahu, vždy ctí. Všechny tyto položky, evidované dnes v příslušných databázích, spojuje sdělný a noblesní jazyk, který osloví snad každého. To je velké mistrovství a zároveň živá připomínka časů, kdy historiografie byla vědou i uměním a kdy nepotřebovala absurdní scientometrické ukazatele.

Přihlášením se k opomíjenému ideálu dává Kvaček až v romanticky vzdorném postoji najevo, proč kdysi oblíbený a uctíváný obor ztratil do značné míry svou prestiž. Přestal oslovovat společnost, což oslabuje užitečnost každé společenské vědy, historiografie především. Múza Klió prostě nesmí ztratit kontakt s lidmi. Bez jejího hlasu by pozvolna zmizelo nejen dějinné vědomí, ale i vzdělanost jako nedílná složka kultury definující existenci každého národa, společnosti a civiliza-

ce. V tomto směru k nám Robert Kvaček, ač jeho dílo paletou témat i zasluženým ohlasem dávno přesáhlo české i československé hranice, promlouvá především jako historik bytostně český, zdůrazňující odkaz předchozích generací i důležitost kontinuity, která musí být uchována, abychom neztratili sami sebe.

Sám na tomto poli vykonal práci nesporně příkladnou. Ani v obtížných dobách neustával upozorňovat na hodnoty, které přinesla první Československá republika, v níž se narodil, a jejíž vznik, rozkvět i pád učinil svým hlavním badatelským tématem. Nořil se do archivů a vyhledával i zpovídal její aktéry, aby s respektem k principu přísného historismu zachoval vůně i barvy této pozoruhodné epochy. Se stejným porozuměním přistupoval i k problematice 19. věku, když jej nadřazené orgány neshledaly dostatečně způsobilým vyučovat o dějinách 20. století. Také dnes statečně hájí představitele první republiky a prvního i druhého odboje proti agresivním a nepoučeným novinářům a „všeználkům“.

V nynější postmoderní situaci, kdy se spousta historiků uchýlila do bublin uzavřených komunit a v přesvědčení o spasitelnosti striktně akademické vědy plodí texty, které nikdo nečte, se Robert Kvaček chová jinak. Vlastně jako po celý život. Nemyslí si, na rozdíl od mnoha podstatně mladších kolegů, že kromě vědy nic neexistuje. Na první místo klade život v jeho komplexnosti a pestrosti. Někdejší skvělý tenista, zdatný fotbalista, všestranný i temperamentní sportovec a muž širokého kulturního zázemí ví na prahu neuvěřitelných pětadesátých narozenin své. Jsou to lidé, kteří tvoří dějiny. A bez porozumění lidem i jejich osudům postrádá historiografie smysl.

Vážený pane profesore, díky za vše! Ad multos annos!¹

Petr ČORNEJ

Sbohem, pane profesore

Lidé z generace mých rodičů si dodnes přesně pamatují, kde byli a co dělali v okamžiku, kdy se dozvěděli zprávu o zavraždění prezidenta Johna Fitzgeralda Kennedyho. Moji generační soupeřníci si budou už nadosmrti pamatovat, kdy a na jakém místě se poprvé dozvěděli o pádu „dvojčat“ v New Yorku dne 11. září 2001. A historikové, kteří tak jako já rozum brali v trudných letech normaliza-

¹ Výše je přetištěn text proslovu předneseného v Lužanech při udílení ceny Josefa Hlávky Nadací Český literární fond v červnu 2017.

ce, si všichni velmi přesně pamatují, jak poprvé v životě otevřeli *Staroměstskou exekuci*. Mnozí z nich si jistě vzpomenu i na rekordně krátkou dobu, během níž tuhle úžasnou knihu více zhlтали, nežli přečetli. Já jsem si ten svazáček přinesl velmi nedramaticky z pražské Městské knihovny. Číst jsem začal už cestou a knihu jsem zavřel až někdy nad ránem. Nejsem zdaleka jediný, kdo po tomto intenzivním zážitku zatoužil, aby někdy uměl o historii psát alespoň zčásti takto poutavě. Přístupně, zajímavě, s pokorou k tématu i k době, přitom však bez vlichocování se čtenáři a bez exhibiční beletristického balastu, jímž „vynikala“ dobová tzv. literatura faktu ve stylu Miroslava Ivanova. Fascinovalo mě, jak ve druhém plánu tohoto mistrovsky vyprávěného příběhu je neustále latentně přítomna historikova současnost, ovšem prezentovaná tak decentně, že vypravěče nikde nebylo možno přichytit v okamžiku, kdy by se snad zpronevěřil přísným zásadám dějepiscova řemesla. O pár let později, když mi Josef Petráň už jako milovaný a uctíváný učitel vracel kus konceptu mé diplomky, řekl cosi kritického na adresu mých tendencí „dělat z toho literaturu“. Řekl jsem mu, že bych jednou chtěl, aby mé texty nesloužily pouze ke studiu jiným historikům, nýbrž aby se daly i doopravdy a s potěšením číst. V této souvislosti jsem zmínil nadšení, jaké ve mně vzbudily *Staroměstská exekuce* a po ní *Rebelie*, neměně mistrovská knížka o selském povstání v době tereziánské, dokonale vystihující mentalitu českého venkova. Tehdy ještě docent Josef Petráň jen mávl rukou a cosi zamumlal a já si s údivem všiml, že na chvíli zrudl až po kořínky vlasů. Nerad slyšel chválu na své knihy a nevěděl si s ní rady.

Setkání s ním bylo darem. V osmdesátých letech minulého století patřil, společně s Otto Urbanem, Miroslavem Hrochem a Eduardem Maurem, k několika málo skutečným osobnostem, kvůli nimž stálo za to studovat historii na jinak zpolitizované a myšlenkově dosti sterilní pražské filozofické fakultě. Tehdy jsme už četli i další jeho práce, mezi nimi „skutečně“ vědecké studie o venkovském obyvatelstvu v Čechách či o dějinách Univerzity Karlovy. Vždy mě fascinovala jeho schopnost velké syntézy, s níž dokázal na několika stránkách vylíčit podstatné rysy a kontexty celých historických epoch: v kolektivním *Pozdně gotickém umění v Čechách* (1985) načrtl dech beroucí fresku stavovské společnosti na přelomu středověku a novověku s mimořádnou citlivostí vůči dobové kultuře. Opakovaně podal zhuštěné obrazy barokní epochy, k nimž ani po letech vlastně nelze přidat cokoli podstatného, poprvé v legendárním souboru osmi esejů *Naše živá i mrtvá minulost* (1968), jenž znamenal rozchod s dogmatem, později pak zejména ve *Slávě barokní Čechie* (2001). Projevil ale mimořádný smysl i pro druhý život historických traumat, což předvedl v průkopnické stati o bělohorském mýtu

(1993). Petráňův *Kalendář* (1988, 2004) nám ukázal, jak dokáže opravdový mistr psát o „nedějinách“ dlouho předtím, než se tento teoretický koncept v tuzemsku vůbec objevil. V této souvislosti nelze pominout postupně vyzrávající sérii textů věnovaných rodným Ouběnicím. Josef Petráň, robustní muž ze selského rodu, v mých představách vždy poněkud splýval s jiným velikánem české historiografie, s Josefem Pekařem. Oba charakterizovala schopnost pregnantního psaní, zájem o sepětí vědy s praktickými problémy doby a především silná vazba k rodnému kraji, u Pekaře k Českému ráji, u Petráně k Podblanicku. Hrob ve stínu ouběnického kostela se tak v mé paměti řadí po bok jinému hrobu, tomu na hřbitově v Jenišovicích. Z české země vyšli, do ní byli uloženi, dříve však vykonali dílo velké a spravedlivé, než se počet jejich pozemských dnů dovršil.

Vít VLNAS

Autoři studií

PhDr. Marie Bahenská, Ph.D.

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., Praha
bahenska@mua.cas.cz

prof. PhDr. Petr Charvát, DrSc.

Západočeská univerzita v Plzni / Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
eridug@centrum.cz

Mgr. Petr Kadlec, Ph.D.

Centrum pro hospodářské a sociální dějiny
Filozofická fakulta Ostravské univerzity
petr.kadlec@osu.cz

Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D.

Slezské zemské muzeum (Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav)
kolar@szm.cz

Mgr. Vojtěch Kroupa

Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
(student doktorského programu)
vojtech.kroupa@centrum.cz

Prof. PhDr. Luboš Kropáček, CSc.

Husitská teologická fakulta Univerzity Karlovy
lubos.kropacek@ff.cuni.cz

dr. Norbert Morawiec

Jan Długosz University in Częstochowa
mornor@wp.pl

PhDr. Milena Secká, CSc.

Národní muzeum – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur
milena_secka@nm.cz

Doc. PhDr. Pavla Vošahlíková, DrSc.

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.

vosahlikova@hiu.cas.cz

prof. PhDr. Jan Županič, Ph.D.

Katedra občanské výchovy a filosofie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy

jan.zupanic@pedf.cuni.cz

Autoři dalších příspěvků

Mgr. Pavla Bechnerová, Ph.D.

Gymnázium Kladno

pavla.bechnerova@gymnasiumkladno.cz

prof. PhDr. Petr Čornej, DrSc.

petr.cornej@seznam.cz

Mgr. Vojtěch Čurda

Pražská konzervatoř, Praha

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
(student doktorského programu)

vojtechcurda@seznam.cz

Mgr. Marek Fapšo

Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy (student doktorského programu)

fapso.marek@gmail.com

PhDr. Hana Havlůjová, Ph.D.

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy

hana.havlujova@pedf.cuni.cz

doc. PhDr. Jiří Hnilica, Ph.D.

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
/ CEFRES (Centre français de recherche en sciences sociales) Praha
jiri.hnilica@pedf.cuni.cz

Mgr. Jakub Jiříšně

Katedra filmových studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (student
doktorského programu)
jjiriste@gmail.com

Mgr. Petr Svoboda, Ph.D.

Gymnázium Na Vítězné pláni
svobodaxpetr@seznam.cz

prof. PhDr. Vít Vlnas, Ph.D.

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Kar-
lovy
vit.vlnas@pedf.cuni.cz

MARGINALIA HISTORICA

Ročník 8, číslo 2/2017

Vydává Univerzita Karlova – Pedagogická fakulta,

Katedra dějin a didaktiky dějepisu

Magdalény Rettigové 4, 116 39 Praha 1

Tisk: tiskárna Nakladatelství Karolinum

Předsedkyně redakční rady: Ivana Čornejová

Zástupce předsedkyně redakční rady: Jiří Hnilica

ISSN: 1804-5367

Evidenční číslo MK ČR: E 19664